

Soboul, A.
De Franse Revolutie
Deel 1.

1789-1793

www.MinisterieVanPropaganda.org

Albert Soboul De Franse Revolutie 1

1789-1793

Van Gennep Amsterdam

Albert Soboul

De Franse Revolutie Deel 1, 1789-1793

Van Genneep Amsterdam 1979

Oorspronkelijke titel en uitgave: *Précis d'histoire de la Révolution française*,
Editions sociales, Parijs, 1972

©Oorspronkelijke uitgave: 1972, Editions sociales, Parijs

© Nederlandse uitgave: 1975, Uitgeverij en boekhandel Van Genneep BV, Nes 128,
Amsterdam

Vertaling: C. Jongenburger

Boekverzorging: Jacques Janssen

Omslag deel 1: "Le serment du Jeu de Paume", tekening door Jacques-Louis David,
cliché Giraudon, Musée Carnevalet, Parijs.

Zetwerk: Fototekst BV, Almere

Druk: Drukkerij C. Haasbeek BV, Alphen aan den Rijn
Bindwerk: BV Boekbinderij vh. P. Abbringh, Groningen

ISBN9060124146

ISBN 9060124154 (deel 1), 9060124162 (deel 2)

Inhoud

DEEL 1

Voorwoord

I. Inleiding: De crisis van het Ancien Régime

Hoofdstuk 1. De crisis van de maatschappij

I. Verval van de feodale aristocratie

De adel, verval en reactie

De verdeelde geestelijkheid

II. Opkomst en problemen van de derde stand; *Macht en verscheidenheid van de bourgeoisie*

Het gewone volk in de steden: het dagelijks brood

De boerenstand: werkelijke eenheid en latente tegenstellingen

III. De filosofie van de bourgeoisie

Hoofdstuk 2. De crisis van de instituties

I. De monarchie bij de gratie Gods

Het absolutisme: pretenties en beperkingen

Het regeringsapparaat

II. Centralisatie en autonomie

De gevormachtigden van het absolutisme Overblijfselen van plaatselijk zelfbestuur

III. De koninklijke rechtspraak

IV. De koninklijke belastingen

De directe belastingen: onvermijdelijke ongelijkheid De

indirecte belastingen en de belastingpachters

Hoofdstuk 3. Het voorspel tot de burgerlijke revolutie

De revolte van de aristocratie (1787 -1788)

I. De laatste crisis van de monarchie

De financiële onmacht

Politieke onmacht

II. De parlementen in conflict met het absolutisme (1788)

Parlementaire agitatie en de “Assemblée van Vizille”

De capitulatie van de monarchie

II. “De natie, de koning, de wet”

Burgerlijke revolutie en volksbeweging 1789-1792

Hoofdstuk 4. De burgerlijke revolutie en de val van het Ancien Régime (1789)

I. De staatsrechtelijke revolutie (eind 1788 tot juni 1789)

De vergadering van de Staten Generaal (eind 1788 tot mei 1789)

Het juridische conflict (mei-juni 1789)

II. De revolutie van het volk (juli 1789)

De opstand in Parijs: de 14de juli en de inname van de Bastille

De opstand in de steden (juli 1789)

De opstand op het platteland: de Grote Angst (eind juli 1789)

III. De gevolgen van de volksrevolutie (augustus tot oktober 1789)

De nacht van 4 augustus en de Verklaring van de Rechten van de Mens

De septembercrisis: de mislukte “revolutie der notabelen” De oktoberdagen van 1789

Hoofdstuk 5. De Assemblée constituante en de mislukking van het compromis (1790)

I. De Assemblée, de koning en de natie *De verzoeningspolitiek van La Fayette*

De organisatie van het politieke leven

II. De grote politieke problemen

Het financiële probleem

Het godsdienstige probleem

III. Hoogtepunt en mislukking van de verzoeningspolitiek

De Nationale Federatie van 14^d juli 1790

Het verval van het leger en de kwestie-Nancy (augustus 1790)

Hoofdstuk 6. De bourgeoisie en haar grondwet De wederopbouw van Frankrijk (1789-1791)

I. De beginselen van 1789

De Verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger

De overtreding van de beginselen

II. Het burgerlijk liberalisme

De politieke vrijheid, de grondwet van 1791

De economische vrijheid: “Laisser faire, laisser passer”

III. De rationalisatie van de instellingen

De bestuurlijke decentralisatie

De justitiële hervorming

Kerk en natie

IV. Op weg naar een nieuw maatschappelijk evenwicht: assignaten en nationale goederen

Assignaten en inflatie

De nationale goederen en de versterking van de burgerlijke eigendom

Hoofdstuk 7. De Assemblée constituante en de vlucht van de koning (1791)

I. Contrarevolutie en volksverzet

De contrarevolutie: aristocraten, emigranten en eedweigeraars

Het verzet van het volk: maatschappelijke crisis en politieke verlangens

De bourgeoisie en haar werk aan de grondwet; maatschappelijke consolidatie

II. De Revolutie en Europa

Revolutionaire besmetting en aristocratische reactie

Lodewijk XVI, de Constituante en Europa

III. Varennes: de koning breekt met de Revolutie (juni 1791)

De vlucht van de koning (21 juni 1791)

De binnenlandse gevolgen van Varennes: de schietpartij op het Champ-de-Mars (17 juli 1791)

De buitenlandse gevolgen van Varennes: de verklaring van Pillnitz (27 augustus 1791)

Hoofdstuk 8. De Assemblée législative

De oorlog en de omverwerping van de troon (oktober 1791 tot augustus 1792)

I. Op weg naar de oorlog (oktober 1791 tot april 1792)

De Feuillants en Girondijnen

Het eerste conflict tussen de koning en de Assemblée (eind 1791)

Oorlog of vrede (winter 1791-1792)

De oorlogsverklaring (20 april 1792)

II. De omverwerping van de troon (april tot augustus 1792)

De militaire mislukkingen (voorjaar 1792)

Het tweede conflict tussen koning en Assemblée (juni 1792)

Het buitenlandse gevaar en de onmacht van de Girondijnen (juli 1792)

De opstand van 10 augustus 1792

III. **Het “despotisme van de vrijheid”**

Revolutionaire Regering en volksbeweging, 1792-1795

Hoofdstuk 9. Het einde van de Assemblée législative

Revolutionaire geestdrift en landsverdediging (augustus en september 1792)

I. Het Eerste Schrikbewind

De Commune van 10 augustus en de Assemblée législative De bloedige septemberdagen

II. De invasie tot staan gebracht: Valmy (20 september 1792)

Hoofdstuk 10. De Girondijnse Conventie

De ondergang van de liberale bourgeoisie (september 1792 tot juni 1793)

I. De partijstrijd en het proces tegen de koning (september 1792 tot januari 1793)

Girondijnen en Montagnards

Het proces tegen Lodewijk XVI (november 1792 tot januari 1793)

II. De oorlog en de eerste coalitie (september 1792 tot maart 1793)

Van propaganda tot inlijving (september 1792 tot januari 1793)

De vorming van de eerste coalitie (februari-maart 1793)

III. De crisis van de Revolutie (maart 1793)

Duurte en agitatie

De nederlaag en het verraad van Dumouriez De

Vendée-oorlog

IV. Het einde van de Girondijnen (maart-juni 1793)

De eerste maatregelen van algemeen welzijn

De dagen van 31 mei tot 2 juni 1793

DEEL 2

Hoofdstuk 11. De Conventie van de Montagnards Volksbeweging en dictatuur van openbaar welzijn (juni tot december 1793)

I. Montagnards, gematigden en sansculottes (juni-juli 1793)

De verzoeningsmaatregelen van de Montagnards

De aanval van de contrarevolutie De revolutionaire tegenaanval

II. Het Comité van openbaar welzijn en de druk van het volk (augustus tot oktober 1793)

Het volk onder de wapenen (23 augustus 1793) 4 en 5 september 1793

Overwinningen van het volk en consolidatie van de regering (september-oktober 1793)

- III. De vestiging van de Jacobijnse dictatuur van openbaar welzijn (oktober tot december 1793) *Het Schrikbewind*
De ontkerstening en de cultus van de martelaren van de vrijheid
De eerste overwinningen (september tot december 1793)
Het besluit van 14 frimaire van het jaar II (4 december 1793)

Hoofdstuk 12. Triomf en val van de Revolutionaire Regering (december 1793 tot juli 1794)

- I. Factiestrijd en overwinning van het Comité van openbaar welzijn (december 1793 tot april 1794)
“De buitenlandse samenzwering” en de kwestie van de Oostindische Compagnie (oktober tot december 1793)
Het offensief van de “indulgents” (december 1793 tot januari 1794)
Het tegenoffensief van de “exagérés” (februari 1794)
De crisis van ventôse en de ondergang van de facties (maart-april 1794)

- II. De Jacobijnse dictatuur van openbaar welzijn *De Revolutionaire Regering*
De “dwingende macht” en het Schrikbewind
De geleide economie
De maatschappelijke democratie
De Republikeinse moraal
Het nationale leger

- III. De 9de thermidor van het jaar II (27 juli 1794)
De overwinning van de Revolutie (mei-juni 1794)
De politieke crisis: de onmogelijkheid van een verzoening (juli 1794)
De ontkenning: de onmogelijkheid van een opstand

Hoofdstuk 13. De Conventie van thermidor Burgerlijke reactie en einde van de volksbeweging (juli 1794 tot mei 1795)

- I. Het succes van de reactie van thermidor
De ontbinding van de Revolutionaire Regering en het einde van het Schrikbewind (zomer 1794)
Gematigden, Jacobijnen en sans-culottes (augustus tot oktober 1794)
De uitschakeling van Jacobijnen en sans-culottes (oktober 1794 tot maart 1795)
Oude en nieuwe rijken; “merveilleuses” en “incroyables”
De godsdienstige reactie en de amnestie voor de opstandelingen in de Vendée
- II. De economische crisis en de monetaire catastrofe
De terugkeer tot de economische vrijheid (augustus-december 1794)
De ineenstorting van de assignaat en de gevolgen daarvan

III. De laatste volksoptstanden (germinal en prairial van het jaar III)
Het groeiende verzet van de Parijse volksoppositie (winter 1794-1795)
De gebeurtenissen van germinal van het jaar III (april 1795)
Prairial van het jaar III (mei 1795)

IV. **“Een land geregeerd door de bezitters”**
Burgerlijke Republiek en maatschappelijke consolidering 1795-1799

Hoofdstuk 14. Het einde van de Conventie van thermidor
De verdragen van 1795 en de grondwet van het jaar III

I. De naweeën van prairial; het Witte Schrikbewind en de invasie in Quiberon (mei tot juli 1795)

II. De veroveringsvrede (1795)
De diplomatie van thermidor en de coalitie
De verdragen van 1795
Leger en oorlog in het jaar III

III. De inrichting van de macht van de bourgeoisie
De grondwet van het jaar III
De eerste schreden van het nieuwe regime

Hoofdstuk 15. Het eerste Directoire
Mislukking van de liberale stabilisatie (1795-1797)

I. De onmogelijkheid van een binnenlandse stabilisatie (1795-1797)
Het Directoire; Jacobijnen en royalisten
Het einde van het revolutionaire papiergeld (1796)
Babeuf en de Samenzwering van de Gelijken (1795-1796)
De opmars van het royalisme

II. De veroveringsoorlog (1796-1797)
Het leger tijdens het eerste Directoire
Bonaparte in Italië (1796-1797)

III. Fructidor en Campoformio (1797)
De verkiezingen van het jaar V en de reactie
De staatsgreep van 18 fructidor (4 september 1797)
Het verdrag van Campoformio (18 oktober 1797)

Hoofdstuk 16. Het tweede Directoire
De bourgeoisie verliest de politieke macht (1797-1799)

I. De Repressie en hervorming (1797-1798)

De politiek van de uitzonderingstoestand

De 22ste floréal van het jaar VI (11 mei 1798) en de onderdrukking van de Jacobijnen

De hervormingen van het tweede Directoire

II. Het tweede Directoire en Europa (1797-1798)

De strijd tegen Engeland

De Grote Natie en de zusterrepublieken

Het Egyptische avontuur (1798)

De tweede coalitie (1798-1799)

III. De laatste revolutionaire crisis (1799)

Het leger in het jaar VII en de veldtocht van het voorjaar van 1799

30 prairial van het jaar VII (18 juni 1799)

Opkomst van de neo-Jacobijnen en de reactie van de gematigden

De veldtocht in de zomer van 1799

IV. De 18de brumaire van het jaar VIII (9 november 1799)

Angst voor maatschappelijke veranderingen en revisionisme De staatsgreep

V. **Besluit: De Revolutie en de hedendaagse maatschappij**

I. De nieuwe maatschappij

De ondergang van de feodale aristocratie

De economische vrijheid en het lot van de volksmassa

De ontbinding van de boerenstand

Oude en nieuwe bourgeoisie

Het ideologische conflict: vooruitgang en traditie, verstand en gevoel

II. De burgerlijke staat

De soevereiniteit van de natie en het censuskiesrecht

Verwereldlijking en scheiding van kerk en staat

De staatsorganen

III. Nationale eenheid en rechtsgelijkheid

Op weg naar de eenheid

Rechtsgelijkheid en maatschappelijke werkelijkheid

De maatschappelijke rechten: bijstand en onderwijs

De aristocratie sluit zich aan bij de natie van bezitters

IV Het erfgoed van de Revolutie

DEEL 1.

Voorwoord

Met de Hollandse en Engelse revoluties van de 17de eeuw is de Franse Revolutie de bekroning van een lange economische en sociale evolutie, die de bourgeoisie tot heerseres over de wereld heeft gemaakt.

Deze waarheid, die nu gemeengoed is, wordt sinds de 19de eeuw uitgesproken door de meest bewuste theoretici van de bourgeoisie. In zijn historische rechtvaardiging van de grondwet van 1814 toonde Guizot aan dat de Franse zowel als de Engelse maatschappij voornamelijk gekenmerkt werden door de aanwezigheid van een krachtige bourgeoisie tussen het volk en de aristocratie. Deze bourgeoisie had geleidelijk een welomschreven ideologie gekregen en een nieuwe maatschappijvorm ontwikkeld, die in 1789 werd ingewijd. Tocqueville en na hem Taine waren dezelfde mening toegedaan. Tocqueville sprak met “een soort religieuze huiver” over “die onweerstaanbare revolutie die ondanks alle hindernissen al zoveel eeuwen in opmars is en die men nu zelfs nog ziet voortschrijden temidden van de verwoestingen die zij heeft aangericht”. Taine heeft geschetst hoe de bourgeoisie langzaam omhoog klom op de maatschappelijke ladder, tot de ongelijkheid haar tenslotte onverdraaglijk werd. Maar hoezeer zij er ook van overtuigd waren dat het ontstaan en de opkomst van de bourgeoisie in de eerste plaats te danken waren aan het ontstaan en de toename van rijkdommen in roerend goed, van handels- en later industriële ondernemingen – toch hadden deze historici zich nauwelijks beziggehouden met een nauwelijks onderzoek naar de economische achtergronden van de Revolutie of klassen die er aan deelnamen.

Deze geschiedschrijvers van de bourgeoisie hadden, ondanks hun juiste inzicht, het wezenlijke niet kunnen belichten: namelijk dat de Revolutie uiteindelijk verklaard moet worden uit de tegenstelling tussen de productieverhoudingen en de aard van de productiekrachten. In *Het Communistisch Manifest* hebben Marx en Engels er als eersten nadrukkelijk op gewezen dat de productiemiddelen waarop de macht van de bourgeoisie berustte, reeds ontstonden en zich ontwikkelden binnen de feodale maatschappij. Aan het eind van de 18de eeuw pasten het eigendomsstelsel en organisatie van landbouw en nijverheid niet meer bij de sterk groeiende productiekrachten en belemmerden zij de productie. “Die ketenen moesten verbroken worden”, schreven de auteurs van het *Manifest*. “Zij werden verbroken. “

Jaurès, die tot op zekere hoogte vanuit het historische materialisme werkte (maar niet meer dan tot op zekere hoogte, want schreef hij niet in zijn *Introduction générale* dat zijn interpretatie van de geschiedenis tegelijk “materialistisch in navolging van Marx, en mystiek in navolging van Michelet” zou zijn?), gaf in zijn *Histoire socialiste* de Revolutie haar economische en sociale basis terug in een monumentale en

welsprekende schildering die nog steeds van grote waarde is. “Wij weten,” schreef hij, “dat de economische omstandigheden, de productie- en eigendomsvormen de basis van de geschiedenis zijn.” Als Jaurès de geschiedschrijving van de Revolutie een stap verder heeft gebracht, heeft hij dat ongetwijfeld ook te danken aan de opbloei van de arbeidersbeweging aan het begin van de 20ste eeuw. Albert Mathiez voelde dit aan zonder het te expliciteren, toen hij in 1922 in zijn voorwoord voor een nieuwe uitgave van de *Histoire socialiste* schreef, dat Jaurès de documenten uit het verleden bestudeerde met “het scherpe inzicht en de fijne neus” die hem leidden in de politieke strijd: “Betrokken als hij was bij de koortsachtige bedrijvigheid van volksvertegenwoordiging en partijleven kon hij zich beter dan een kamergeleerde inleven in de gevoelens en de heldere of duistere gedachten van de revolutionairen.” Misschien is het werk van Jaurès echter te schematisch. De Revolutie gaat daarin recht op haar doel af: haar oorzaak ligt in de economische en intellectuele macht van de rijp geworden bourgeoisie; en haar resultaat was dat deze macht in de wet werd verankerd.

Sagnac en Mathiez gingen verder; zij beschreven nauwkeurig de aristocratische reactie die haar hoogtepunt bereikte in de jaren 1787-1788 met wat Mathiez zo dubbelzinnig de “revolte der edelen” noemt: het verwoede verzet van de adel tegen iedere poging tot hervorming, sterker nog, de bezetting van alle openbare functies door die bevoorrechte minderheid, de koppige weigering de macht te delen met de grote bourgeoisie. Dit was een verklaring voor het gewelddadige karakter van de Franse Revolutie en voor het feit dat de machtsovername door de bourgeoisie niet geleidelijk tot stand kwam, maar als een plotselinge kwalitatieve verandering.

De Revolutie was echter niet het werk van de bourgeoisie alleen. Na Jaurès wees Mathiez op het gecompliceerde karakter van de geschiedenis van de Revolutie en de opeenvolging van de verschillende fasen van haar ontwikkeling. Hij legde de nadruk op de snelle verbrokkeling van de derde stand en de tegenstellingen die zich weldra openbaarden tussen de verschillende groepen van de bourgeoisie en het gewone volk. Georges Lefebvre verliet de studie van het leven in Parijs en de andere grote steden, die tot op dat moment de aandacht van de historici geheel in beslag genomen had, en legde zich toe op de studie van de boerenstand (het Frankrijk van het eind van de 18de eeuw was immers nog in wezen een agrarisch land). Voor Lefebvre had men de boerenopstanden nog gezien als een weerslag van het gebeuren in de steden en, net als het streven van de bourgeoisie voornamelijk gericht tegen het feodale systeem en de macht van de koning: zo behield de Revolutie haar eenheid en haar majestueuze verloop. Op grond van nauwkeurige maatschappelijke analyses toonde Georges Lefebvre aan dat er zich in het kader van de burgerlijke revolutie een boerenbeweging ontwikkelde, die haar eigen oorsprong had, haar eigen aanpak, crises en tendensen. Wel moet duidelijk gesteld worden dat de belangrijkste doelstelling van de boerenbeweging samenviel met die van de burgerlijke revolutie: de vernietiging van de feodale productieverhoudingen.

De Revolutie liet niets heel van het oude eigendomsstelsel op het platteland en verhaastte de instorting van de traditionele organisatie van de landbouw,

Het werk van Georges Lefebvre is baanbrekend en voorbeeldig. Buiten het terrein dat hij ontgonnen heeft, moet de sociale geschiedenis van de Revolutie nog geschreven worden en alleen daarmee kan onze kennis toenemen. Slechts op grond van nauwkeurige analyses van de rijkdommen aan roerend en onroerend goed, de economische macht van de verschillende maatschappelijke klassen en de groepen waaruit ze bestaan, kan men zich rekenschap geven van de dynamiek van de tegenstellingen, de klassenstrijd, krijgt men een beeld van de tegenslagen en successen van de revolutionaire beweging en kan men uiteindelijk een juiste balans van de Revolutie opmaken.

Het is tekenend dat wij over de Franse bourgeoisie tijdens de Revolutie geen enkele studie bezitten, terwijl diezelfde bourgeoisie al sinds meer dan anderhalve eeuw de onbetwiste heerschappij uitoefent. Afgezien van enkele essays die meer gericht zijn op de studie van de mentaliteit dan op die van de economische macht, enkele monografieën over een streek of een stad, een familie of een groep, die van grote waarde zijn omdat zij zich baseren op documentenonderzoek en zo de richting aangeven waarin wij moeten gaan, kan men slechts vaststellen hoezeer dit domein van de Revolutie geschiedenis nog verwaarloosd is. Zeker, het ontbreekt ons niet aan beschrijving en van bepaalde kringen, de gegoede uiteraard, de heersende klassen, maar deze ontleen aan memoires of briefwisselingen slechts zeden schilderijen en of schetsen van hun denken terwijl juist de productieverhoudingen, inkomsten en aantallen belicht moesten worden. Over de adel ten tijde van de Revolutie bezitten wij evenmin studies als over de bourgeoisie, en de studie van het gewone volk in de steden komt nog maar nauwelijks op gang. De eerste stap naar een goedgefundeerde geschiedschrijving zou bestaan uit het maken van deelstudies over plaatselijke of regionale onderwerpen, gebaseerd op de statistische gegevens die te putten zijn uit de economische en fiscale documentatie. Pas dan wordt het mogelijk voor de verschillende klassen en maatschappelijke categorieën tot syntheses te komen die een nauwkeurig beeld geven van de tegenstellingen en de klassenstrijd in zijn gecompliceerde dialectische beweging. De exploitatie van de suikerproducerende eilanden en de handelsvaart die ermee samenhangt zijn bijvoorbeeld dikwijls beschreven, maar er bestaat geen diepgaande studie van de bourgeoisie van Bordeaux: alle beschouwingen over de Girondijnen zijn inhoudsloos zolang niet het fortuin, de macht en de samenstelling bekend zijn van de maatschappelijke groep die zij vertegenwoordigden. Voorbeelden te over: wij kunnen vaststellen dat er nog een reusachtig terrein braak ligt en dat veel plotselinge wendingen in de Revolutie nog niet verklaard zijn, omdat ons een nauwkeurige kennis van de maatschappelijke krachten die in het spel waren ontbreekt.

I. Inleiding

De crisis van het Ancien Régime

In 1789 leefde Frankrijk onder wat men later het “Ancien Régime” genoemd heeft.

De maatschappij was nog aristocratisch van aard; haar grondslagen waren het erfelijk privilege en het grondbezit. Deze traditionele structuur werd echter aangetast door de economische ontwikkeling, die het belang van bezit van roerend goed en de macht van de bourgeoisie deed toenemen. Tegelijkertijd ondermijnden de vooruitgang van de positieve kennis en de aanstekelijke geestdrift van de filosofie van de Verlichting de ideologische grondslagen van de bestaande orde. Hoewel Frankrijk aan het eind van de 18de eeuw in wezen nog een land van boeren en handwerkslieden was, onderging de traditionele economie aanzienlijke wijzigingen door de bloei van de handelshuizen en de opkomst van de grootindustrie. De vooruitgang van het kapitalisme en de eis tot economische vrijheid wekten ongetwijfeld sterk verzet bij de maatschappelijke categorieën die gehecht waren aan de traditionele economische orde; maar de bourgeoisie, wier filosofen en economen een bij haar sociale en politieke belangen passend systeem hadden uitgewerkt, beschouwde deze als een noodzaak. Ook al behielden de leden van de adel de eerste plaats in de officiële hiërarchie, hun economische macht werd geringer, hun maatschappelijke rol minder groot.

Het gewone volk en vooral de boeren gingen gebukt onder de last van het Ancien Régime en de overblijfselen van het feodale stelsel. Deze groepen waren nog niet in staat zich hun rechten en hun macht te realiseren; zij zagen de bourgeoisie met haar economische macht en haar aanstekelijke intellectuele geestdrift als de enig mogelijke leider. De Franse bourgeoisie van de 18de eeuw had een filosofie ontwikkeld die paste bij haar verleden, Haar rol en haar belangen; maar met een dergelijke breedheid van visie en gebaseerd op de rede, dat er van deze filosofie, die het Ancien Régime kritiseerde en tot zijn ondergang bijdroeg, een universele waarde uitrichtte, en dat ze zich richtte tot alle Fransen en tot alle mensen.

De filosofie van de Verlichting verving de traditionele opvattingen over door een ideaal van maatschappelijk geluk, gebaseerd op het geloof in de onbeperkte vooruitgang van de menselijke geest en de wetenschappelijke kennis. De mens hervond zijn waardigheid. Een volledige vrijheid op elk terrein, op het economische én op het politieke vlak, moest hem tot daden aansporen: de filosofen stelden hem ten doel de natuur beter te leren kennen om haar beter te beheersen en de algemene rijkdom te vergroten. Zo kon de menselijke samenleving zich volledig ontplooiën.

Tegenover dit nieuwe ideaal kon het Ancien Régime slechts een verdedigende houding aannemen. De monarchie berustte nog steeds op het goddelijk recht. De Franse koning werd beschouwd als de vertegenwoordiger van God op aarde en ontleende daaraan een onbeperkte macht. Toch miste dit absolutistische regime een duidelijke wil. Lodewijk XVI had tenslotte zijn absolute macht afgestaan aan de

aristocratie. Aan de burgerlijke revolutie van 1789 was in 1787 een “aristocratische revolutie” voorafgegaan (het is juister te spreken van “een reactie van de adel” of beter nog van een “aristocratische reactie” die niet terugschrok voor geweld en opstand). Ondanks de dikwijls uitzonderlijke kwaliteiten van de bestuur functionarissen liepen de pogingen tot structurele hervormingen van Machault, Maupeou en Turgot stuk op het hardnekkige verzet van de parlementen en Provinciale Staten, ware bolwerken van de aristocratie. Zo kwam er nauwelijks verbetering in de organisatie van het bestuur en bleef het Ancien Régime als het ware onvoltooid.

De instellingen van de monarchie hadden in grote trekken hun uiteindelijke vorm gekregen tijdens de regering van Lodewijk XIV; Lodewijk XVI regeerde met dezelfde ambtelijke diensten en raden als zijn grootvader. Hoewel de eerste de monarchie met ongekend gezag bekleed had, had hij haar niet gemaakt tot een logisch en samenhangend stelsel. De nationale eenheid was zeker toegenomen in de 18de eeuw: deze vooruitgang was bevorderd door betere verbindingen en economische betrekkingen, door de verspreiding van de klassieke cultuur via het onderwijs en door de verbreiding van de filosofische gedachten dank zij boeken, salons en literaire kringen. Toch was deze nationale eenheid onvolledig. Steden en provincies hielden hun privileges; in het noorden was het gewoonterecht van kracht, in het zuiden het Romeinse recht. De verscheidenheid van maten en gewichten, de tollens en de plaatselijke douanegrenzen bemoeilijkten de economische eenwording van de natie en maakten de Fransen soms tot vreemdelingen in eigen land. Het bestuur werd gekarakteriseerd door wanorde en verwarring: de juridische, fiscale, militaire en godsdienstige districten liepen door elkaar, en ook de scheiding der competenties was onvolmaakt.

Terwijl de oude structuren zich in de maatschappij en in de staat handhaafden, deed “een ware omwenteling van de conjunctuur” (om de uitdrukking van Ernest Labrousse te gebruiken) de sociale spanningen belangrijk toenemen: het samengaan van bevolkingsaanwas en stijging van de prijzen verergerde de crisis.

De Franse bevolkingsaanwas in de 18de eeuw, vooral na 1740, is des te opmerkelijker omdat deze volgt op een periode van stilstand. In feite was de toename bescheiden. Aan het eind van de 17de eeuw kan de bevolking op 20 à 19 miljoen geschat worden, aan de vooravond van de Revolutie op 25 miljoen. Necker noemt in zijn *Administration des finances de la France (1784)* het cijfer van 24,7 miljoen, dat aan de lage kant lijkt. Als wij het op 25 miljoen houden, zou de toename 6 miljoen bedragen hebben, dus rekening houdend met regionale verschillen een 30 tot 40%. Engeland telde in diezelfde tijd nauwelijks meer dan 9 miljoen inwoners (met een toename van 80% in de loop van de eeuw) en Spanje 10,5 miljoen. Het Franse geboortecijfer bleef hoog, het haalde 40%; toch was er een zekere tendens tot vermindering van het aantal kinderen te bespeuren, vooral in de aristocratische families. Het sterftcijfer, dat van jaar tot jaar sterk uiteenliep, zou in 1778 tot 33%

gedaald zijn. De levenskans bij de geboorte bedroeg aan de vooravond van de Revolutie ongeveer 29 jaar. Deze bevolkingsaanwas is vooral kenmerkend voor de tweede helft van de 18de eeuw is in hoofdzaak te danken aan het uitblijven van grote crises zoals de 17de eeuw die had gekend, en die te wijten waren aan ondervoeding, hongersnood en epidemieën (bijvoorbeeld de “grote winter” van 1709). Na 1741-1742 worden dit soort hongercrises zeldzaam; het geboortecijfer blijft constant en overtreft het sterftcijfer, zodat de bevolking toeneemt, vooral bij het gewone volk in de steden. De bevolkingsaanwas schijnt inderdaad in de steden grotere te zijn geweest dan op het platteland. In 1789 was er een zestigtal steden met meer dan 10.000 inwoners. Als men de plaatsen met meer dan 2.000 inwoners ook tot de steden rekent, kan men de stedelijke bevolking op 16% van het totaal schatten. De bevolkingsaanwas verhoogt de vraag naar landbouwproducten en draagt zo bij tot de stijging van de prijzen.

De ontwikkeling van de prijzen en inkomens in de 18de eeuw wordt gekenmerkt door een stijging die bijna een eeuw lang aanhoudt, namelijk van 1733 tot 1817: in de terminologie van Simiand gaat het hier om een fase A die volgt op een dalingsfase B, die van de 17de eeuw tot ongeveer 1733 duurde. De ontwikkeling begon in omstreeks 1733 (de livre was in 1726 gestabiliseerd), en tot aan de Revolutie volgde geen waardeverandering meer). Tot omstreeks 1758 verliep de stijging langzaam, maar werd onstuimig tussen 1758 en 1770 (de “gouden tijd” van Lodewijk XV); daarna bedaarde zij, om op vooravond van de Revolutie hernieuwd in te zetten. De berekeningen van Ernest Labrousse zijn gebaseerd op 24 producten of waren: het indexcijfer 100 heeft betrekking op de basiscyclus van 1726-1741, de gemiddelde stijging op lange termijn is 45% voor de periode van 1771-1789 en 65% voor de jaren 1785-1789. De stijging verschilt sterk al naar gelang de producten, is bij levensmiddelen groter dan bij nijverheidsproducten en bij granen groter dan bij vlees: dit is kenmerkend voor een in wezen nog agrarische economie; graanproducten hadden een voorname plaats in het consumptiepakket van de massa en de productie ervan nam slechts langzaam toe, terwijl de bevolking snel groeide en er geen buitenlandse granen op de markt kwamen. Tussen 1785 en 1789 is de prijsstijging voor tarwe 66%, voor rogge 71%, en voor vlees 67%; brandhout slaat alle records: 91%. Wijn vormt een uitzondering: 14%; de daling van de inkomsten van de wijnboeren is des te ernstiger omdat velen van hen geen granen verbouwden en hun brood moesten kopen. Textiel (29% voor wollen stoffen) en ijzer (30%) bleven beneden het gemiddelde.

De cyclische bewegingen (cyclussen: 1726-1741, 1742-1757, 1758-1770, 1771-1789) en de seizoenschommelingen versterken de tendens op lange termijn en verhogen de stijging. In 1789 bracht het hoogtepunt van de cyclische beweging de prijsstijging van tarwe op 127% en die van rogge op 136%. Wat betreft de granen in het algemeen waren de seizoenschommelingen gering in jaren van overvloed maar groot in jaren van schaarste; tussen de herfst en de zomer konden de prijzen dan van 50% tot 100% en hoger stijgen. In 1789 vielen de hoogste seizoenprijzen in de eerste

twee weken van juli: de prijsstijging van tarwe bedroeg 150%, die van rogge 165%. De conjunctuur is dus vooral af te lezen aan de kosten van levensonderhoud: het is duidelijk dat de maatschappelijke gevolgen groot waren.

Er zijn verscheidene oorzaken voor deze schommelingen in de economische omstandigheden. Voor de cyclische bewegingen en de seizoenschommelingen, en dus voor de crises moeten de oorzaken gezocht worden in de algemene productievoorwaarden en in de toestand van de verbindingen. Omdat elke streek op zichzelf aangewezen was, bepaalde de omvang van de oogst kosten van levensonderhoud. De nijverheid, die nog een wezenlijk ambachtelijke structuur had en weinig exporteerde, was afhankelijk van de plaatselijke vraag en van de schommelingen in het agrarische bedrijf. De stijging op lange termijn zou verband kunnen houden met de toename van de betaalmiddelen: de productie van edelmetaal steeg aanzienlijk gedurende de 18de eeuw, vooral die van Braziliaans goud en Mexicaans zilver, zodat men heeft kunnen stellen dat via geldontwaarding en prijsstijging de onder de grond in de mijnen van Mexico is voorbereid. Ook de bevolkingsaanwas droeg bij tot de prijsstijging doordat deze de vraag deed toenemen.

Zo uitte zich de crisis van het Ancien Régime in tal van economische, sociale en politieke aspecten. De studie er van mondt uit in een overzicht van de diepere oorzaken en de toevallige omstandigheden die leidden tot de Revolutie en stelt als het ware bij voorbaat haar speciale betekenis voor de .geschiedenis van Frankrijk in.

1. De crisis van de maatschappij

In de aristocratische maatschappij van het Ancien Régime onderscheidde het traditionele recht drie orden of standen: de geestelijkheid, de adel (samen de bevoorrechte standen), en de derde stand waartoe de overgrote meerderheid van de bevolking behoorde.

De oorsprong van de standen gaat terug tot de middeleeuwen, toen het onderscheid ontstaan was tussen hen die baden, hen die streden en hen die werkten om in het levensonderhoud van de anderen te voorzien. De geestelijke stand was de oudste; deze had vanaf het begin een eigen statuut en was onderworpen aan het canonieke recht. Later ontstond onder de leken de maatschappelijke groep van de adel. Zij die noch tot de geestelijkheid noch tot de adel behoorden, vormden de categorie van de "laboratores", die de derde stand werd. De vorming van de derde stand verliep echter zeer geleidelijk. Aanvankelijk maakten alleen de poorters er deel van uit, dat wil zeggen de vrije mensen uit de steden met burgerrechten. Zij die niet van adel waren en op het platteland woonden werden pas deel van de derde stand toen zij, voor het eerst in 1484, deel gingen nemen aan de verkiezingen van de vertegenwoordigers van die stand. De standen kregen geleidelijk hun definitieve vorm, de monarchie moest er rekening mee houden, het onderscheid tussen de standen werd een

fundamenteel beginsel, bekrachtigd door het gewoonterecht. In zijn “Essai sur les mœurs et l’esprit des nations” (1756) beschrijft Voltaire de standen als een verschijnsel dat in dl” wel besloten ligt en omschrijft ze als “naties binnen de natie”.

De standen waren geen maatschappelijke klassen; elke stand bestond uit verscheidene groepen die zich soms tegenover elkaar opstelden. Bovendien: de oude maatschappelijke structuur, gebaseerd op het feodale systeem, en op minachting voor lichamelijk en productief werk, was niet meer in overeenstemming met de werkelijkheid.

De maatschappelijke structuur van het Frankrijk van het Ancien Régime was ontstaan toen Frankrijk in de 10de en 11de eeuw vorm begon te krijgen. De grond was toen de enige bron van rijkdom; zij die deze bezaten waren ook de meesters van hen die hem bewerkten, de lijfeigenen. Sindsdien luidden talrijke veranderingen de oorspronkelijke orde ingrijpend gewijzigd; de koning had de adellijke heren hun “regalia” ontnomen, maar de maatschappelijke en economische privileges had hij hun gelaten: zij behielden de eerste plaats in de maatschappelijke hiërarchie. De opleving van de handel vanaf de 11de eeuw en de ontwikkeling van de ambachtelijke productie hadden echter tot een nieuwe vorm van rijkdom geleid, de rijkdom in roerend goed, en daarmee ook tot een nieuwe maatschappelijke klasse, de bourgeoisie.

Aan het eind van de 18de eeuw had deze de leiding van de productie; zij leverde de leidinggevende functionarissen voor het koninklijk bestuursapparaat en het kapitaal dat nodig was voor het functioneren van de staat. De adel speelde nog slechts de rol van parasiet. De wettelijke structuur was niet in overeenstemming met de maatschappelijke en economische werkelijkheid.

I. Verval van de feodale aristocratie

De aristocratie was de bevoorrechte klasse van het Ancien Régime; zij omvatte de adel en het geheel van de hoge geestelijkheid.

Hoewel de adel in 1789 als stand bestond, had hij allang de attributen van openbare macht verloren die hij in de middeleeuwen bezeten had. Na lange strijd hadden de koningen van het huis Capet de uitoefening van de regalia - belastingen, soldaten oproepen, munten slaan, recht spreken aan zich getrokken. Na de “Fronde” was de overwonnen en gedeeltelijk geruïneerde adel geknecht. Toch behield hij tot in 1789 de eerste plaats in de maatschappelijke hiërarchie; de adel was na de geestelijkheid de tweede stand van de staat. Niet alle bevoorrechten maakten deel uit van de aristocratie: pastoors en ordegeestelijken die niet van adel waren behoorden er niet toe. De aristocratie werd vooral gevormd door de adel. De geestelijkheid was een bevoorrechte stand, die in tweeën gedeeld werd door een maatschappelijke scheidslijn; volgens Sieyès was zij eerder een beroep dan een stand. **In** feite hoorde

de hoge geestelijkheid - bisschoppen, abten, kanunniken - tot de aristocratie, terwijl de lagere geestelijkheid, pastoors en vicarissen, bijna nooit van adel was en maatschappelijk gezien tot de derde stand behoorde.

De adel: verval en reactie

De omvang van de adel kan op ongeveer 350.000 personen geschat worden, wat overeenkomt met 1,5% van de bevolking. Natuurlijk moet men rekening houden met plaatselijke verschillen. Te oordelen naar de registers van het hoofdgeld (la capitation), of de gegevens over deelname van adellijke kiezers aan de verkiezingen van 1789, varieert het percentage in de steden lussen meer dan 2% en minder dan 1%: Evreux ruim 2%, Albi bijna 1,5%, Grenoble en Marseille minder dan 1%.

De adel was de tweede stand van de monarchie maar de heersende klasse in de maatschappij. Achter deze benaming verschool zich trouwens een grote verscheidenheid. Er bestonden ware "kasten", die dikwijls vijandig tegenover elkaar stonden. Alle leden van de adel genoten voorrechten, sommige daarvan waren alleen eervol, andere gaven economisch en fiscaal voordeel: het recht een degen te dragen, een gereserveerde bank in de kerk, het recht om bij een veroordeling tot de doodstraf onthoofd te worden en niet gehangen, maar vooral vrijstelling van de "taille", van wegcorvee, van de plicht soldaten te herbergen, het genot van het jachtrecht, het alleenrecht op de hogere rangen in het leger, op de erefuncties in de kerk en op de hoogste waardigheden in het regeringsbestel. Bovendien inden zij die van adel waren en een leen bezaten, van de boeren de feodale rechten (men kon trouwens van adel zijn zonder een leen te bezitten en een leen bezitten zonder van adel te zijn: de samenhang tussen de adel en het feodale systeem was verdwenen). De grootte van het adellijke grondbezit verschilde per streek. Het bestond op grote schaal in de noordelijke provincies (22%), in Picardië en Artois (32%), in het westen (60% in de Mauges), in Bourgondië (35%), en op veel kleinere schaal in MiddenFrankrijk, in het zuiden (15% in het bisdom van Montpellier) en het zuidoosten. Over het hele land gerekend bezat de adel ongeveer een vijfde van de grond.

Eensgezind was de adel slechts in de gehechtheid aan zijn voorrechten; voor de rest bestond deze stand uit verschillende groepen met dikwijls tegengestelde belangen.

Tot de hofadel behoorden diegenen die aan het hof voorgesteld waren: ongeveer 4.000 personen die in Versailles, in de directe omgeving van de koning, verbleven. Zij leefden op grote voet van de grote koninklijke toelagen, hun officierssalaris, de inkomsten van hun functies in koninklijke dienst, de inkomsten van een abdij "en commende", dat wil zeggen waarvan een wereldlijk geestelijke of een leek benoemd door de koning een derde van de inkomsten genoot zonder enige tegenverplichting, om nog te zwijgen van de inkomsten uit hun grote domeinen. Toch was een deel van de hoge adel geruïneerd; het grootste deel van de inkomsten moest dienen om de"

stand op de houden; voor het talrijke personeel, de rijke kleding, het spel, ontvangsten, feesten, toneel en jacht was steeds meer geld nodig. De hoge adel raakte in de schulden; huwelijken met rijke burgerdochters mochten niet meer baten. In het mondaine leven vond een toenadering plaats tussen een deel van deze adel en de geldaristocratie die de verlichte filosofische ideeën aanhing; dit was bijvoorbeeld het geval in de salon van Madame d'Épinay. Door hun zeden en hun liberale meningen begonnen leden van de hoge adel zich van hun klasse te verwijderen, juist toen de maatschappelijke hiërarchie meer dan ooit verstard leek. Deze groep van liberale edelen werd, zonder van haar maatschappelijke voordelen te willen afzien, aangetrokken door de grote bourgeoisie waarmee zij bepaalde economische belangen gemeen had.

Het lot van de provinciale adel was minder luisterrijk. De landjonkers leefden dikwijls onder bijna even moeilijke omstandigheden als hun boeren. Omdat zij geen lichamelijke arbeid mochten verrichten - zij konden daarmee hun adeldom verbeuren - en zelf hun eigen grond niet mochten bewerken, althans niet meer dan een of twee hectare, bestonden hun inkomsten voornamelijk uit de feodale rechten die op de boeren drukten. Als deze rechten in geld uitgedrukt waren, was de opbrengst slechts gering als gevolg van de waardevermindering van het geld en de voortdurende toename van de kosten van levensonderhoud sinds de vaststelling (eeuwen terug) van het tarief. Zo leidden veel leden van de provinciale adel een miserabel leven in hun bouwvallige kastelen, des te meer door de boeren gehaat naarmate ze begeriger de betaling van hun feodale rechten opeisten. Zo had zich, om met Albert Mathiez te spreken, een waar "adellijk plebs" gevormd, dat zich terugtrok in de eigen ellendige omstandigheden, gehaat door de boeren, geminacht door de hoge adel, terwijl het op zijn beurt de hofadel verfoeide om zijn grote inkomsten uit de koninklijke schatkist en de stedelijke bourgeoisie om de rijkdom die zij zich vergaarde met haar productieve ondernemingen.

Het ontstaan van de ambtsadel ging samen met de ontwikkeling van het bestuurs- en justitieel apparaat van de monarchie. In de 16de eeuw voortgekomen uit de hoge bourgeoisie, stond deze ambtsadel in de 17de eeuw tussen de bourgeoisie en de oude adel; in de 18de eeuw ging hij meer en meer op in de oude adel. Aan het hoofd stonden de aanzienlijke families die zitting hadden in de parlementen en als zodanig aanspraak maakten op controle op het koninklijke bestuur en hun aandeel opeisten in het staatsbestuur. Zij konden niet van hun ambt ontheven worden (ze hadden dit gekocht), het ging over van vader op zoon. Deze parlementariërs bezaten een grote macht; ze kwamen dikwijls in conflict met de koning, waren zeer gehecht aan de voorrechten van hun kaste en gekant tegen elke hervorming die er afbreuk aan zou doen. Ze hadden dan ook scherpe aanvallen van de filosofen te verduren.

De feodale aristocratie was aan het eind van de 18de eeuw in verval geraakt. Ze verarmde voortdurend: de hofadel ruïneerde zich in Versailles, terwijl de provinciale adel een vegeterend bestaan leidde op het platteland. Ze eiste des te scherper haar

traditionele rechten op naarmate haar toestand hachelijker werd. De laatste jaren van het Ancien Régime werden gekenmerkt door een verwoede “aristocratische reactie”. Op politiek gebied eiste de aristocratie alle verantwoordelijke posities in staat, kerk en leger voor zich op. Een koninklijk besluit uit 1781 reserveerde de hoogste rangen in het leger voor hen die konden aantonen dat zij minstens vier adellijke voorvaders hadden. Op economisch gebied verzwaarde de aristocratie de heerlijke rechten. Krachtens de edicten van “trriage” eigenden de leenheren zich een derde van de bezittingen van de dorpsgemeenschappen toe. Door herziening van de grondboeken, registers waarin hun rechten beschreven stonden, herstelden zij oude, in onbruik geraakte rechten en eisten volledig op wat hun toekwam. De adel begon trouwens belangstelling te tonen voor de ondernemingen van de bourgeoisie en zijn kapitaal te plaatsen in nieuwe industrieën, vooral in de metaalindustrie. Sommigen pasten op hun landerijen nieuwe landbouwtechnieken toe. In deze jacht naar geld vond een toenadering plaats tussen een deel van de oude adel en de bourgeoisie, doordat heide in bepaalde opzichten dezelfde politieke belangen hadden. Maar de meerderheid van de provinciale adel en de hofadel zag slechts heil in een steeds strengere handhaving van haar privileges. Zij stonden vijandig tegenover de nieuwe ideeën en eisten slechts het bijeenroepen van de Staten Generaal opdat deze hun de politieke leiding zou teruggeven en hun voorrechten bekrachtigen.

In feite was adel geen samenhangende maatschappelijke klasse die zich werkelijk bewust was van haar collectieve belangen. De monarchie werd zowel gedwarsboemd door de ambtsadel, de liberale oude adel als door de van politieke- en administratieve functies uitgesloten landjonkers. Al deze groepen droomden van een terugkeer naar de oude toestand van het koninkrijk, maar zij hadden daar geen nauwkeurige voorstelling van. De provinciale adel, die echt reactionair was, verzette zich tegen het absolutisme; de verlichte hofadel profiteerde van de misstanden en eiste tegelijk hervormingen van het regime, zonder in te zien dat dit voor hen de genadeslag zou zijn. De heersende klasse van het Ancien Régime stond niet meer eensgezind achter het systeem dat haar de leiding garandeerde. Tegenover stond de volledige derde stand: de boeren die het feodale systeem haatten, de bourgeoisie die zich ergerde aan de fiscale en ereprivileges van de adel. De derde stand was één in haar vijandigheid jegens de aristocratie en haar voorrechten.

De verdeelde geestelijkheid

De geestelijkheid, die ongeveer 120.000 personen omvatte, sprak over zichzelf als “de eerste stand van het koninkrijk”. Als zodanig genoot zij belangrijke politieke, juridische en fiscale voorrechten. Haar economische macht berustte op de heffing van de “tiend” (la dîme) en op haar bezit aan onroerend goed.

De bezittingen van de geestelijkheid bevonden zich zowel in de stad als op het platteland. Zij bezat in de steden zeer veel huizen en de huuropbrengst daarvan verdubbelde in de loop van de eeuw. De ordegeestelijkheid schijnt meer bezittingen

in de steden te hebben gehad dan op het platteland; in steden als Rennes en Rouen bezaten de kloosters veel grond en huizen. De bezittingen van de geestelijkheid op het platteland waren nog omvangrijker. Het is moeilijk een schatting te maken voor het hele land. Voltaire schatte het inkomen dat de geestelijkheid van haar grondbezit trok op 90 miljoen livre, Necker op 130 miljoen, wat waarschijnlijk dichterbij de waarheid is, ook al had men in die tijd neiging om de inkomsten van de geestelijkheid uit onroerend goed te overdrijven. Het kerkelijk bezit was gewoonlijk verbrokkeld in losse, matig renderende boerderijen, wat dikwijls te wijten was aan een slecht beheer en onvoldoende controle door de ver weg wonende "commande"-houders (bénéficiers genoemd). Als men met lokale of regionale studies een nauwkeurig beeld probeert te vormen omtrent de omvang van het grondbezit van de geestelijkheid kan men vaststellen, dat deze per streek verschilde en naar het westen (5% in de Mauges) en het zuiden (6% in het bisdom Montpellier) gaandeweg minder werd. Soms liep het percentage op tot 20% (het noorden, Artois, Brie), maar soms ook bleef het beneden 1%; men kan uitgaan van een schatting van gemiddeld 10%, wat veel is gezien het feit dat deze stand numeriek klein was. De tiend was dat deel van de voortbrengselen van de grond of de kudden dat volgens de verordeningen uit 779 en 794 door de eigenaar aan de tiendheer afgestaan moest worden. Deze belasting was universeel en drukte op de grond van de adel, op persoonlijke bezittingen van geestelijken en op de grond van hen die niet tot de adel behoorden. Er waren verschillen per streek en per product. De "grote tiend" (grosse dîme) had betrekking op de vier belangrijkste granen (tarwe, rogge, gerst en haver), de "smalle tiend" (menue dîme) op andere producten. De tiend schijnt altijd minder dan 10% bedragen te hebben; het gemiddelde voor granen over het hele land schijnt ongeveer een dertiende geweest te zijn. Het is moeilijk het totale inkomen dat de geestelijkheid uit de tiend genoot, te schatten. Men kan een bedrag van 100 tot 120 miljoen livre aanhouden, waar dan een ongeveer gelijk bedrag aan inkomsten uit onroerend goed bijkomt.

Dank zij de tiend en haar eigen landerijen beschikte de geestelijkheid dus over een belangrijk deel van de oogst, dat zij verkocht. Zo profiteerde zij zowel van de prijsstijging als van de stijging van de pacht; de opbrengst van de tiend schijnt in de loop van de 18de eeuw meer dan verdubbeld te zijn. Deze last was des te onverdraaglijker voor de boeren daar de tiend dikwijls niet meer de oorspronkelijke bestemming had, en soms zelfs aan leken ten goede kwam onder de noemer "beleende tienden" (dîmes inféodées).

Alken de geestelijkheid was een echte stand, met een bestuur (gevolmachtigden van de geestelijkheid en bisdomsparlementen) en rechtbanken (officiaals). Eens in de vijf jaar hield de vertegenwoordigende kamer van de geestelijkheid zitting, die zich bezighield met godsdienstige zaken en de belangen van de stand. Er werd een vrijwillige bijdrage aan de staatsfinanciën vastgesteld, de "don gratuit" die met de "décimes" de enige belasting van de geestelijkheid was en gemiddeld 3.500.000 livre per jaar bedroeg, een zeer klein bedrag vergeleken met de inkomsten van deze

stand. Wel moet gezegd worden dat de geestelijkheid belast was met de burgerlijke stand (doop-, huwelijks- en overlijdensregisters), de armenzorg en het onderwijs, De wereldlijke maatschappij was nog sterk onderworpen aan de kerkelijke macht.

De ordegeestelijkheid (deze telde ongeveer 20 à 25.000 monniken en 40.000 nonnen), die haar bloeitijd had in de 17de eeuw, verkeerde aan het eind van de 18de eeuw in diep moreel verval en grote verwarring. Vergeefs had de Commissie van ordegeestelijken, die in 1766 ingesteld was, getracht een hervorming tot stand te brengen. In 1789 waren er 625 abdijen voor mannelijke geestelijken waarvan de inkomsten aan een wereldlijke geestelijke ten goede kwamen, en 115 die werkelijk aan een orde behoorden; de 253 abdijen voor vrouwen heetten allemaal aan een orde toe te behoren; in werkelijkheid werden de superieuren van bijna alle ordeabdijen door de koning benoemd. De ongunstige reputatie van de ordegeestelijken kwam deels voort uit het feit dat zij zulke grote bezittingen hadden, waarvan de ruwe inkomsten naar vrijwel ontvolkte kloosters gingen, en in nog meer gevallen ten goede kwamen aan afwezige wereldlijke geestelijken. Ook de hoge geestelijkheid had een scherp oordeel over de ordegeestelijken; de aartsbisschop van Tours schreef in 1788: "Met het ras van de Cordeliers (de Franciscaner-orde, gesticht door Sint Franciscus van Assisi is in de provincie geen huis meer te houden. De bisschoppen klagen over het liederlijke en bandeloze gedrag van deze geestelijken."

De verslapping van de discipline was blijvend. Een groot aantal monniken was de nieuwe ideeën toegedaan en las de filosofen. Hun rangen leverden een deel van de geestelijken die later trouw zwoeren aan de grondwet van 1790; er waren er zelfs die actief deelnamen aan de Revolutie. Het verval was minder ernstig in de vrouwelijke orden, vooral die welke zich bezighielden met onderwijs en armenzorg: juist de armste. De oude abdijen hadden soms aanzienlijke inkomsten. Voor veel abdijen had de koning het benoemingsrecht. Meestal liet deze de ordegeestelijken zelf niet de inkomsten van deze abdijen; hij gaf ze "en commande" aan "bénéficiers", wereldlijke geestelijken of zelfs leken, die geen verantwoordelijkheid droegen maar toch een derde van de inkomsten ontvingen.

Ook de wereldlijke geestelijkheid verkeerde in een ware crisistoestand. Men werd niet meer geestelijke uit roeping of uit geloof zoals in het verleden; de filosofische propaganda had het geloof allang aan het wankelen gebracht. In feite was de geestelijkheid weliswaar een stand met een geestelijke eenheid, maar zij was geen samenhangend maatschappelijk geheel. Net zoals in de hele maatschappij van het Ancien Régime bestonden in haar rangen tegenstellingen tussen adel en niet-adel, lage en hoge geestelijkheid, aristocratie en bourgeoisie.

De hoge geestelijkheid, bisschoppen, abten en kanunniken, kwam steeds meer uitsluitend uit de adel voort; zij verdedigde haar voorrechten, waarvan de lage geestelijkheid in het algemeen uitgesloten was. Van de 139 bisschoppen in 1789 was er geen enkele niet van adel. Het grootste deel van de inkomsten van een orde

ging naar de hoge geestelijken; de pracht en praal van de kerkvorsten evenaarden die van de hoge wereldlijke adel: de meesten verbleven aan het hof en hielden zich slechts weinig met hun bisdom bezig; het bisdom Straatsburg leverde zijn bisschop naast de titel van prins en landgraaf 400.000 livre op.

De lage geestelijkheid (50.000 pastoors en kapelaans) leefde dikwijls onder zeer moeilijke omstandigheden. De pastoors en kapelaans, die haast nooit van adel waren, ontvingen slechts een minimaal inkomen, de "portion congrue" (750 livre voor pastoors, 300 voor kapelaans: dat was wat de tiendheren, geestelijken maar soms ook leken die de inkomsten van de parochie opstrekten zonder een taak te vervullen, hun lieten). Zij waren soms dan ook een soort "plebs van de geestelijkheid"; ze kwamen uit het volk voort, leefden met het volk en deelden de geest en de verlangens ervan. De lage geestelijkheid in de provincie Dauphiné is daar een goed voorbeeld van. Met meer kracht en eerder dan elders kwam het in deze provincie tot die "opstand van pastoors" die leidde tot het uiteenvallen van de stand bij de eerste zittingen van de Staten Generaal. Deze opstandige houding is te verklaren uit het grote aantal "congruïstes" (zij die als inkomsten slechts de "portion congrue" genoten) die door de hoge geestelijkheid als onmondig behandeld werden en uit de steun die zij ontmoetten bij de leden van de parlementen. De materiële moeilijkheden waarmee de pastoors en kapelaans te kampen hadden brachten hen er toe om stoffelijke eisen te formuleren, weldra gevolgd door theologische bezwaren. Al in 1776 publiceerde Henri Reymond, die later als bisschop trouw zou zweren aan de Republikeinse grondwet, een boek geïnspireerd door het "Richerisme", dat naar Richter de rechten van de pastoors baseerde op de eerste eeuwen van de kerkgeschiedenis, de tradities van de concilies en de leer van de kerkvaders. werd in het "cahier de doléances" (wensenlijst ter instructie van de vertegenwoordiging in de Staten-Generaal - vert.) van de pastoors van de Dauphiné, ondanks een eerbiedige toon jegens de bisschoppen, de uiterste consequentie getrokken uit deze gedachten en het lot van de lage geestelijkheid met dat van de derde stand verbonden.

Deze houding van de lage geestelijkheid doet echter niet af aan het feit dat de kerk zich in de maatschappij van het Ancien Régime nauw met de aristocratie verbonden had. Deze laatste groep was hoe langer hoe geslotener worden naarmate haar levensomstandigheden in de loop van de 18de eeuw verslechterd waren. Tegenover de bourgeoisie werd zij tot kaste: oude adel, ambtsadel en hoge geestelijkheid bewaarden angstvallig hun monopolie positie bij de verantwoordelijke functies op het militaire, justitiële en geestelijke vlak; de niet-adel was daarvan uitgesloten. En dat juist op een moment dat deze aristocratie een parasiet geworden was en niet meer die diensten aan kerk en staat bewees die eens een rechtvaardiging hadden kunnen zijn van de eerbewijzen en voorrechten die zij genoot. Zo isoleerde de aristocratie zich van de rest van het volk door haar nutteloosheid, haar pretenties en haar koppige weigering om het algemeen belang te dienen.

II. Opkomst en problemen van de derde stand

De derde stand al sinds het eind van de 15de eeuw met die naam aan geduld en omvatte de overgrote meerderheid van het volk: aan het eind van het Ancien Régime meer dan 24 miljoen personen. De geestelijkheid en de adel waren veel eerder als stand ontstaan, maar het maatschappelijke belang van de derde stand nam snel toe door de rol die de leden ervan in natie en staat speelden. Al aan het begin van de 17de eeuw stelde Loyseau vast dat de derde stand “veel meer macht en gezag (bezit) dan vroeger omdat de verantwoordelijke functies op justitieel en financieel gebied bijna alle door zijn leden bezet worden sinds de adel zijn neus ophaalt voor studie en zich overgeeft aan ledigheid.”

In zijn beroemde vlugschrift uit 1789 *Qu'est-ce que le Tiers Etat?*, toonde Sieyes nadrukkelijk aan hoe belangrijk de derde stand aan het eind van het Ancien Régime was. Op de vraag die de titel stelt antwoordt hij: “Alles.” In zijn eerste hoofdstuk laat hij zien dat de derde stand een “volledige natie” is: “Wie zou durven beweren dat de derde stand niet alles in zich heeft om een volledige natie te vormen? Hij is de sterke, gezonde man die nog aan één arm geketend is. Als men de bevoorrechte stand wegdenkt is de natie er niet minder om geworden, juist meer. Wat is dan de derde stand? Alles, maar een geketend, onderdrukt alles. Wat zou de derde stand zijn zonder de bevoorrechte stand? Alles, maar in vrijheid en bloei. Niets komt zonder hem tot stand, alles zou oneindig veel beter gaan zonder de andere standen.” Waarop Sieyes concludeert: “De derde stand omvat dus alles wat tot de natie behoort; alles wat niet de derde stand is kan men niet als deel van de natie beschouwen.”

De derde stand omvatte het gewone volk van het platteland en de steden. Vervolgens - zonder dat het mogelijk is een nauwkeurige grens te trekken tussen de diverse maatschappelijke categorieën - de kleine en middelgrote bourgeoisie, voornamelijk ambachtlieden en kooplui. Met de middengroepen waren de beoefenaars van vrije beroepen verwant: ambtenaren die niet tot de ambtsadel behoorden, advocaten, notarissen, professoren, artsen en chirurgen. Tot de grote bourgeoisie behoorden de vertegenwoordigers van de geldwereld en de grote handel: reders, financiers, belastingpachters en bankiers. Zij waren rijker dan de adel maar wilden er deel van uitmaken door de aankoop van een ambt en verheffing in de adelstand. Hoewel deze groepen maatschappelijk sterk uiteenliepen bestond er een band tussen hen, namelijk het verzet tegen de bevoorrechten en de eis van burgerlijke gelijkheid. Toen die gelijkheid eenmaal bereikt was verdween de solidariteit tussen de verschillende maatschappelijke groepen van de derde stand: dat verklaart het zich ontwikkelen van de klassenstrijd gedurende de Revolutie. De derde stand, die allen omvatte die niet van adel waren, was dus wel een stand, maar geen klasse; het is een soort eenheid waarvan men zich slechts een nauwkeurig beeld kan vormen door analyse van de verschillende maatschappelijke elementen die zij in zich vereent.

Macht en verscheidenheid van de bourgeoisie

De bourgeoisie was de belangrijkste klasse van de derde stand: zij leidde de Revolutie en plukte er de vruchten van. Door haar rijkdom en haar cultuur bezette zij de eerste plaats in de maatschappij, dit in tegenspraak met het officiële bestaan van de bevoorrechte standen. Al naar gelang hun plaats in de maatschappij en hun positie in het economische leven kan men verscheidenen groepen onderscheiden: die van de “bourgeois” in de eigenlijke zin van het woord, de passieve bourgeoisie van de renteniers die van gekapitaliseerde winst of van de opbrengst van onroerend goed leefden; de beoefenaars van de vrije beroepen, juristen, ambtsdragers, een complexe en gevarieerde groep; de groep van de ambachtslieden en winkeliers, de kleine en de middelgrote bourgeoisie, gebonden aan het traditionele productie- en ruilhandelssysteem: de bourgeoisie van de grote zakenlieden, een actieve categorie die rechtstreeks van winsten leefde, de vooruitstrevende vleugel van de bourgeoisie. In verhouding tot het geheel van de derde stand is de bourgeoisie slechts een minderheid, zelfs als men er alle ambachtslieden toe rekent, Het Frankrijk van de late 18de eeuw was nog een overwegend agrarisch land, de nijverheid nog ambachtelijk; krediet was zeldzaam, de hoeveelheid geld die in omloop was gering. Deze trekken vindt men terug in de maatschappelijke samenstelling van de bourgeoisie.

De renteniers vormden een economisch passieve groep; zij kwamen voort uit de groep van de handels- of zakenlui en leefden van gekapitaliseerde winst. Aangezien de bourgeoisie zich in de loop van de eeuw steeds meer verrijkt had, was het aantal renteniers voortdurend toegenomen. Zo was in de categorie van de renteniers (en hun weduwen) geleidelijk groter geworden: in 1733 vertegenwoordigden de renteniers 21,9% van het ophalen van de bourgeoisie, de juristen 13,8%, de kooplui 17,6%; in 1789 was het percentage kooplieden gedaald tot 11%, dat van de renteniers gestegen tot 28%. In Toulouse vormden de renteniers ongeveer 10% van de totale bourgeoisie, in Albi maar 2 à 3%. De omvang van de groep van de renteniers schijnt ongeveer 10% van die van de bourgeoisie geweest te zijn. Onder de renteniers bestond echter een grotere verscheidenheid. In Le Havre signaleert een geschiedschrijver “een vervallen bourgeoisie van kleine en heel kleine renteniertjes”. In Rennes treft men de renteniers helemaal onderaan en helemaal bovenaan de maatschappelijke ladder aan. Het rentenieren hing met een bepaald soort leven (“leven als een bourgeois”, zei men) samen, waarin evenwel verschillen bestonden als de verscheidenheid in vermogen met zich meebracht. De oorsprong van de renten was al even gevarieerd; deze konden afkomstig zijn van aandelen in een handelsonderneming, gemeentelijke leningen (bureau voor leningen), huuropbrengsten uit onroerende goederen in de stad, of pacht van grondbezit. Het grondbezit van de bourgeoisie (het gaat hier om de bourgeoisie als geheel en niet alleen om de renteniers) kan geschat worden op 12 tot 45% al naar gelang de streek: 16% in het noorden, 9% in Artois, 20% in Bourgondië, meer dan 15% in de Mauges, 20% in het bisdom Montpellier. Rondom de steden wordt dit percentage hoger,

omdat grondbezit in de buurt van de woonplaats altijd een geliefkoosde belegging geweest is van de talrijke bourgeoisie die zich door de handel verrijkt hadden.

De bourgeoisie van de vrije beroepen vormde een zeer gevarieerde groep waaruit de belangrijkste voormannen van de derde stand afkomstig waren. Ook zij kwamen meestal uit handelskringen en dankten hun beginkapitaal aan winsten. Hiertoe moeten ook de houders gerekend worden van ambten die geen adeldom met zich meebrachten: justitiële en financiële ambten waaraan openbare functies verbonden waren; ambtsdragers hadden hun ambt in eigendom, zij kochten het. Het meest vooraanstaand in de eigenlijke vrije beroepen waren de talrijke juristen: procureurs, deurwaarders, notarissen, de advocaten in de vele rechtsgebieden van het Ancien Régime. De andere vrije beroepen stonden minder in aanzien. Artsen waren er weinig en werden niet erg hoog aangeslagen, op enkele beroemde uitzonderingen na (Tronchin, Guillotin). In de kleine steden kende men vooral de apotheker of de chirurgijn, die nog niet zo lang daarvoor ook barbier was. Professoren en leraren stonden nog minder hoog aangeschreven, behalve enkele groten die onderwezen in het Collège de France of in de juridische of medische faculteiten. Zij waren trouwens niet talrijk, want de kerk had het onderwijsmonopolie. De meeste leken in het onderwijs waren schoolmeester of huisonderwijzer. Dan waren er nog de letterkundigen en de "nouvellistes" (journalisten), die vrij talrijk waren in Parijs (Brissot bijvoorbeeld). In Grenoble, waar de aanwezigheid van een parlement het grote aantal rechtsgeleerden, advocaten en procureurs verklaart, vormde deze groep 13,8% van de bourgeoisie. In Toulouse, ook een stad met een parlement en provinciale bestuursdiensten, bedroeg het aantal hoge ambtenaren in rechtspraak en financiën dat niet van adel was samen met dat van de beoefenaars van de vrije beroepen 10 tot 20% van de gehele groep. In Pau, een stad met 9000 inwoners, oefenden 200 personen juridische en vrije beroepen uit. Over het hele land kan men de groep van de vrije beroepen schatten op 10 tot 20% van de bourgeoisie. Ook hier liepen de omstandigheden, de honoraria en salarissen zeer uiteen. Sommigen stonden niet ver van de aristocratie af, anderen leidden een eenvoudig leven. Met zijn leven zonder omhaal, zijn grote intellectuele ontwikkeling en zijn geestdrift voor de ideeën van de filosofen van de 18de eeuw speelde dit deel van de bourgeoisie, de juristen voorop, de hoofdrol in 1789; een groot deel van de revolutionaire kwam voort uit deze groep de kleine bourgeoisie van ambachtslieden en winkeliers leefde net als de hoger op de maatschappelijke ladder staande zakenlieden van winsten; deze categorieën beschikten over de productiemiddelen; zij vormden ongeveer twee derde van de totale bourgeoisie, Het maatschappelijk onderscheid van laag naar hoog hield verband met de afnemende rol van de handel en de toenemende rol van het kapitaal. Wat betreft de ambachtslieden en winkeliers: hoe lager zij op de maatschappelijke ladder stonden, des te kleiner was de rol van het kapitaal; hun inkomsten kwamen vooral voort uit de eigen arbeid. Haast onmerkbaar verliep de overgang tussen deze" groepen en de werkelijke volksmassa. Deze maatschappelijke categorie was nauw verbonden met de traditionele vormen van de economie, de kleinhandel en het ambacht, gekenmerkt door de versnippering van kapitaal en arbeidskracht in kleine

ondernemingen. De technieken berustten op oude gewoonten, de technische uitrusting was matig. De ambachtelijke productiewijze was nog zeer wijd verbreid. De ingrijpende veranderingen in, productiemethoden en het handelsverkeer leidden tot een crisis van de traditionele vormen van de economie. De opvattingen over economische vrijheid en vrije concurrentie waren in strijd met het gilden systeem. Aan het einde van de 18de eeuw waren de meeste ambachtslieden ontevreden. Sommige zagen hun positie verslechteren en werden loontrekkers; anderen vreesden de opkomst van concurrentie die hen zou ruïneren. De ambachtslieden waren de kapitalistische productieorganisatie in het algemeen vijandig gezind; zij wilden geen economische vrijheid zoals de zakenmensen maar reglementering. Om hun houding te begrijpen moet men rekening houden met de schommelingen van hun inkomen, dat varieerde al naar gelang de onderlinge verhouding tussen arbeid en kapitaal. Voor de kooplieden die zelf hun waren produceerden steeg het inkomen met het prijsniveau: in de 18de eeuw drongen heel wat herbergierszonen via een baan als klerk bij het gerechtshof (procureursklerken, secretarissen van griffiers) door tot de vrije beroepen, De ambachtslieden die zelf hun waren verkochten profiteerden eveneens van de prijsstijgingen: de prijs van hun producten ging omhoog. De afhankelijke ambachtslieden, die voornamelijk van een loon leefden (het "tarief"), waren het slachtoffer van de steeds groter wordende kloof tussen de loon- en de prijscurve: zelfs als hun nominale salaris steeg, werd hun koopkracht kleiner. Deze ambachtslieden hadden dus te lijden van de inkomensdaling die haar stempel drukte op het gewone volk in de steden aan het eind van het Ancien Régime. De crisis mobiliseerde de verschillende groepen ambachtslieden die de leiders van de stedelijke sansculottes zouden leveren. De verscheidenheid van hun belangen maakten een samenhangend maatschappelijk program echter onmogelijk. Dat verklaart een aantal onverwachte koerswijzigingen in de geschiedenis van de Revolutie, met name in het jaar II.

De grote bourgeoisie van de zakenlieden was een actieve groep die direct van winsten leefde: een klasse van ondernemers in de ruimste zin van het woord, de klasse van de "ondernemingsleiders" om met Adam Smith te spreken. Ook binnen deze groep heerste een grote geografisch en historisch bepaalde verscheidenheid.

De financiële bourgeoisie was de meest vooraanstaande. De belastingpachters die in gezamenlijk overleg telkens voor zes jaar de inning van de indirecte belastingen pachtten, bankiers, leveranciers van het leger en hoge ambtenaren van financiën vormden een ware aristocratie van de bourgeoisie, die dikwijls relaties onderhield met de geboren aristocraten. Hun maatschappelijke invloed was zeer groot, en zij waren de beschermheren van de filosofen. Ze vergaarden grote vermogens via de inning van de indirecte belastingen, via staatsleningen en via de eerste naamloze vennootschappen. De zware last van de door hen geïnde belastingen maakte hen zeer impopulair; in 1793 eindigden de belastingpachters op het schavot.

De handelsbourgeoisie was vooral in de zeehavens zeer welvarend. Bordeaux,

Nantes en La Rochelle waren rijk geworden door de handel op de Antillen, vooral op Santo Domingo. Vandaar kwamen suiker, koffie, indigo en katoen; zeer winstgevend was de handel in ebbenhout, negerslaven. In 1768 achtten de handelshuizen van Bordeaux zich in staat voor ongeveer een kwart in de Westindische behoefte aan negerslaven te voorzien. Ditzelfde Bordeaux importeerde in 1771 voor een waarde van 112 miljoen livre aan koffie, 21 miljoen aan indigo, 19 miljoen aan witte suiker en 9 miljoen aan ruwe suiker. Marseille was gespecialiseerd in de handel op het Nabije Oosten, waarin Frankrijk de eerste plaats innam. Tussen 1716 en 1789 verviervoudigde de handel. Zo ontstonden grote vermogens in de havens en handelssteden; daar kwamen de leiders van de partij die de belangen van de bourgeoisie behartigden vandaan, de constitutionele monarchisten en later de Girondijnen. Deze rijkdommen gebruikte de bourgeoisie voor grond aankopen, een teken van superioriteit in deze nog steeds feodale maatschappij, en voor de financiering van de opkomende grootindustrie. De bloei van de handel ging vooraf aan de ontwikkeling van de industrie.

De industriële bourgeoisie was nog maar nauwelijks bezig om zich los te maken van het handeldrijven. Lange tijd was de nijverheid (men sprak van “fabriek” of “manufactuur”) slechts een aanhangsel van de handel geweest: de handelaar leverde grondstoffen aan ambachtslieden die thuis werkten en (ontving het vervaardigde product. Deze vorm had ook de plattelandsnijverheid, die in de 18de eeuw erg belangrijk was: duizenden boeren werkten voor handelaren in de stad. De kapitalistische grootindustrie deed haar intrede in de nieuwe industrieën, waarvoor kostbare machines nodig waren. De industriële concentratie begon zich af te tekenen. Wat betreft de metaalindustrie werden grote ondernemingen gevestigd in Lotharingen en Le Creusot (1787). De naamloze vennootschap Le Creusot bezat een geperfectioneerde outillage: stoommachines, een paardenspoorweg, vier hoogovens, twee grote smederijen; de boorwerkplaats was de grootste in Europa. Dietrich, de ijzer koning van die tijd, stond aan het hoofd van de grootste industriële groep van Frankrijk; in zijn fabrieken in Niederbronn werkten meer dan 800 arbeiders; hij had tevens ondernemingen in Rothau, Jaegerthal en Reichshoffen. De leden van de bevoorrechte stand hadden nog een groot deel van de metaalindustrie in handen, en zij verbeurden hun adeldom niet door een onderneming in de metaalindustrie te leiden. Zo bezat de fabriek van De Wendel bedrijven in Charleville, Hombourg en Hayange. Ook de kolenindustrie werd gemoderniseerd. Er werden naamloze vennootschappen gesticht die een meer rationele exploitatie mogelijk maakten met een groter arbeidersbestand; de Compagnie des Mines d’Anzin, opgericht in 1757, had 4000 arbeiders in dienst. Al aan het eind van het Ancien Régime begon de kapitalistische grootindustrie vorm aan te nemen.

De industriële groei, die door Pierre Léon bestudeerd is over de periode 1730-1830 in zijn *Le XVIIIème le siècle industriel*, verschilt per streek en vooral per productiesector.

In sommige sectoren gaat de groei langzaam, vooral in de grondstoffenindustrieën en de traditionele textielindustrie - de lakenfabrieken, de verwerking van vlas en hennep. De productiegroei voor heel Frankrijk moet in de loop van de eeuw betrekkelijk matig zijn geweest: 61%. Per streek verschillen de cijfers: in de Languedoc moet tussen 1703 en 1789 de productie toegenomen zijn met 143% en in de belastingdistricten Montauban en Bordeaux in dezelfde periode met 109%. In Champagne was de groei tussen 1692 en 1789 127% in Berry 81%, in de streek van Orléans 45% en in Normandië slechts 12%, alles in dezelfde periode. In Auvergne en Poitou blijft de productie op hetzelfde peil; in bepaalde streken is zelfs sprake van een daling, bijvoorbeeld in de provincies Limousin (-18%) en in de Provence (-36%).

Andere sectoren groeien snel: de “nieuwe” industrieën krijgen een krachtige impuls door de vooruitgang van de techniek en door de grote investeringen; het betreft hier vooral de kolenindustrie, de metaalindustrie en de nieuwe textielindustrie. In de kolenindustrie schat Pierre Léon, rekening houdend met de geringe precisie van de statistieken, de productiegroei op 700 à 800%. In Anzin, waarvan doorlopende series gegevens beschikbaar zijn, groeit de productie tussen 1744 en 1789 met 681%. De groei in de metaalindustrie is tot aan de Revolutie bescheiden, maar neemt dan snel toe om na 1815 weer terug te lopen: zo stijgt de productie van gietijzer tussen 1738 en 1789 met 72%, maar tussen 1738 en 1811 met 1100%. Voor de katoenen en geverfde linnen stoffen - nieuwe industrieën - ontbreken totaalcijfers. De streek van Rouen geeft van 1732 tot 1766 voor katoen een toename te zien van 107%, terwijl de omzet van de bedrukte stoffenindustrie in Mulhouse tussen 1758 en 1786 toeneemt met 738%. De zijde-industrie is oud maar neemt toch deel aan de opbloei met de allure van een nieuwe industrie: in Lyon neemt het aantal weefgetouwen tussen 1720 en 1788 met 185% toe; in de Dauphiné stijgt de productie van getweerde zijde met 400% (in gewicht) tussen 1730 en 1767.

Hoe opmerkelijk de expansie van de Franse industrie ook was, de invloed van de industriële groei op de algemene economische groei van het land schijnt vrij bescheiden geweest te zijn. De landbouw heeft bijgedragen tot de ontwikkeling van de industrie door de stijging van de grondrente: de hogere inkomsten die hiervan het gevolg waren leidden tot grote investeringen in industriële ondernemingen. De handel is in zijn structuur sterk door de industriële groei beïnvloed. Van 1716 tot 1787 nam de uitvoer van nijverheidsproducten toe met 221% (totale stijging van de Franse export: 298%^o). De koloniale handel niet meegerekend groeide het aandeel van de industriële grondstoffen in de invoer in dezelfde periode van 12 tot 42%.

Deze economische bedrijvigheid gaf de leden van de bourgeoisie een klassenbewustzijn, deed hun de onoverbrugbare tegenstelling tussen hun klasse en die van de aristocratie inzien. In zijn beroemde vlugschrift had Sieyès de derde stand gedefinieerd door de activiteiten en de maatschappelijke functie van de leden ervan: de derde stand is de gehele natie. De adel is daarvan uitgesloten en speelt geen rol op het maatschappelijk vlak: onbeweeglijk temidden van alle veranderingen verslindt

deze stand “het beste deel van het geproduceerde zonder er ook maar iets aan bijgedragen te hebben (...) Zo’n klasse staat door haar ledigheid volledig buiten de natie.”

Barnave zag het nog scherper. Hij was dan ook opgegroeid temidden van die industriële bedrijvigheid die (aldus de inspecteur der manufactures, Roland, die er in 1785 over schreef) de Dauphiné aan het hoofd van de Franse provincies plaatste voor wat betreft de variatie en geografische concentratie van ondernemingen en de omvang van de productie. In zijn *Introduction à la Révolution française*, geschreven na de ontbinding van de Assemblée constituante, had Barnave als beginsel naar voren gebracht dat de aard van het eigendom de instituties beïnvloedde. Hij stelt vast dat de instituties die samengaan met het grondbezit van de aristocratie de groei van de industrie belemmeren:

“Zodra handel en techniek zich verbreiden onder het volk en nieuwe rijkdommen scheppen die de werkende klasse ten goede komen, is er een omwenteling in de politieke structuur op komst; een nieuwe verdeling van rijkdommen leidt tot een nieuwe verdeling van de macht. Net zoals het grondbezit de aristocratie machtig gemaakt heeft, zal de industriële eigendom het volk machtig maken.”

Barnave schrijft “volk”, waar wij “bourgeoisie” zouden zeggen. Deze klasse werd vereenzelvigd met de natie. De industriële eigendom of meer in het algemeen de eigendom van roerend goed leidt dus tot de politieke opkomst van de klasse die erover beschikt. Barnave bevestigt nadrukkelijk de tegenstelling tussen grondbezit en het bezit van roerend goed en tussen de maatschappelijke klassen die daarmee samenhangen. De bourgeoisie van handel en industrie had een scherp inzicht in de maatschappelijke ontwikkeling en de economische macht die zij vertegenwoordigde. Zij leidde de Revolutie doelbewust en zonder haar belangen uit het oog te verliezen.

Het gewone volk in de steden: het dagelijks brood

Door zijn haat tegen de aristocratie en het Ancien Régime onder de last waaronder het gebukt ging, voelde het gewone volk in de steden zich nauw verbonden met de revolutionaire bourgeoisie. Ook hier moeten verschillende categorieën onderscheiden worden, die zich tijdens de Revolutie verschillend gedroegen. Hoewel alle categorieën zich tot het einde toe tegen de aristocratie keerden, varieerde hun gedrag tegenover de groepen van de bourgeoisie die achtereenvolgens de revolutionaire beweging leidden. De massa van diegenen die met hun handen werkten en produceerden werd door de bezittende klasse, aristocraten en grote bourgeoisie, aangeduid met enigszins neerbuigende term “volk”. In feite waren er tussen de middel grote bourgeoisie en het proletariaat, om de huidige terminologie te gebruiken, vele gradaties en tegenstellingen. Men heeft dikwijls de vrouw van het Conventielid Lebas, de dochter van de meubelmaker Duplay (lees: patroon van een meubelbedrijf) geciteerd, die bij Robespierre vertelde dat haar vader zo op zijn

burgerlijke waardigheid gesteld was dat hij nooit een van zijn “bedienden”, dat wil zeggen arbeiders, aan zijn tafel zou toelaten: men krijgt zo een indruk van de afstand die bestond tussen de Jacobijnen en de sans-culottes, de kleine en middelgrote bourgeoisie en de massa van het volk.

Waar liggen de scheidslijnen? Het is moeilijk, haast onmogelijk deze te trekken. In deze overheersend aristocratische maatschappij zijn de maatschappelijke groepen die onder de algemene noemer van de derde stand vallen niet duidelijk te onderscheiden; het is de kapitalistische ontwikkeling die de tegenstellingen aan het licht zal brengen. De nog overheersend ambachtelijke productie en het feit dat de handel nog grotendeels detailhandel was maakten dat er een geleidelijke overgang bestond tussen het gewone volk en de bourgeoisie.

De groep van de afhankelijke ambachtslieden bevond zich op het raakpunt van de volksmassa en de kleine bourgeoisie: het waren ambachtslieden van het type van de “canut” uit Lyon, de zijdewerker die op stukloon werkte, in dienst van de handelaar tevens kapitaalverschaffer die de grondstoffen leverde en het eindproduct verhandelde. De ambachtsman werkte thuis, niet onder toezicht van de handelaar; het gereedschap was meestal zijn eigendom; soms nam hij gezellen in dienst en werd hij kleine ondernemer. In feite was deze ambachtsman economisch gezien slechts een loontrekker en overgeleverd aan het handelskapitalisme. Deze maatschappelijke structuur en de afhankelijkheid van de ambachtslieden van het tarief dat hun door de handelaars werd opgelegd, verklaren de oproeren in Lyon gedurende de 18de eeuw, met name het oproer van de “canuts” in 1744, dat de intendant dwong de hulp van het leger in te roepen.

Men moet ook onderscheid maken tussen de gildewerkers (ambachtelijke productiewijze) en de arbeiders in de fabrieken en de opkomende grootindustrie, die nog heel wat minder talrijk waren.

De gezellen en leerlingen in de gilden waren economisch en ideologisch nog sterk afhankelijk van hun meester. In de ambachtelijke vakken was de familiewerkplaats een autonome productie-eenheid: hieruit vloeiden bepaalde maatschappelijke betrekkingen voort. Zonder dat dit absoluut regel was woonden niet alleen de leerlingen, maar ook de gezellen (gewoonlijk een of twee) in het huis van de meester en kregen van hem “brood, wijn, bed en huis”. Dit was aan de vooravond van de Revolutie in veel bedrijfstakken nog gebruikelijk. Waar dit gebruik verloren ging, werd de afstand tussen meester en gezel groter en vielen de traditionele arbeidsverhoudingen uiteen, een ontwikkeling die nog versterkt werd door de toename van het aantal gezellen.

De fabrieksarbeiders konden gemakkelijker opklimmen in de rangen van de arbeidersstand; zij hadden geen echte leerperiode. Zij waren echter aan de strengere discipline van de werkplaats onderworpen; het was moeilijk voor hen om een

werkgever te verlaten: zij hadden een *schriftelijk ontslag* nodig!" Vanaf 1781 moest iedere loontrekker in het bezit zijn van een arbeidsboekje. Men moet zich evenwel geen overdreven voorstelling maken van het aantal van deze stedelijke loontrekkers, voorlopers van het 19de eeuwse proletariaat.

De grootste groep binnen de stedelijke volksmassa was waarschijnlijk die van de losse arbeiders: dagloners, tuiniers, sjouwers, water- en houtdragers, "duitenvangers" die boodschappen of karweitjes deden. Men kan daar nog aan toevoegen het huispersoneel van de aristocratie of de bourgeoisie (knechten, koks, koetsiers), dat bijzonder talrijk was in bepaalde wijken van Parijs, zoals de faubourg Saint-Germain. En bovendien de boeren die in de stille jaargetijden werk in de stad zochten: zo waren er in Parijs van najaar tot voorjaar talrijke boeren uit de provincie Limousin werkzaam in de bouw,

De levensomstandigheden van het gewone volk in de steden werden in de loop van de 18de eeuw slechter, De toename van de bevolking en de stijgende prijzen tastten de koopkracht van de lonen aan. In de tweede helft van de eeuw was er een tendens tot verpaupering in de groepen van loontrekkenden. In de ambachten verschilden de levensomstandigheden van de gezellen overigens niet essentieel van die van de meesters; het verschil was slechts kwantitatief. De werkdag duurde in de regel van dageraad tot schemering, heel wat werkplaatsen in Versailles werd 's zomers van vier uur 's morgens tot acht uur 's avonds gewerkt. In Parijs werd over het algemeen zestien uren gewerkt: de boekbinders en drukkers, die een werkdag van slechts veertien uur hadden, werden als bevoorrecht beschouwd. Het werk was wel minder inspannend dan nu, het tempo lag lager; er waren betrekkelijk veel godsdienstige feestdagen waarop niet gewerkt werd.

Het grootste probleem voor het volk was het loon en de koopkracht ervan. De uiteenlopende prijsstijgingen troffen de verschillende groepen niet gelijkmatig in hun budget. Daar de graanprijzen sneller stegen dan alle andere prijzen werd de volksmassa het zwaarst getroffen. De bevolkingsaanwas was het grootste in deze groepen en de plaats van het brood in het volksmenu was belangrijk. Om een index te maken voor de kosten van levensonderhoud van de massa moet bij benadering bepaald worden hoe de verschillende uitgaven zich tot elkaar verhielden: voor de 18de eeuw stelt E. Labrousse dat de helft van het inkomen van de massa aan brood uitgegeven werd (dat is een minimum), 16% aan groenten, spek en wijn, 15% aan kleding, 5% aan stookkosten, 1% aan verlichtingskosten. Door deze cijfers, die voor een langere periode gelden, te combineren met de prijzen van elk van de artikelen, stelt E. Labrousse vast dat (vergeleken met de basis periode 1726-1741) de kosten van het levensonderhoud in de cyclus van 1771-1789 met 45% gestegen zijn en in de jaren 1785-1789 met 62%. De seizoenschommelingen hadden rampzalige gevolgen. Aan de vooravond van 1789 nam het brood door de prijsstijging al 58% van het inkomen van het gewone volk in beslag; in 1789 was dat 88% geworden:

slechts 12% van het inkomen was beschikbaar voor andere uitgaven. De prijsstijgingen spaarden de gegoede kringen en verpletterden de armen.

De lonen verschilden natuurlijk al naar gelang het vak en de stad. Gespecialiseerde arbeiders in de steden konden tot 40 sous verdienen. Het gemiddelde lag echter niet hoger dan 20 tot 25 sous, met name in de textiel. Tegen het eind van de regering van Lodewijk XIV schatte Vauban het gemiddelde loon op 15 sous. De lonen bleven stabiel tot ongeveer het midden van de 18de eeuw. Een onderzoek uit 1777 schatte het gemiddelde loon op 17 sous. Men kan het tegen 1789 op 20 sous stellen. In gunstige tijden kostte een pond brood 2 sous, de koopkracht van de gemiddelde arbeider was dus tegen het eind van het Ancien Régime tien pond brood. Hield de loonontwikkeling gelijke tred met de stijging van de kosten van levensonderhoud of bleef zij achter?

Opnieuw uitgaande van de periode 1726-1741 tonen de statistieken die E. Labrousse heeft opgesteld, een loonstijging van 17% voor de periode 1771-1789; maar in bijna de helft van de gevallen (de gegevens zijn plaatselijk) bedraagt deze nog geen 11%. Voor de jaren 1785-1789 was de stijging 22%; in drie belastingdistricten meer dan 26%. De stijging van de lonen verschilde van vak tot vak; in de bouw was zij 18% (1771-1789) en 24% (1785-1789); voor de boerendagloner 12% en 16%; de textielindustrie bevindt zich tussen deze twee uitersten in. De stijging op lange termijn was dus erg klein vergeleken met die van de prijzen (48% en 65%): de lonen stegen maar bleven sterk bij de prijzen achter. De cyclische bewegingen en de seizoenschommelingen van de lonen maakten het verschil groter, omdat zij tegengesteld waren aan die van de prijzen. In de 18de eeuw leidden hoge prijzen tot werkloosheid, slechte oogsten verminderden de vraag op het platteland. De landbouwcrisis leidde tot een industriële crisis omdat het brood, dat toch al zo'n grote plaats innam in het volksbudget, bij hogere prijzen andere uitgaven verdrong. Als men de stijging van het *nominale loon* vergelijkt met die van de kosten van levensonderhoud constateert men dat het *reële loon* gedaald is in plaats van gestegen. Op basis van 1726-1741 schat E. Labrousse de daling in 1785-1789 op een kwart, en rekening houdend met de cyclische en seizoensgebonden prijsstijgingen meer dan de helft. Omdat de levensomstandigheden in die tijd met zich meebrachten dat een vermindering van het reële loon vooral in de voeding tot uitdrukking moest komen, leidde de prijsstijging in de 18de eeuw tot een verergering van de ellendige omstandigheden waaronder het volk leefde. De conjunctuurbewegingen hadden talrijke maatschappelijke en economische gevolgen: het was de honger die de sans-culottes mobiliseerde.

De verslechtering van de levensomstandigheden van de bevolking ontging de toenmalige onderzoekers en theoretici niet. Turgot heeft als eerste in *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses* (1766 - Opmerkingen over vorming en verdeling van de rijkdom) de "ijzeren loon wet" geformuleerd: het ligt in de aard der

dingen besloten dat het loon van de arbeider niet hoger kan zijn dan strikt nodig is voor zijn instandhouding en de instandhouding van zijn soort.

Ondanks de maatschappelijke conflicten tussen de massa van het volk en de bourgeoisie keerde het volk zich toch vooral tegen de aristocratie. Ambachtslieden, winkeliers en gezellen hadden hun grieven tegen het Ancien Régime. Zij haatten de adel. Deze grote vijandigheid werd nog versterkt doordat veel arbeiders in de steden van boerenafkomst waren en zich nog verbonden voelden met het platteland. Zij haatten de adel om zijn voorrechten, zijn grondbezit en om de rechten die hij inde. Voor wat de staat betreft eiste het gewone volk vooral een verlichting van de belastingen, met name de opheffing van de indirecte belastingen en de stedelijke belastingen op voedingsmiddelen, waar de gemeenten het grootste deel van hun inkomsten putten - wat in het voordeel van de rijken uitviel. Over de gilden waren de meningen van meesters en gezellen zeer verdeeld. Politiek gezien streefde zij - zonder zich daar duidelijk rekenschap van te geven – naar democratie.

De hoofdzaak voor het volk bleef het brood. Wat de volksmassa in de jaren 1788-1789 politiek zo gevoelig maakte was de ernst van de economische crisis die hun bestaan hoe langer hoe moeilijker maakte. In de meeste steden waren de oproeren van 1789 voort uit armoede; het eerste resultaat was een verlaging van de broodprijzen. De crises in het Frankrijk van het Ancien Régime waren vooral landbouwcrises; gewoonlijk waren zij het gevolg van een opeenvolging van slechte of matige oogsten; er volgde dan een aanzienlijke stijging van de graanprijzen; veel boeren die weinig, of niets, verbouwden moesten tarwe kopen: hun koopkracht daalde. Op die manier had de agrarische crisis nadelige gevolgen voor de nijverheid. In 1788 heerste de ernstigste landbouwcrisis van de eeuw; in de loop van de winter begon de schaarste; de bedelarij nam toe door de groei van de werkloosheid: deze uitgehongerde werklozen vormden een van de groepen binnen de revolutionaire massa's.

Sommige categorieën profiteerden echter van de stijging van de graanprijzen: de eigenaars die in natura betaald werden, de tiendheren, de leenheren, de kooplui, die allen tot de aristocratie, de geestelijkheid of de bourgeoisie, met andere woorden tot de heersende klasse behoorden. Hierdoor werden de maatschappelijke tegenstellingen vergroot, het verzet van het volk tegen de autoriteiten en de regering versterkt: hier lag de oorsprong van de legende van het "hongerverbond"; er rees verdenking tegen de functionarissen die verantwoordelijk waren voor de voedselvoorziening in de steden, de gemeenten en de regering; zelfs Necker werd ervan beschuldigd de molenaars te bevoordelen.

In deze sfeer van onheil kwam het tot oproeren en opstanden. Op 28 april 1789 ontstond een eerste oproer in Parijs, gericht tegen de behangfabrikant Réveillon en de salpeter fabrikant Hanriot; beiden werden beschuldigd van kwalijke uitlatingen over de ellende van het volk: Réveillon zou gezegd hebben dat een arbeider heel

goed van 15 sous per dag kon leven. Op 27 april was er een demonstratie en op 28 april werden van beiden de huizen geplunderd; een politieofficier liet zijn mannen aanvallen, de opstandelingen boden weerstand, er vielen doden. Deze eerste revolutiedag staan maatschappelijke en economische motieven op de voorgrond; het is geen politieke opstand. De volksmassa's hadden geen duidelijke kijk op de politieke gebeurtenissen. Als zij in beweging kwamen was het om maatschappelijke en economische redenen. Deze volksopstanden hadden echter wel politieke gevolgen, al was het maar dat de macht aan het wankelen werd gebracht.

Om het probleem van de schaarste en duurte van de levensmiddelen op te lossen zag het volk als eenvoudigste oplossing een reglementering waaraan streng de hand gehouden zou worden en waarbij niet teruggeschrokken moest worden voor vorderingen en prijsbeheersing. Deze eisen stonden lijnrecht tegenover de economische zienswijze van de bourgeoisie, die net als op andere gebieden vrijheid eiste. Deze eisen verklaren uiteindelijk de verschijning van het volk op het politieke toneel in juli 1789, terwijl de tegenstellingen binnen de derde stand bepaalde koerswijzigingen, vooral de poging tot democratisering in het jaar II begrijpelijk maken.

De boerenstand: werkelijke eenheid en latente tegenstellingen

Frankrijk was aan het eind van het Ancien Régime in wezen nog een agrarisch land; de landbouwproductie beheerste het economische leven. Vandaar de grote rol van de problematiek van de boeren tijdens de Revolutie.

In de eerste plaats vormden de boeren een belangrijk deel van de totale Franse bevolking. Als men zich baseert op een inwonertal van 25 miljoen in 1789 en de stedelijke bevolking op ongeveer 16% schat, vormt de plattelandsbevolking de overgrote meerderheid, zeker meer dan 20 miljoen. In 1846, toen de volkstelling ook de verhouding tussen stedelijke en plattelandsbevolking onderzocht, vormde deze laatste nog 75% van het totaal.

De boerenstand speelde tijdens de Revolutie een grote rol. Deze had niet kunnen slagen en de bourgeoisie zou de strijd niet gewonnen hebben als de grote massa van de boeren passief was gebleven. Het voornaamste motief voor deelname van de boeren aan de Revolutie was de zaak van de heerlijke rechten en andere overblijfselen van het feodale systeem; deze deelname leidde tot de totale afschaffing, zij het stap voor stap, van het feodale regime. De "Grote Angst" voor het ontwaken van de boerenstand was grotendeels verantwoordelijk voor de besluiten in de nacht van 4 augustus 1789. Door het kopen van nationale goederen werden ook de grondbezittende boeren onherroepelijk met de nieuwe orde verbonden.

Aan het eind van het Ancien Régime bezat de Franse boerenstand een deel van de grond. In dat opzicht onderscheidde zij zich van de herendienstplichtige lijfeigenen

in Midden- en Oost-Europa en van de Engelse dagloner onteigend was maar alleen zijn loon had om van te leven sinds de Engelse boerenstand onteigend was bij de “enclosures”. Welk deel van de grond behoorde de boerenstand toe? Voor Frankrijk als geheel zijn slechts benaderingen mogelijk. Ook de aard van het grondgebruik moet men in aanmerkingen nemen: grondbezit en grondgebruik zijn verschillende zaken, al bestaat er een zeker verband: de aard van het gebruik kon in zekere zin corrigeren wat de verdeling van het grondbezit aan onvoordelig was voor de boeren had.

Het grondbezit van de boeren verschilde per streek en bedroeg 22% tot 70% van het totale grondoppervlak. In de rijke tarwe- en weidegebieden van het noorden, noordwesten en westen was het gering: 30% in de noordelijke provincies, 18% in de Mauges, 22% op de vlakten van het bisdom Montpellier, Het aandeel van de boeren in het grondbezit was daarentegen groot in de streken die van nature begroeid zijn met kreupelhout en bos en in de bergen, waar de ontginning was overgelaten aan het particulier initiatief. Minimaal was het grondbezit daar waar de grond (door moerassen bijvoorbeeld) slechts met behulp van grote investeringen verbeterd was, en in de omgeving van de steden, waar de bevoorrechten en de bourgeoisie beslag op de grond hadden gelegd. Hoewel het totale grondbezit van de boerenstand groot lijkt (ongeveer 35%), is het aandeel van elke boer afzonderlijk zeer klein, gezien de omvang van de plattelandsbevolking; veel boeren bezaten helemaal niets. De boer onder het Ancien Régime was dikwijls slechts eigenaar van enkele percelen; talrijker nog waren de boeren zonder grond; zij vormden het proletariaat van het platteland.

De levensomstandigheden van de boeren waren dus zeer verschillend. De twee belangrijkste factoren waren enerzijds de persoonlijke juridische status en anderzijds de verdeling van het grondbezit en het grondgebruik.

Wat het eerste betreft onderscheidde men horigen en vrije boeren. Hoewel de grote meerderheid van de boeren al sinds lang vrij was, waren de horigen in de provincies Franche-Comté en Nivernais nog talrijk: een miljoen ongeveer. De horigen gingen gebukt onder de “mainmorte”; dit hield in dat zij vaderlijke bezittingen, zelfs al het roerend goed betrof, slechts konden erven na betaling van hoge successierechten aan de heer. In 1779 hief Necker de “mainmorte” in de kroondomeinen op en in het gehele land het “droit de suite” (vervolgingsrecht), dat het de heer mogelijk maakte zijn rechten ook van gevluchte horigen op te eisen.

Onder de vrije boeren vormden de “manouvriers” of “brassiers”, de dagloners, een steeds groter plattelandsproletariaat. De proletarisering van de armste groepen van de boerenbevolking nam aan het eind van de 18de eeuw toe door de aristocratische reactie en de verzwaring van de feodale en koninklijke belastingen: op het platteland bij Dijon en in Bretagne werd in een eeuw tijds het aantal dagloners verdubbeld, allen waren afkomstig uit de groep van kleine grondbezittende boeren. Ondanks de stijging van het nominale loon werden de levensomstandigheden van deze plattelands proletariërs slechter doordat de prijzen nog sterker stegen dan de lonen.

Een groot aantal boeren leefde vrijwel onder dezelfde omstandigheden; zij hadden een al te kleine hoeveelheid grond in eigendom of in pacht en moesten hun inkomen aanvullen als dagloner of in de plattelandsnijverheid. De eigenaars uit geestelijkheid, adel of bourgeoisie, die zelden zelf de exploitatie ter hand namen, verpachtten hun grond voor een pachtsom of voor een deel van de opbrengst in natura. De percelen lagen dikwijls verspreid en werden afzonderlijk verpacht; zo konden dagloners toch een klein lapje grond bemachtigen en kleine eigenaars hun bezit afronden. De landbouwers vormden ongetwijfeld de grootste groep van de kleine boeren: twee derde à driekwart van het Franse land werd op deze wijze verpacht: vooral ten zuiden van de Loire, met name de centrale provincies (Sologne, Berry, Limousin, Auvergne), het westen (ongeveer de helft van de verpachte grond in Bretagne) en het zuidwesten. Zeldzamer was deze pachtvorm ten noorden van de Loire, waar hij vooral in Lotharingen voorkwam. De deelbouwerij was kenmerkend voor de armste gebieden waar de boeren geen eigen veestapel, geen eigen kapitaal bezaten.

In de grote landbouwstreken, de rijke korenvlakten van het Parijse bekken bij voorbeeld, legden "grootpachters" dikwijls beslag op alle te verpachten "grond ten koste van de dagloners en de kleine boeren: zij vormden een ware "plattelands bourgeoisie" en wekten de haat en de woede van de plattelandsbevolking op, die mede door hun toedoen geproletariseerd werd. Het was een samenhangende kleine maatschappelijk groep, die men aantrof in rijke landbouwgebieden. Hun economische rol was belangrijk, en in de graan- verbouwende streken introduceerden zij de kapitalistische landbouw. De groot pachter pachtte in het algemeen voor een periode van negen jaar een "loot bedrijf dat een groot bedrijfskapitaal vereiste. Deze vorm van pacht kwam veel minder voor dan de deelbouwerij en beperkte zich vooral tot de streken met rijke korenvelden, de voor tarwe geschikte vlakten met rivierklei waar het boerengrondbezit gering was: de provincies Picardië, Oost Normandië, Brie en Beauce.

De "laboueurs" waren gezeten of zelfs rijke boeren die zelf grond bezaten voldoende om onafhankelijk te zijn. In het geheel van de boerenstand vormden zij slechts een kleine minderheid, maar hun maatschappelijke invloed was groot: zij waren de notabelen van de boerengemeenschappen, "les coqs du village" (dorpspotentaten), een soort "plattelands-bourgeoisie". Economisch gezien was hun rol beperkt; weliswaar verkochten zij een deel van hun oogsten, maar dat vormde slechts een gering deel van de totale landbouwproductie. In goede jaren verkochten de "laboueurs" hun korenoverschotten: in vele streken verkochten zij vooral wijn, die tot 1777-1778 flink in prijs steeg (ongeveer 70%). De rijke grondbezittende boeren profiteerden dus van de prijsstijgingen van de landbouwproducten tot aan de eerste jaren van de regering van Lodewijk XVI.

Zo bestonden er in de boerenstand evenveel verschillen en tegenstellingen als bij de stedelijke bevolking: grootpachters, rijke zelfstandige boeren, pachters, deelbouwers en kleine zelfstandige boeren; tenslotte de grote groep van de dagloners, van hen

die huis en tuin bezaten en er wat grond bij huurden, tot hen die slechts hun arbeidskracht bezaten.

De traditionele organisatie van de landbouw bood de arme boeren bepaalde mogelijkheden om hun gebrek aan grond te compenseren. De dorpsgemeenschappen speelden nog een zeer grote rol. Met hun politieke en bestuurlijke instellingen (raden, gevolmachtigden) vervulden zij dikwijls tevens een economische functie: zij verdedigden in streken waar arme boeren in de meerderheid waren de collectieve rechten. In het noorden en het oosten waren de dorpsgronden verdeeld in lange, smalle en niet omheinde percelen, “soles” genaamd, in groepen van drie, waarop afwisselend winterkoren en voorjaarsgranen verbouwd werden. Eén “sole” lag altijd braak om de grond rust te geven. In het zuiden had men slechts twee “soles”. De braakliggende gronden, een derde of de helft van de bebouwbare grond en de stoppelvelden na de oogst werden als gemeenschappelijk beschouwd; datzelfde gold voor weidegronden na de eerste hooioogst (“droit de seconde herbe”). Al deze gronden waren onderworpen aan het weiderecht: iedere boer kon er zijn vee laten grazen; de akkers en de weiden waren dan ook niet omheind. De gemeenschapsgronden (weidegronden, bossen) en de gebruiksrechten die ermee samenhangen boden de boeren weer andere mogelijkheden, evenals het recht van arenlezen en het recht van stoppel weide. De rijke boeren stonden vijandig tegenover deze collectieve rechten, die hun vrijheid van exploitatie en hun eigendomsrecht beperkten; de armen daarentegen waren er zeer aan gehecht: hun bestaan hing ervan af. Al hun inspanningen waren erop gericht het individuele eigendomsrecht te beperken en de collectieve rechten te verdedigen: zo verzetten zij zich tegen de opkomst van het “agrarisches individualisme”, dat vooral gekenmerkt werd door verordeningen betreffende omheining, en tegen de omvorming van de landbouw in kapitalistische zin. Het boerenbedrijf was dus aan het eind van de 18de eeuw over het algemeen nog voor-kapitalistisch van aard. De kleine boer had niet dezelfde opvattingen over eigendom als de burgerlijke of aristocratische grootgrondbezitter of de grootpachter van de rijke landbouwstreken. Zijn gehechtheid aan collectief eigendom botste in die periode en nog gedurende een groot deel van de 19de eeuw met de burgerlijke opvatting van het absolute eigendomsrecht.

De lasten waaronder de boeren gebukt gingen drukten des te zwaarder naarmate de plattelandseconomie archaisch er was. Onder de druk van de lasten die werden opgelegd door de monarchie en de aristocratie vormde zich de eenheid van de boerenstand.

Voor wat betreft de monarchie: de boer betaalde haast als enige de “taille” (een soort vermogens- of inkomstenbelasting), terwijl hij ook de “capitation” (hoofdgeld) en de “vingtième” (twintigste) moest opbrengen; hij alleen was verplicht tot wegcorvee, militaire transporten, militaire dienst; tenslotte waren de indirecte belastingen, vooral de “gabelle” (zoutbelasting), bijzonder zwaar. Deze koninklijke belastingen waren in de loop van de 18de eeuw voortdurend verzwaard: in het Waalse deel van

Vlaanderen stegen alleen tijdens de regering van Lodewijk XVI de directe belastingen al met 28%. De geestelijkheid hief de tiend, die varieerde en bijna altijd minder dan een tiende bedroeg. Deze belasting werd geheven over de vier belangrijke granen (tarwe, rogge, haver en gerst) en werd dan “grove tiend” genoemd, en over de andere oogsten en het vee onder de naam van “smalle tiend”. De tiend was voor de boeren des te moeilijker te aanvaarden omdat deze dikwijls toekwam aan bisschoppen, kapittels, abdijen of zelfs aristocraten en vrijwel niet gebruikt werd voor de plaatselijke kerk en de verlichting van de armoede in de parochie.

Tenslotte waren er nog de heerlijke rechten, die verreweg het zwaarst waren en het meest gehaat. Het feodale systeem rustte op alle grond die niet direct een eigendom van de adel was en leidde tot de heffing van belastingen. In zijn gebied was de heer gemachtigd tot rechtspraak in halszaken en in minder belangrijke zaken. Deze rechten waren het symbool van zijn maatschappelijke superioriteit; de gewone rechtspraak was als economisch wapen om de betaling van de belasting af te dwingen een onmisbaar instrumenten voor de heerlijke exploitatie. De eigenlijke heerlijke rechten bestonden uit alleenrechten op het gebied van jacht en visvangst, het houden van duiven, het heffen van tol, marktgelden, herendiensten, monopolies op economisch gebied (de boeren waren verplicht tegen betaling de molen, de wijnpers, de broodoven van de heer te gebruiken), De zakelijke rechten (droits réels) werden geacht op de grond te rusten en niet op de persoon. De heer had de eigenlijke eigendom (“la directe”) van de gronden die de boeren bewerkten (dezen hadden slechts de “nuttige eigendom”), De boeren moesten daarvoor jaarlijks vergoedingen betalen (renten en “cijns” waren in het algemeen in geld uitgedrukt, de “champart” was het recht op de koren-tiend in natura) en bij sommige gelegenheden (recht op overgang en verkoop) in geval van overdracht door erfenis of verkoop. Van streek tot streek liepen de lasten van het feodale systeem uiteen, zeer zwaar in Bretagne en Lotharingen, elders wat draaglijker. Om er zich een beeld van te vormen moet men niet alleen rekening houden met de lasten zelf, maar ook met de krenkingen en het veelvuldige misbruik dat er mee gepaard ging.

De reactie van de adellijke grootgrondbezitters die zijn stempel op de 18de eeuw gedrukt heeft, maakte het feodale systeem nog onverdraaglijker. De heerlijke rechtspraak was bij twist een bron van ellende voor de boeren, De grootgrondbezitters vielen de collectieve rechten, de gebruiksrechten ten aanzien van de gemeenschapsgronden aan, eisten van deze gronden de “eigenlijke eigendom” op, De “édits de triage” kenden hun in vele gevallen inderdaad een derde ervan toe. In sommige streken was de reactie van de adellijke grootgrondbezitters bijzonder onbarmhartig. Bijvoorbeeld in de provincie Maine, waar in de loop van de 18de eeuw door de samenvoeging van verscheidene domeinen een concentratie van feodaal grondbezit tot stand schijnt te zijn gekomen; het eerstgeboorterecht, dat verankerd was in het gewoonterecht, maakte dat het leen in één hand bleef; de gemeenschapsgronden werden door de adel geannexeerd. In Franche-Comté, waar het vervolgingsrecht op de lijfeigenen en hen die onder de “mainmorte” vielen nog

volledig van kracht was terwijl het bijna overal elders in onbruik was geraakt, was er militaire druk nodig om het koninklijke edict van 1779, dat aan dit recht een eind maakte, ingeschreven te krijgen in de parlementaire registers, en dat gebeurde pas in 1788, nadat het parlement er 38 uur over vergaderd had.

De gevolgen van de reactie van de adellijke grootgrondbezitters werden nog verergerd door de prijsstijging die kenmerkend was voor de hele eeuwen die de waarden van de korentiend en de andere tienden, die de adellijke grootgrondbezitters in natura ontvingen, verhoogde. Aan de ene kant gebukt onder steeds zwaardere belastingen en anderzijds lijdend onder de prijsstijgingen en de gevolgen van de bevolkingsaanwas, had de boer hoe langer hoe minder geld; vandaar ook de stilstand in de landbouwtechniek. Tijdens crises, zoals bijvoorbeeld in 1788-1789, werden de lasten van de tiend en de heerlijke rechten nog zwaarder. De gemiddelde boer kwam in normale tijden net rond, maar tijdens crises moest hij na betaling van de tiend en de heerlijke rechten soms zelf tegen een hoge prijs granen kopen: dit was het geval in 1788-1789. Zo is verklaarbaar waarom de boeren zo'n onverzoenlijke haat koesterden jegens de macht van de heren.

De toestand in de landbouw correspondeerde met de maatschappelijke omstandigheden. Het traditionele systeem van bedrijfsvoering stond technische vernieuwingen in de weg. Het landbouwbedrijf leverde weinig op, de methoden waren primitief, de opbrengsten gering. De wisselbouw, waarbij de grond eens in de twee of drie jaar braak lag, maakte dat de grond eens in de twee of drie jaar improductief was en verergerde het grondgebrek bij de boeren. De Engelse landbouwdeskundige Arthur Young, die aan de vooravond van de Revolutie door Frankrijk reisde, constateert de achterlijkheid van het platteland en de onwrikbaarheid van de routine. Tegen het midden van de 18de eeuw had de propaganda van de fysiocraten tot een streven naar transformatie van de landbouw in kapitalistische zin geleid; de "agromanie" greep om zich heen; enkele grootgrondbezitters gaven het voorbeeld. In feite streefden de bevoorrechten slechts naar nog hogere inkomsten zonder een poging om het landbouwprobleem werkelijk op te lossen; maar al te dikwijls diende de economische leer die in de mode was slechts als voorwendsel; onder het mom van het openbaar belang behartigde men de belangen van de aristocratische reactie. Het achterlijke karakter van de techniek en de productiemethoden van de landbouw was grotendeels een rechtstreeks gevolg van de maatschappelijke structuur van de landbouw. Elke technische vooruitgang, iedere fundamentele vernieuwing van de landbouw veronderstelde zowel de vernietiging van de overblijfselen van het feodale systeem als de verdwijning van de collectieve rechten, dus een verzwaring van het lot van de armsten. Met deze tegenstelling zouden de kleine boeren te kampen hebben tot in de tweede helft van de 19de eeuw.

In een land waar de plattelandsbevolking de overgrote meerderheid vormde en de landbouwproductie verreweg de belangrijkste was, speelden de eisen van de

boerenstand natuurlijk een zeer grote rol. Zij betroffen enerzijds de feodale rechten, anderzijds het grondprobleem.

Over de feodale rechten had de boerenstand een eenstemmig oordeel. De ter voorbereiding van de Staten-Generaal opgestelde “cahiers de doléances” geven blijk van solidariteit tegenover de adellijke grondbezitters en andere bevoorrechten. Van alle belastingen waren de feodale rechten en de tiend het meest gehaat omdat ze hoog waren en ergerlijk, omdat de boer er de oorsprong niet van begreep en ze hem onrechtvaardig schenen. Het “cahier” van een parochie in het noorden spreekt van de feodale rechten waarvan de “oorsprong verloren gaat in een duistere en kwalijke geheimzinnigheid”; als sommige van die rechten teruggingen op een legitieme eigendomstitel moest dat bewezen worden; in dat geval moesten ze afgekocht kunnen worden. In de meeste cahiers van parochies en zelfs van “baillages” (baljuwschappen) stond deze wezenlijk revolutionaire eis tot opheldering over de oorsprong van het eigendomsrecht waarop de feodale rechten berustten, zwart op wit vermeld. De boeren eisten dat de tiend en met name de korentiend in een geldbedrag omgezet zou worden: zij gingen ervan uit dat deze dan vanzelf zou verdwijnen door de daling van de koopkracht van het geld. Zij eisten bovendien de tiend zijn oorspronkelijke bestemming zou terugkrijgen en dat de bevoorrechten zelf belasting zouden betalen. Op vele punten was de bourgeoisie het met de boeren eens. Dit versterkte de eenheid van de derde stand.

Over het probleem van de grond bestond verdeeldheid in de overigens eensgezinde boerenstand. Veel boeren kwamen grond tekort en velen gaven er zich rekenschap van dat zij eigenaar moesten worden. Toch durfden maar heel weinig cahiers vervreemding van de kerkelijke bezittingen te vragen: in het algemeen beperkte men zich tot het voorstel om het inkomen uit grondbezit van de geestelijkheid te gebruiken voor de aflossing van schulden en het aanvullen van tekorten. Het privébezit schijnt voor de meesten onaantastbaar, zelfs dat van een kerkelijke orde. De boeren namen er genoeg mee grond te kunnen pachten. Veel minder terughoudend waren de cahiers over het gebruiksrecht: in vele ervan werd verkaveling van de grootpachtbedrijven geëist. Zo trad al in 1789 de verdeeldheid aan het licht die binnen de boerenstand nog groter zou worden na de afschaffing van de feodale rechten. De belangen van de grote landbouwondernemers en de grote massa van kleine boeren en proletariërs waren nu al strijdig. Terwijl de eersten streefden naar een technisch hoogontwikkelde landbouw die voor de markt produceerde, stelden de laatsten zich tevreden met het leven in een geheel of vrijwel gesloten economie. Over de hervormingen die het Ancien Régime trachtte in te voeren (omheining van de akkers, vrije graanhandel), over de problemen van de gemeenschapsgronden en de bedrijfsvormen was de boerenstand verdeeld. Al in 1789 gaf die groep van de boerenstand die grond bezat zich rekenschap van het gevaar dat de grote massa van de plattelandsbevolking betekende voor zijn belangen. Bepaalde cahiers uit het noorden vroegen bij voorbaat om een censuskiesrecht om de niet-belasten en armlastigen uit de politiek te weren, “het enige middel om gekrakeel in de provinciale assemblées te voorkomen”. Gehecht aan hun maatschappelijke autoriteit keken de

boerengrondbezitters al verder dan de noodzakelijke afschaffing van het feodale regime.

Zo tekenden zich al aan het eind van het Ancien Régime de latere tegenstellingen binnen de Franse boerenstand af. De eenheid ervan bestond slechts uit het verzet tegen de voorrechten, de haat tegen de aristocratie. Door de opheffing van de feodale rechten, de tienden en de privileges slaagde de Revolutie erin de bezittende boerenstand aan de nieuwe orde te binden. Wat de grond betreft vergrootte de Revolutie het aantal kleine grondbezitters door de verkoop van nationale goederen, maar zij handhaafde het grootgrondbezit en het grote landbouwbedrijf met alle daaraan verbonden maatschappelijke gevolgen. De structuur van de boerenstand aan het eind van het Ancien Régime verklaart bij voorbaat de gematigdheid aan de door de Revolutie ingevoerde landbouwhervormingen: deze waren om met Georges Lefebvre te spreken “als het ware een compromis tussen de bourgeoisie en de plattelandsdemocratie” .

III. De filosofie van de bourgeoisie

Met de economische basis van de maatschappij veranderde ook de ironie. De intellectuele oorsprong van de revolutie is vat in de filosofie die de bourgeoisie sinds de 17de eeuw ontwikkeld had. Als geestelijke erfgenamen van Descartes, die aangetoond had dat het mogelijk was met de hulp van de wetenschap de natuur te beheersen, zetten de filosofen van de 18e eeuw overtuigend de beginselen van een nieuwe ordening uiteen. Ingaand tegen het autoritaire en ascetische ideaal van kerk en staat in de 17de eeuw had de beweging van de filosofen grote invloed op het Franse denken; ze wekten en ontwikkelde de kritische geest en voedde deze met nieuwe ideeën. De verlichting verving het principe van autoriteit en traditie overal door dat van de rede, of het nu ging om wetenschappen, loof en moraal of om de politieke en maatschappelijke organisatie. “Filosofen”, zei madame de Lambert (1647 - 1733), “is aan de ene al haar waardigheid, al haar waarde terug schenken die haar doel beogen, is alles tot de ware beginselen terug te voeren en het juk van de gangbare mening en autoriteit afscheurden.”

Diderot zegt in het artikel “eclecticisme” in de *Encyclopedie*: “de eclecticus is een filosoof die alle vooroordelen, de traditie, de eerbiedwaardigheid, dat wat algemene instemming heeft, de autoriteit, kortom alles wat indruk gemaakt op de grote massa met de voeten treedt, die zelfstandig durft te denken, terug durft te gaan naar de duidelijkste algemene beginselen en niets aanvaard dan wat berust op de waarneming en reden.”

“De echte filosoof,” schrijft Voltaire in 1765, “ontgint onbewerkte grond, verhoogt het aantal ploegen en dus het inwonertal, geeft werk aan de armen en verrijkt en zo, bevordert huwelijken, verzorgt verwezen en klaagt niet over de noodzakelijke

belastingen, maar maakt dat de boeren deze zonder zorgen kan betalen. Hij verwacht niets van de mensen maar door de zoveel goed als in zijn macht is.”

Na 1748 verschenen het een na het ander de grootste werken van de eeuw van *L'Esprit de lois* van Montesquieu (1748) tot de *Emile* en het *Contrat social* van Rousseau (1762), en daartussen de *Histoire naturelle* van Buffon (het eerste deel in 1749), *Traité des sensations* van Condillac (1754), *Discours sur l'origine de l'inégalité parmi les hommes* van Rousseau (1755) en in datzelfde jaar van Abbé Morelly de *Code de la nature*, in 1756 *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations* van Voltaire en in 1758 *De l'esprit* van Helvetius. In 1751 verscheen het eerste deel van de *Encyclopédie* onder de leiding van de Diderot, de *Siècle van Louis XIV* van Voltaire en de eerste aflevering van het *Journal économique* dat blad van de fysiocraten zou worden. Voltaire, Rousseau, Diderot, de medewerkers van *Encyclopédie* en de economen droegen ieder op hun eigenwijze de bij tot de bloei van de filosofie.

In de eerste helft van de 18de eeuw hadden zich twee grote denkrichtingen ontwikkeld: de een met een feodale inslag zoals *L'Esprit des lois* van Montesquieu, waaruit de parlementen en de bevoorrechten hun argumenten tegen het despotisme dat de. De andere meer filosofisch, vijandig tegenover de geestelijkheid en soms zelf tegenover de godsdienst, maar politiek gezien conservatief. In de tweede helft van de eeuw bleven deze twee stromingen weliswaar voortbestaan, maar kwamen er ook nieuwe, democratischer en meer op gelijkheid gerichte denkbeelden naar voren. Van het politieke probleem van de regeringsvorming gingen de filosofen over tot het maatschappelijke probleem van de eigendom. De fysiocraten droegen ondanks een conservatisme bij tot deze nieuwe denkrichting door de nadruk te leggen op de economische vraagstukken. Voltaire, die na 1750 en tot aan zijn dood de onbetwiste leider was van de filosofische beweging, wil de hervormingen tot stand brengen binnen het kader van de absolute monarchie en de macht in handen geven van de rijke bourgeoisie. Rousseau daarentegen die uit het volk afkomstig was, gaf uitdrukking aan het politieke en maatschappelijke ideaal van de kleine bourgeoisie en de ambachtslieden.

Voor de fysiocraten dient de staat als waarborg voor het eigendomsrecht; wetten zijn natuurlijke waarheden die niet afhangen van de koning maar juist aan hem opgelegd worden: “de wetgevende macht kan geen wetten maken” (Dupont de Nemours). “Iedere aantasting van de eigendom door de wet is niet minder dan een aanslag op de samenleving.” De fysiocraten wilde een krachtige regering, maar de macht ervan moest in dienst staan van de verdediging van de eigendom; de staat heeft slechts een repressieve functie. Zo leidt de fysiocratische stroming tot een klasse politiek in dienst van de grootgrondbezitters.

Ook een Voltaire wilde de politieke rechten voor ouderen aan de rijken, maar niet meer alleen aan de grootgrondbezitters, aangezien in zijn ogen de grond niet de

enige bron van rijkdom was. Maar “moeten zij die noch grond, noch een huis hebben in deze maatschappij ook mondig zijn?” (*Lettre de R.P.Polycarpe*). En in het artikel “gelijkheid” van zijn *Dictionnaire philosophique* (1764) schreef Voltaire: “het is met de mensheid zo gesteld dat dat zij niet kan voortbestaan zonder een zeer groot aantal mensen die niets bezit.” En in hetzelfde artikel: “Gelijkheid is dus tegelijkertijd het meest vanzelfsprekende en het meest onbereikbare.” Voltaire wilde begroten op hun plaats zetten maar niet het volk verheffen.

Rousseau was zelf in zijn hart proletariër en ging daarmee tegen zijn tijd in. In zijn eerste “discours” (over de vraag of het herstel van wetenschappen en kunsten tot een zuivering van de reden is bijgedragen), uit 1750 bekritiseert hij de maatschappij van zijn tijd en pleit hij voor de armen: “de weelde voelt 100 armen in onze steden en dorpen 100.000 verhongeren op het platteland.” In zijn tweede “discours” (over de grondslagen van de oorsprong van de ongelijkheid onder de mensen), uit 1755, valt hij de eigendom aan. In zijn *Contrat social* (1762) ontwikkelde hij de theorie van de soevereiniteit van het volk. Montesquieu dacht de macht toe aan de aristocratie, Voltaire aan de hoogste lagen van de bourgeoisie, maar Rousseau wilde de arme bevrijden en de macht aan het gehele volk geven. De staat kreeg van hem de taak om misbruik van het individuele eigendomsrechten tegen te gaan en het maatschappelijke evenwicht te handhaven door nieuwe wetgeving op het gebied van het erfrecht en door een progressieve belasting. Dit streven naar gelijkheid op maatschappelijk en politiek gebied was iets nieuw in de 18e eeuw; Rousseau stond hiermee lijnrecht tegenover zowel Voltaire als de Encyclopedisten.

Madame de Pompadour, die sinds 1745 de maîtresse van de koning was en gesteund werd door de geldaristocratie, leefde in onmin met de vrome entourage van de koningin en de troonopvolger die gesteund werd door het episcopaat en de parlementen: zij beschermden dus hun vijanden, de filosofen. Van 1745-1757 trachtte Machault d’Arnouville door het instellen van de vingtième een eind te maken aan de fiscale voorrechten en gelijkheid voor de belastingen tot stand te brengen: er steunde daarbij op de filosofen voor wie dit een van de eisen was. Zo ontstond een verbond tussen de hervormingsgezinde ministers en filosofen, terwijl de aanvallen tegen de privileges en zelfs tegen de kerk toenamen. Van 1750-1763 kwam de regering niet tussenbeide. Malherbes stond aan het hoofd van de censuur. Als filosoof gelooft hij er niet in het nut van de instantie aan het hoofd waarvan er stond; het was aan hem te danken dat de *Encyclopédie* niet direct bij de eerste delen verboden werd.

Aangemoedigd door deze af strijdigheid nam de stroming van de filosofen in belangrijkheid toe en overwon alle hinderpalen, toen de houding van de autoriteiten veranderde. Na 1770 zegevierde de filosofische propaganda. De grootste schrijvers zwegen of stierven de een na de ander (Rousseau en Voltaire in 1778), maar navolgers vulgariserende nieuwe ideeën die zich onder alle lagen van de bourgeoisie en in het hele land verspreidden. Een van de grootste werken in de geschiedenis van

het denken, de *Encyclopédie*, kwam gereed in 1772; gematigd in maatschappelijk en politiek opzicht, vol vertrouwen in de onbeperkte vooruitgang van de wetenschap; een groots monument ter ere van de rede. Mably Raynal en Condorcet zetten het werk van een grote voorgangers voort. Terwijl er tijdens de regeringsperiode van Lodewijk XVI een eind kwam aan de vloed van grote werken van de filosofen, ontstond de als het ware een synthese van de verschillende systemen; de revolutionaire leer was geboren. In zijn *Histoire philosophique et politique de l'établissement et du commerce en Européens dans les deux Indes*, waaraan Diderot in belangrijke mate mee gewerkt had en die tussen 1770 en 1780 meer dan 20 uitgaven telde nam abbé Raynal één voor één alle propagandapunten over. Een van de filosofen weer op: haat tegen het despotisme, wantrouwen tegenover de kerk die onder streng toezicht van een wereld lekenstaat moest staan, lof voor het economisch en politieke liberalisme.

Het boek en het vlugschrift verspreidden deze ideeën onder alle lagen van de bevolking; Malherbes zei in zijn *Discours de la réception à l'Académie française* (1775): "in een tijd waarin, dankzij de boekdrukkunst, iedere burger zich tot de gehele natie kan richten, zijn zij die het talent bezitten om de mensen te onderwijzen of te ontroeren kortom de schrijvers temidden van een her en der verspreid volk, wat de redenaar van Rome en Athene voor een verzamelde menigte waren."

De mondelinge propaganda versterkte de invloed van de gedrukte. Er kwamen steeds meer salons, afwees, verenigingen op het gebied van de landbouw, liefdadige verenigingen, provinciale academisch en leeszalen. Geen stad of dorp is nog "vrij van goddeloze smetten", stelde de Assemblée van de geestelijkheid al in 1770 vast.

De vrijmetselaarsloges droegen bij tot de verspreiding van de filosofische ideeën. De vrijmetselarij, die afkomstig was uit Engeland en na 1715 haar intrede deed, had ongetwijfeld aandeel in de verspreiding van de filosofische ideeën; op heel wat punten heerste overeenstemming, burgerlijke gelijkheid, godsdienstige verdraagzaamheid. Toch moet de rol ervan van niet overdreven worden. Als punt voor ontmoeting voor de aristocratie en de rijke bourgeoisie, waarvan zij de samensmelting voorbereidden, waren de vrijmetselaarsloges slechts één van de vele kanalen waarlangs de filosofische denkwijze zich verspreidde.

De reactie van de traditionele machthebbers bleef echter niet uit. De assemblee van de geestelijkheid uit al in 1770 de vrees dat met het geloof ook "voor altijd de gevoelens van liefde en trouw voor de persoon van de koning zullen uitdoven". De aanvallen op de kerk ondermijnden tevens de fundamenten van de absolute monarchie zoals de kritiek op de privileges het maatschappelijk bestel van het Ancien Régime uitholde. Tussen 1775 en 1789 veroordeelde het parlement van Parijs 65 geschriften.

Over het boek van Boncerf, *Les Inconvénients des droits féodaux* dat in 1776 verschenen was, werd gesteld: “De schrijvers leggen zich er tegenwoordig op toe om alles te bestrijden en alles omver te werpen. Mocht de denkwereld die de pen van de schrijver heeft geleid zich onverhoopt meester maken van de grote massa, dan zou men weldra de monarchie tot in haar grondvesten zien wankelen, de leenmannen zouden in opstand komen tegen hun leenheren en het volk tegen zijn soeverein.”

Een van de belangrijkste thema's van de filosofische propaganda was het primaat van de rede: de 18de eeuw was getuige van de triomf van het rationalisme; niets ontkwam aan zijn greep. Daarna kwam het geloof in de vooruitgang die de groeiende verlichting zou vergezellen. “Eindelijk zijn alle schaduwen verdwenen, wat een licht straalt ons overal tegemoet! Wat een menigte grote mannen op elk terrein! Welk een volmaaktheid van menselijk verstand!” (Turgot, *Tableau philosophique des progrès de l'esprit humain*, 1750).

Overal roept men om vrijheid, individuele vrijheid, economische vrijheid; alle grote werken van de 18de eeuw zijn gewijd aan de problemen van de vrijheid. Een van de belangrijkste aspecten van de invloed van de filosofen, met name van Voltaire, was de strijd voor verdraagzaamheid en godsdienstvrijheid. Het probleem van de gelijkheid was meer omstreden. De meeste filosofen eisten slechts de burgerlijke gelijkheid, de gelijkheid voor de wet. Voltaire beschouwt in zijn *Dictionnaire philosophique* de ongelijkheid als iets dat altijd zal voortduren en onvermijdelijk is. Diderot maakt verschil tussen gerechtvaardigde privileges die berusten op werkelijke verdienste en ongerechtvaardigde privileges. Het is Rousseau die in het denken van zijn tijd de gelijkheidsdenkbeelden introduceert: hij eist de politieke gelijkheid van alle burgers op en geeft aan de staat de taak een zeker maatschappelijk evenwicht te handhaven.

Wat is de invloed van deze ideeën, die de gemeenschappelijke essentie van het denken van de filosofen vormen, in de verschillende lagen van de bourgeoisie? Allen waren eensgezind in hun verzet tegen de aristocratie. In de 18de eeuw streefde de adel er steeds meer naar om alle voorrechten en verantwoordelijkheden voor zichzelf te behouden. Tegelijkertijd groeiden de ambities van de bourgeoisie met haar rijkdommen en haar cultuur: juist op dat moment gingen alle deuren voor haar neus dicht. Zij werd uitgesloten van de leidende posities waartoe zij zich beter geschikt achtte dan de adel. Dikwijls werd zij in haar trots en eigenliefde gekwetst. Al die grieven van de bourgeoisie worden duidelijk geformuleerd door een edelman, de markies van Bouillé in zijn *Mémoires*, en tevens door Madame Roland, die haar verhevenheid in begaafdheid en burgerlijke waardigheid boven de adellijke vrouwen duidelijk voelde.

De bourgeoisie zag zich in wezen voor twee problemen geplaatst: een van politieke en een van economische aard.

Op politiek terrein ging het om de machtsverdeling. Sinds het midden van de eeuwen vooral sinds 1770 was de openbare mening steeds gevoeliger geworden voor politieke en sociale kwesties. De thema's van de burgerlijke propaganda waren vanzelfsprekend die van de beweging van de filosofen: kritiek op de monarchie bij de gratie Gods, haat tegen het despotisme, aanvallen op de adel met zijn privileges, de eis tot burgerlijke en fiscale gelijkheid, en toegang tot alle ambten op grond van capaciteit.

Het economische had evenzeer de belangstelling van de bourgeoisie. De grote bourgeoisie beseftte dat de ontwikkeling van het kapitalisme omvorming van de staat vereiste. De tiend, de lijfeigenschap, de feodale rechten, de slechte verdeling van de belastingdruk belemmerden de landbouw en daarmee de hele economische activiteit. Als het eerstgeboorterecht en de "mainmorte" opgeheven werden zouden heel wat meer goederen in omloop komen. Ook eiste de zakenbourgeoisie de vrijheid van arbeid en onderneming. De juridische verscheidenheid, de binnenlandse douane, het gebrek aan eenheid in maten en gewichten belemmerden de handel en het ontstaan van een nationale markt. De staat moest gereorganiseerd worden volgens dezelfde beginselen van orde, duidelijkheid en eenheid als de bourgeoisie in het beheer van haar eigen zaken toepaste. Tenslotte vroeg de ondernemingsgeest van het kapitalisme nog om vrijheid van onderzoek op wetenschappelijk gebied: de bourgeoisie wilde het wetenschappelijk onderzoek en de filosofische speculatie onttrekken aan het toezicht van kerk en staat. De bourgeoisie werd niet alleen door haar belangen geleid. Ongetwijfeld was haar klassebewustzijn versterkt door de houding van de aristocratie die haar eigen belangen krampachtig verdedigde en door de tegenstelling tussen haar economische en intellectuele bloei en de achteruitgang van haar maatschappelijke mogelijkheden. De bourgeoisie was zich bewust van haar macht en haar waarde; de filosofen hadden haar een bepaald wereldbeeld en een algemene belangeloze cultuur geschonken en zij achtte het niet alleen in haar eigenbelang om het Ancien Régime omver te werpen, maar meende ook dat het een rechtvaardige zaak was. Zij was ervan overtuigd dat er een harmonie bestond tussen haar belangen en de rede.

Ongetwijfeld zijn deze uitspraken te ongenueanceerd. De bourgeoisie kende een grote verscheidenheid en was geen homogene klasse. Heel wat bourgeois waren niet beïnvloed door de filosofische propaganda. Anderen waren iedere verandering vijandig gezind uit vroomheid of gehechtheid aan tradities (de slachtoffers van het Schrikbewind waren in meerderheid afkomstig uit de derde stand). Hoewel zij veranderingen en hervormingen wenste, dacht de bourgeoisie in de verste verte niet aan een revolutie. De hele derde stand had grote eerbied voor de koning. Dat was een bijna religieus gevoel, zoals blijkt uit de *Mémoires* van Marmont: de koning werd vereenzelvigd met de natie en niemand dacht eraan de monarchie omver te werpen. De bourgeoisie, met name de grote bourgeoisie, wilde niet zozeer de aristocratie vernietigen als wel ermee samensmelten: de geestdrift voor La Fayette was in dat opzicht veelbetekenend. Tenslotte was de bourgeoisie allesbehalve democratisch

gezind. Zij wenste een maatschappelijke hiërarchie te handhaven en zich te onderscheiden van de groepen die aan haar ondergeschikt waren. Cournot schrijft in zijn *Souvenirs*: “Niets was opvallender dan het hiërarchische karakter van de burgerlijke maatschappij. De vrouw van een procureur of notaris was een ‘mademoiselle’, die van een raadsheer ‘Madame’, daar viel niet over te twisten.”

De adel minachtte hen die niet van adel waren; de bourgeoisie minachtte het gewone volk. Dit klassevooordeel van de bourgeoisie verklaart de woede en de schrik die zich van haar meester maakten toen de volksmassa, waarop zij een beroep gedaan had in de strijd tegen de aristocratie, in het jaar II zelf naar de macht greep.

2. De crisis van de instituties

De instituties van de monarchie waren sinds de middeleeuwen steeds ver, vervolmaakt en hadden althans politiek gezien hun definitieve vorm kregen onder Lodewijk XIV. Deze had het regeringssysteem verbeterd, een groter gezag aan gegeven dan ooit tevoren, maar zonder er een logisch en samenhangende constructie van te maken. Men heeft kunnen zeggen dat na hem “het despotisme overal en de despoot nergens was”. In feite had monarchie altijd instellingen in het leven geroepen zonder bestaande af te breken. Zo was de kloof tussen de maatschappij en de politieke ordening tussen de openbare mening en de instituties voortdurend groter geworden, Wanorde en verwarring bleven karakteristiek voor de bestuurlijke organisatie. Frankrijk was volgens Mirabeau slechts een “vormloos samenraap van volkeren zonder onderlinge eenheid”.

I. De monarchie bij de gratie Gods

Het absolutisme: pretenties en beperkingen

De absolute monarchie en haar bestuursapparaat kregen vorm vanaf de gering van Hendrik IV en kende haar bloeiperiode onder Lodewijk X waarna zij de hele 18de eeuw gehandhaafd bleef. De onafhankelijke kranten die in de voorafgaande periode een rol gespeeld hadden boetten, macht in, maar bleven voor het merendeel bestaan. Terwijl in de 18de eeuw de Staten Generaal, die voor het laatst zitting had gehad in 1614, niet meer functioneerde en de gemeentebesturen weinig armslag hadden, handhaafden de Provinciale Staten, de parlementen en de Assemblées van geestelijkheid zich en bleven zij functioneren, zij het onder koninklijk toezicht. Tegelijkertijd kwam er orde in de bestuurlijke organisatie van de monarchie en werd deze vervolmaakt door de instelling van de koninklijke raden en de intendanten, die belast waren met het plaatselijk gezag. De theoretici gaven deze monarchie steeds meer het karakter van een monarchie de gratie Gods. In de tijd van Hendrik IV beschouwde Loyseau de koning nog als heerser over het volk zowel de plaatsvervanger van God op aarde. Leuret, ten tijde van Lodewijk XIV, stelde het duidelijker: “Waaruit men kan opmaken dat onze koningen - aangezien zij hun

scepter van God alleen ontvangen en geen rekenschap af te leggen hebben aan welke aardse macht dan ook en in het genot zijn van alle rechten die horen bij onbeperkte absolute soevereiniteit - absoluut soeverein zijn in hun koninkrijk.” Bossuet zou de laatste hand leggen aan de uiteindelijke theorie van de katholieke monarchie bij de gratie Gods in zijn voor de troonopvolger geschreven en pas in 1709 gepubliceerde werk: *La politique tirée des propres paroles de l'Écriture sainte*.

Als Gods vertegenwoordiger op aarde tekende de koning alle oorkonden met “koning bij de gratie Gods van Frankrijk en Navarra”. De wijding gaf de koning zijn goddelijke karakter. Deze vond meestal plaats in de kathedraal van Reims, waar de koning omringd door de rijksgroten de eed aflegde voor de kerk en zijn volk. Vervolgens werd hij gewijd, dat wil zeggen gezalfd met de olie uit de Heilige Ampul, terwijl de aartsbisschop de volgende formule uitsprak: “Wees gezegend, wees koning in dit koninkrijk waarin God je de heerschappij heeft gegeven.” Dan werden hem de tekenen van het koningschap gegeven en werd hij aan het volk getoond. De dag na de wijding raakte de koning kliergezwellders aan en zei tegen elke zieke: “De koning raakt je aan, moge God je genezen.” Dit ceremonieel benadrukte het goddelijke karakter van de monarchie; de wijding droeg bij tot het ontstaan van een soort religieuze verering rond de koning.

De absolute macht van de koning vloeit voort uit zijn goddelijke karakter: “Hij, die koningen gegeven heeft aan de mensen, wil dat zij geëerbiedigd worden als zijn plaatsvervanger op aarde” (*Mémoires de Louis XIV*).

Het past de onderdanen niet een macht die zijn oorsprong vindt in God zelf, te controleren. Het goddelijke karakter van de monarchie geeft haar een absoluut gezag, op elk terrein. De koning is weliswaar absoluut heerser, maar geen despoot. Aangezien hij zijn gezag uitoefent als Gods plaatsvervanger op aarde moet hij de goddelijke wet eerbiedigen, hij moet dus koning zijn overeenkomstig Gods gebod, zoals de president van Thou in 1572 gezegd had tegen Karel IX. De koning is tegenover God verantwoordelijk voor de uitoefening van zijn gezag. Bovendien moet hij de *fundamentele wetten* van het koninkrijk (de regels van erfopvolging, het juridische statuut van het domein) eerbiedigen: dit zijn de voorwaarden waaronder de kroon en de rechten die ermee samenhangen toevertrouwd zijn aan de koning en zijn huis. Tenslotte heeft de koning in zijn eed gezworen dat hij de eenheid van volk en kerk zal handhaven en in alle rechtspraak rechtvaardigheid en barmhartigheid zal doen heersen. De koning is dus geen tiran. Als vertegenwoordiger van het algemeen belang, verheven boven standen en groepen, heeft hij onbeperkte volmachten; hij is aan geen controle onderworpen. De monarchie wordt gekarakteriseerd door haar absolutisme.

Het gezag van de koning is één, ondeelbaar en onoverdraagbaar. Hij wordt weliswaar bijgestaan door staatslichamen en vergaderingen: raden, Hooggerechtshof, Provinciale Staten, maar deze lichamen hebben slechts een

adviserende taak en beperken de koninklijke macht niet: “Wij hebben een koning, dat wil zeggen: wij zijn onderworpen aan de wil van één mens; deze wil moet niet willekeurig maar wel boven alles verheven zijn; de hieruit ontstane macht moet niet despotisch zijn, maar kan niet gedeeld worden; en als het soms al nuttig is de uitwerking ervan te vertragen om er een duidelijk licht op te werpen, nooit mag zij opgeschort worden om haar te remmen of te vernietigen” (Guyot, *Traité des offices*, 1786).

Als absolute monarch heeft de koning alle macht en deze macht is onbeperkt.

De koning is bron van alle recht. **In** zijn eed heeft hij op zich genomen het recht te handhaven. De kanselier Michel de l’Hospital (1507-1573) verklaarde in de Staten te Orléans: “De koningen zijn in de eerste plaats benoemd om recht te spreken. Zo is dan ook op het officiële zegel de koning van Frankrijk niet gewapend en te paard afgebeeld, maar zittend op zijn troon terwijl hij recht spreekt.” Krachtens zijn justitiële verantwoordelijkheid kan de koning elke rechtszaak aan zich voorbehouden of overnemen, hij kan in ieder proces tussenbeide komen, dit is de “voorbehouden justitie”. Meestal vertrouwt de koning de uitoefening van de rechtspraak aan zijn rechtbanken toe: dat is de “gedelegeerde justitie” (waarmee hij delegeert maar geen afstand doet van zijn recht).

De koning is de oorsprong van alle wetgeving. Hij is de wet zelf: Lex Rex. De koning was niet gebonden aan de wetten van zijn voorganger, hoewel hij gewoonlijk een te plotselinge breuk vermeed. “Wij hebben onze kroon alleen van God ontvangen,” verklaarde Lodewijk XV voor het parlement in december 1770. “De wetgevende macht waardoor wij leiding geven aan en gezag uitoefenen over onze onderdanen, behoort ons alleen toe, is onafhankelijk en ondeelbaar.” De koning oefende de wetgevende macht uit door middel van verordeningen en edicten als het ging om algemene en permanente besluiten; bevelen, gunstbrieven, besluiten en arresten betroffen individuele maatregelen. De koning kon echter niet ingaan tegen de goddelijke wet en de natuurlijke moraal; bovendien moest hij de fundamentele wetten van het koninkrijk eerbiedigen.

De koning is de bron van alle uitvoerende macht. Hij heerst over wat er omgaat in het koninkrijk. “Uwe majesteit is verplicht alles zelf of door tussenkomst van een gemachtigde te beslissen. Men wacht op uw bevel om op te treden in het algemeen belang, om de rechten van derden te eerbiedigen - soms zelfs om van de eigen rechten gebruik te maken” (*Mémoire* van Turgot aan Lodewijk XV). De koning benoemt hoogwaardigheidsbekleders en ambtenaren. Als zijn bestuurstaak het nodig maakt delegeert hij een deel van zijn gezag aan tussenpersonen: het gaat dan echter om een eenvoudige machtiging, deze personen blijven onder de opperste controle van de koning. Voor de behoefte van de staat heft de koning op eigen gezag belastingen en bijdragen - een gebruik dat in de zestiende eeuw gevestigd is en waarop alleen voor de geestelijkheid en voor de Pays d’Etatsⁱ enkele beperkingen

waren blijven bestaan. Met het gezag over de belastingen is de koning ook heer en meester over de uitgaven: hij bepaalt de *verdeling* van zijn financiën.

Tenslotte is de koning de bron van oorlog en vrede. Een van zijn oudste plichten is die van de verdediging, het “*tuitio regni*”, de bescherming van het koninkrijk tegen de vijand van buitenaf, in de 18de eeuw de “verdediging van de staat” geworden. De koning heeft dus de leiding van de buitenlandse politiek: hij is tevens opperbevelhebber van het leger. Lodewijk XV verklaarde in het parlement op 3 maart 1766: “Bij mij alleen berust het opperste gezag. Ik alleen heb de onafhankelijke en ondeelbare wetgevende macht. De openbare orde komt uit mij voort en de rechten en de belangen van de natie vallen noodzakelijkerwijs samen met de mijne en zijn alleen in mijn handen.”

In werkelijkheid lag de zaak wel heel anders, met name op het gebied van de wetgeving. Hoewel sommige juristen al in de 14de eeuw de wetgevende macht zonder beperkingen aan de koning toekenden, bestonden er in de 18de eeuw nog overblijfselen die deze beperkten.

De Staten Generaal hadden hun macht al in de 14de eeuw tijdens een financiële crisis doen gelden. Zonder tot afschaffing over te gaan zag de absolute monarchie er na 1614 vanaf deze bijeen te roepen. Hun taak was trouwens zuiver adviserend; de koning kon hun vragen belastingen goed te keuren, die hij ook zonder hulp kon instellen en raad te geven, die hij in de wind kon slaan. De Staten Generaal waren een soort laatste redmiddel van de koninklijke macht in een periode van crisis. Toen zij in 1789 bijeenkwamen, was dat werkelijk de wederopstanding van, een verdwenen instelling.

De politieke rechten van de parlementen en hooggerechtshoven (*Cours souveraines*) waren gevaarlijker voor de koninklijke macht. Onder het mom van bescherming van de fundamentele wetten van het koninkrijk maakten de parlementen, vooral het parlement van Parijs, gebruik van het “recht van registratie” om een politieke rol te spelen: de koninklijke wetten waren pas van kracht als het parlement deze “geregistreerd” had. Bij die gelegenheid werd de wet “geverifieerd”, besproken. Als de registratie geweigerd werd gaf het parlement daar krachtens het “recht van tegenwerping” de redenen voor. De parlementen beweerden dat het om een historisch recht ging; de koningen beschouwden dit recht als een stilzwijgende en onofficiële concessie. In feite waren deze rechten gegroeid door inbreuken op de regels en inmiddels gewoonte geworden dank zij de tolerantie van de koninklijke macht. Toch beperkten zij de macht van de koning, want deze moest de geweigerde wetten laten registreren tijdens een plechtige zitting of “*lit de justice*”. De rechten van registratie en tegenwerping waren in de 18de eeuw een doeltreffend wapen van de parlementen tegen de absolute monarchie. Zij werden in feite slechts gebruikt ter verdediging van de voorrechten van de parlementaire aristocratie bij dreigende hervormingen, vooral op fiscaal terrein. Maar toen de parlementen schijnbaar de strijd gewonnen hadden, kwam er een eind aan hun politieke bestaan: de beginselen

van de absolute monarchie bij de gratie Gods zouden niet wijken voor de rechten van een bevoorrechte stand, maar voor het beginsel van de soevereiniteit van de natie.

Het regeringsapparaat

In de 17de en 18de eeuw bereikte de centralisatie van de monarchie haar hoogtepunt; het gezag van de plaatselijke bestuurder was uitgeschakeld of ondermijnd. Alles werd in Versailles of door de plaatselijke gedelegeerde van de centrale macht beslist.

In haar uiteindelijke vorm bestond de regering van de absolute monarchie uit een ministerie dat onder gezag van de koning stond en samengesteld was uit een kanselier, vier Secretarissen van Staat en een Controleur Generaal van financiën. Er was geen eerste minister: het kabinet was een vergadering van hoge ambtenaren, die meestal onafhankelijk van elkaar waren. Elke minister had zijn departement, dat geleid werd door een "eerste commies". De eenheid van beleid in de regering werd verzekerd door de koning en de regeringsraden. Iedere minister kwam eens in de week op een vaste dag met de koning werken en legde dan zijn problemen voor; de koning nam besluiten die de minister liet uitvoeren door zijn staf. Als het om een belangrijke zaak ging werd er over gesproken in de Koninklijke Adviesraden, die de werkelijke regulerende instantie in de regering vormden.

De ministers en secretarissen van staat hadden de leiding van de diverse bestuurlijke diensten. De kanselier was het hoofd van de rechterlijke macht en van hem gingen de initiatieven uit voor de koninklijke wetgeving; hij bewaarde de zegels en was onafzetbaar. Als hij in ongenade viel bij de koning benoemde deze een "zegelbewaarder". De secretarissen van staat, wier functie gecreëerd werd in de 16de eeuw tijdens de regering van Hendrik II, waren doeltreffende uitvoerders van de absolute macht. Op den duur was een vaste taakverdeling ontstaan. Men onderscheidde de secretaris van staat voor oorlog, die naast zijn militaire taken met het bestuur van de grensprovincie belast was; de secretaris van staat voor maritieme zaken, die zich ook met de koloniën bezighield; de secretaris van staat voor buitenlandse zaken; de secretaris van staat voor het huis van de koning die verscheidene verantwoordelijkheden had (geestelijkheid, protestantse kwestie, de stad Parijs). Het binnenlands bestuur werd verdeeld onder de vier secretarissen van staat. Ieder jaar bepaalde de koning de binnenlandse taakverdeling tussen de secretarissen van staat (het "département"). Elk van hun kreeg dan de verantwoordelijkheid voor een aantal provincies, de steden, de genootschappen en de standen van zijn departement. Overigens bleven zij overeenkomstig de geest van hun verantwoordelijkheid persoonlijk secretaris van de koning en dienden hem als zodanig bij toerbeurt gedurende een kwartaal en verzorgden dan alle brieven over giften, gunsten en weldaden van de koning. De secretarissen van staat behoorden tot de ambtsadel en kwamen gewoonlijk voort uit de Koninklijke Adviesraden; na 1750 versmaadde ook de oude adel dit ambt niet. De controleur generaal van

financiën was door de omvang van zijn ambtsterrein een soort eerste minister: binnenlands bestuur, landbouw, industrie, handel, weg en waterbouw ...

De Adviesraden reguleerden het bewind en gaven er eenheid aan. De leden ervan kwamen voort uit het oude "hof van de koning" en waren gespecialiseerd in een bepaalde tak van bestuur. Het was Lodewijk XIV die dit regeringssysteem met zijn raden ontworpen had. Door gestadige arbeid en door je regelmaat waarmee hij de diverse Adviesraden van de regering zitting deed hebben, gaf Lodewijk XIV eenheid aan het systeem en coördineerde hij de werkzaamheden. Lodewijk XV en Lodewijk XIV hadden niet dezelfde kwaliteiten. Of het systeem goed functioneerde of niet hing af van de persoonlijke inzet van de koning; zodra deze minder ijver toonde of minder gezag had, werkte het minder doeltreffend. De Opperste Raad ("Conseil d'en haut", ook wel "Conseil d'Etat" genoemd) hield zich met grote politieke zaken bezig, dat wil zeggen met "oorlog, vrede en onderhandelingen mei andere mogelijkheden". De koning nodigde per zitting vijf of zes belangrijke personen uit, die de titel "minister van staat" droegen. Geen enkel hoofd van een ministerieel departement was daar uit hoofde van zijn positie lid van, behalve de secretaris van staat voor buitenlandse zaken die als rapporteur dienst deed. De ministers van staat hielden deze titel zelfs als zij hun functie niet meer vervulden, dat wil zeggen geen lid meer waren van de Opperste Raad. Dit college had in het algemeen drie maal per week zitting. De "Conseil des dépêches" gaf eenheid aan het binnenlands bestuur. De Financiële Raad voerde het bestuur over de financiën, de staatsinkomsten verdeelde de taille over de provincies. De Geheime Raad of Raad de Partijen stond onder voorzitterschap van de kanselier en was het "hof van cassatie" van het Ancien Régime, maar tevens rechtsprekende instantie in bestuursgeschillen. Deze krachtige structuur maskeerde in feite heel wat onvolmaaktheden en in plaats van de monarchie te versterken werkte zij dikwijls verlamdend.

II. Centralisatie en autonomie

Evenmin als in het centrale bestuur was de eenwording van het koninkrijk, voltooid in het provinciale en lokale bestuur. Overal heerste wanorde en verwarring. De bestuursdistricten weerspiegelden de historische groei van het koninkrijk, maar waren niet meer in overeenstemming met de eisen van de tijd. Zelfs de grenzen waren nog onzeker: men wist niet precies waar Frankrijk ophield en waar het Duitse Rijk begon. Navarra was nog altijd een afzonderlijk koninkrijk: de koning was hertog in Bretagne en graaf de Provence. De oude bestuursdistricten waren niet opgeheven toen nieuwe voor in de plaats kwamen. De kerkelijke districten (bisdommen) dateerden uit de Romeinse tijd, de oude rechtsdistricten ("baillages" het noorden, "sénéchaussées" in het zuiden) uit de 13de eeuw; de militaire districten ("gouvernements") stamden uit de 16de eeuw; de financiële districten

("généralités"), die tevens het kader vormden van het bestuur van de intendanten, uit de 17de eeuw. Het was een onoverzichtelijk geheel was het koninklijk bestuur soms zelf niet uit wijs kon.

Traditioneel was Frankrijk verdeeld in *provincies* of *landen*, sommige u gestrekt, andere klein. Zij waren lange tijd bestuurd door een feodale dynastie en waren gewend aan een bepaald juridisch systeem. Deze oude provinciale scheidslijnen leefden dikwijls voort in de zeden, soms in de taal of de historische tradities: aan het eind van de 18de eeuw waren het Bretonse en het Provençaalse volk nog een levende werkelijkheid met eigen wetten, gewoonten en dialecten. De provincies Normandië, Languedoc, Dauphiné en Bretagne behoorden tot de grootste; andere waren kleiner, zoals bijvoorbeeld Aunis. De provincie was echter geen bestuurlijke eenheid: het koninklijk bestuur negeerde de provincies, ook al hield de koning meer om politieke dan constitutionele redenen rekening met het provinciale autonomisme. De administratieve structuur van het oude Frankrijk berustte op de "gouvernements" en vooral de "intendances".

De gevolmachtigden van het absolutisme

Tijdens de feodale monarchie waren de vertegenwoordigers en uitvoerders van de koning de "baillis" en "sénéchaux", en de bestuurlijke eenheden waren de bailliages en de sénéchaussées. Vanaf de 16de eeuw kon men deze functies kopen, waarmee ze tot ambt werden; sindsdien hadden de baillis nog slechts militaire verantwoordelijkheden (het oproepen van alle weerbare mannen) en het recht de afgevaardigden van de drie standen van hun district bijeen te roepen.

Tijdens de gematigde monarchie in de 16de eeuw werd de koning vertegenwoordigd door gouverneurs en was de basis-indeling die in gouvernementen. Tijdens de absolute monarchie in de 17de en 18de eeuw waren het de intendanten die het plaatselijk bestuur voerden en was de généralité de bestuurseenheid. Aan het eind van de 18de eeuw bestonden deze drie categorieën van bestuurders nog, maar alleen de intendant had werkelijke macht.

De gouverneurs (volgens een besluit uit 1776 waren er 39) kwamen voort uit de oude adel; zij bezaten in de 18de eeuw nog slechts in naam enige macht. Hun ambt betekende slechts een eretitel, zij woonden meestal in Versailles en konden zich zelfs krachtens een besluit uit 1750 niet meer naar hun gouvernement begeven zonder speciale toestemming van de koning. Zij werden vervangen door de "lieutenants généraux".

De intendanten van justitie, politie en financiën waren de krachtigste vertegenwoordigers van de eenheid en de centralisatie. In voortdurende verbinding met de secretarissen van staat, de controleur generaal van financiën en de Conseil des dépêches waren zij de schakel tussen het plaatselijke en het landelijke bestuur. De instelling van deze functie dateert uit de 16de eeuw, toen de rapporteurs van de Koninklijke Adviesraad te paard de ronde deden in de provincies; algemeen werd zij

pas in de tweede helft van de 17de eeuw. Als ambtsgebied hadden zij de hoogste fiscale eenheid, de *généralité*, hoewel “intendance” en “généralité” elkaar niet helemaal dekten (in 1789 waren er 32 intendances en 33 *généralités* omdat de *généralités* Toulouse en Montpellier samen de *intendance* Languedoc vormden). Onder bevel van de intendant stonden onder-gevolmachtigden aan het hoofd van de “*élections*”; dezen stonden geheel onder het gezag van de intendant, die hun functie kon opheffen en hun ambtsgebied kon wijzigen.

De bankier Law zou tot de markies van Argenson gezegd hebben: “U moet weten dat het koninkrijk Frankrijk bestuurd wordt door dertig intendanten. Geen sprake van parlementen, Provinciale Staten of gouverneurs. Het zijn dertig rapporteurs, provinciale ambtenaren van wie de voor- of tegenspoed, de rijkdom of de armoede van al die provincies afhangen.”

Dat is ongetwijfeld overdreven want gedurende de hele 18de eeuw moesten de intendanten zich aan de plaatselijke politieke omstandigheden aanpassen, terwijl hun vrijheid van handelen aan de andere kant steeds meer beperkt werd door de controle van de centrale regering.

De intendanten, die gekozen werden uit de rapporteurs van de Geheime Raad van de koning en afkomstig waren uit de kringen van de grote bourgeoisie, werden door de adel veracht. Zij stonden rechtstreeks in dienst van de koning en hadden ruime bevoegdheden. Als intendant van justitie konden zij in gerechtshoven en rechtbanken (niet in de parlementen) zitting nemen en deze voorzitten; zij controleerden de hele rechterlijke macht en oordeelden in laatste instantie over misdaden tegen de staatsveiligheid en oproerstichting. Als intendant van politie leidden zij het algemeen bestuur. Zij controleerden het gemeentelijk bestuur, regelden handel, landbouw en industrie, hielden zich bezig met de koninklijke herendiensten en verzorgden de recrutering van het leger. In de *pays d’Etats* was hun macht enigszins beknot. Als intendant van financiën regelden zij ondermeer de verdeling van de belastingen en arbitreerden zij bij geschillen; wat betreft de belastingen die ingesteld waren in de 17de en 18de eeuw (hoofdgeld en *vingtième*) waren zij als enigen bevoegd; wat betreft de andere belastingen (*taille*) oefenden zij controle uit. Hun macht bracht een eensgezinde oppositie tegen hen in het geweer, ondanks de positieve resultaten van hun bestuur: de *cahiers de doléances* eisten hun afschaffing.

Overblijfselen van plaatselijk zelfbestuur

De macht van het oude plaatselijke zelfbestuur was “geleidelijk overgegaan naar de gevolmachtigden van het absolutisme. De Provinciale Staten bestonden uit vertegenwoordigers van de drie standen van een provincie; zij hadden een vaste samenstelling, vergaderden regelmatig en hadden zekere politieke en bestuurlijke prerogatieven, waarvan stemming over de belastingen het belangrijkste was. Na de

16de eeuw trachtte de monarchie de “pays d’Etats” om te vormen tot “pays d’élections”. In de 18de eeuw bestonden nog slechts Staten in randprovincies of later ingelijfde gebieden: Bretagne, Languedoc, Provence, Bourgogne en Dauphiné. In feite waren de Staten oligarchische lichamen waarin de derde stand slechts vertegenwoordigd werd door de stedelijke bourgeoisie en waar per stand en niet individueel gestemd werd.

Ook de gemeentebesturen zagen hun vrijheid beknot door de steeds groter wordende macht van de absolute monarchie. De gemeentelijke functionarissen werden niet meer gekozen en de steden vielen onder het bestuur van de intendant. Op het platteland bestonden geen echte gemeentebesturen, althans niet tot 1787, een algemene vergadering hield zich in ieder dorp onder toezicht van de landheer bezig met het beheer van de gemeenschappelijke eigendommen. Aan het eind van het Ancien Régime had de monarchie het plaatselijke politieke leven geheel uitgeschakeld. De revolutie voerde als reactie daarop de decentralisatie in.

III. De koninklijke rechtspraak

Aangezien het koningschap bron van alle recht was kon de koning in alle processen ingrijpen. De koning had nooit afstand gedaan van zijn justitiële rechten; hij kon deze naar eigen goeddunken zelf uitoefenen en daarbij de gebruikelijke gemachtigde terzijde schuiven, hetzij door beslissingen te nemen tijdens een zitting van de Adviesraad, hetzij door opdrachten aan speciale zaakgelastigden. Als opperrechter van het koninkrijk greep de koning op dit gebied bovendien in door het zenden van “lettres de grâce” (verlening van gratie, vermindering of omzetting van straf) en “lettres de cachet” (geheime bevelen tot insluiting in een staatsgevangenis). Gewoonlijk delegeerde de koning zijn justitiële rechten echter aan rechtbanken.

Om haar suprematie te vestigen had de koninklijke justitie moeten strijden tegen de justitie van de adellijke grondbezitters. De theorie van de “cas royaux” (koninklijke kwesties: de processen die te maken hadden met de rechten van de troon en die daarom tot de competentie van de koninklijke justitie behoorden) en de theorie van de “prévention” (de klager mocht de koninklijke justitie verkiezen boven de heerlijke justitie) hadden het mogelijk gemaakt de heerlijke justitie geleidelijk in te perken tot deze aan het eind van de 18de eeuw voor de adel nog slechts een middel tot economische overheersing was. De “provoost-rechtbanken”, de laagste rechtbanken voor civiele zaken van hen die niet tot de adel behoorden, waren merendeels verdwenen in de 18de eeuw. De rechtbanken van de baillis of sénéchaux, die in de 13de eeuw ingesteld waren, spraken recht zonder mogelijkheid van beroep in zaken die een bedrag van 40 livres niet te boven gingen. De “présidiaux” (landgerechten), die in de 16de eeuw door Hendrik II ingesteld waren om zonder mogelijkheid van beroep zaken tot 250 livres te behandelen, raakten gedurende de 18de eeuw in onbruik.

De parlementen vormden opperste gerechtshoven die in naam van de koning in hoogste instantie vonnis wezen. Oorspronkelijk waren deze rechtbanken afkomstig uit een splitsing van het oude Koninklijke Hof in gespecialiseerde afdelingen. Op grond hiervan maakten de parlementen tijdens de 17de en 18de eeuw aanspraak op een onbeperkte en universele competentie, waarbij zij zich ook baseerden op het recht van registratie en tegenwerping. Het parlement van Parijs had in 1789 een “grand chambre” waar gepleit werd, drie “chambres des enquêtes” (kamers van onderzoek), een “chambre des requêtes” speciaal voor de bevoorrechte standen; de “chambre de la Tournelle” behandelde strafzaken. De groeiende omvang van het koninkrijk en de voortdurende toename van het aantal zaken had vanaf de 15de eeuw geleid tot de instelling van twaalf provinciale parlementen (Toulouse, Grenoble, Bordeaux, Dijon, Rouen, Aix, Rennes, Pau, Metz, Besançon, Douai en Nancy), die in organisatie gelijk waren aan dat van Parijs, en van vier hooggerechtshoven (Roussillon, Elzas, Artois en Corsica).

De rechterlijke macht kocht of erfde haar ambt. Dit systeem kwam aanvankelijk tot stand door het afstand doen, zoals gebruikelijk was bij de geestelijke ambten: het gerechtelijke ambt kon op dezelfde wijze afgestaan worden “in favorem alicujus”. De monarchie had het parlement trouwens in de 14de eeuw het recht van voordracht toegekend als er plaatsen vacant waren; en vervolgens in de 15de eeuw het recht van verkiezing. De gewoonte ontstond dat, als een raadsman demissionair was, diegene werd benoemd aan wie hij zijn ambt “afgestaan” had; in geval van overlijden de erfgenaam. François I maakte dit gebruik tot wet: om de koninklijke schatkist te vullen verkocht hij vacante of nieuw gecreëerde koninklijke ambten. In 1522 benoemde hij hiertoe een speciaal bestuurslichaam: het “bureau des parties casuelles”. De maatregel gold aanvankelijk voor fiscale ambten, later ook voor justitiële. Het gebruik een ambt “af te staan” bestond nog steeds en dreigde de schatkist te beroven van de verkoopopbrengsten van de “afgestane” ambten: Karel IX legaliseerde het “afstaan” door er rechten op te heffen ten behoeve van de koninklijke schatkist. Toen was het systeem van de verkoop van de ambten compleet: zij werden óf door de zittende functionarissen óf door de koning verkocht.

Bij de dood van de functionaris kon de koning vrij over het ambt beschikken. Met de verkoop van het ambt was er een tendens om het ambt erfelijk te maken. Aanvankelijk werd de erfelijkheid in bijzondere gevallen toegekend: de “survivance” van een ambt werd door de koning aan een bepaalde ambtenaar verleend ten gunste van een bepaalde belanghebbende. Zo was de situatie in de hele 16de eeuw. Soms herriep de koning alle toegestane survivances: dan stroomden nieuwe rechten in de schatkist. De erfelijkheid werd ingesteld in 1604 door een algemene maatregel van bestuur; het voorstel was afkomstig van een secretaris van de koning, Charles Paulet: vandaar de naam “Paulette” die aan het systeem gegeven werd. Een besluit van de Raad stelde vast dat de eigenaar van het ambt tegen een jaarlijkse betaling van een zestigste deel van de koopsom van het ambt twee voorrechten zou

genieten: als hij gedurende zijn leven afstand deed van zijn ambt werd de jaarlijkse belasting gehalveerd; als hij in het bezit van zijn functie kwam te overlijden maakte het recht van verkoop deel uit van zijn erfenis, en zijn erfgenamen konden het uitoefenen. Zo had de koning het recht verloren zelf zijn rechterlijke ambtenaren te kiezen. Weliswaar bestonden er zekere eisen met betrekking tot leeftijd en bekwaamheid: de gegadigden moesten 25 jaar zijn en een kandidaats of doctoraal examen in de rechten hebben afgelegd. In feite werd voor de leeftijd dispensatie verleend en stelden de examens weinig voor.

Uit de koopbaarheid van de justitiële ambten vloeide de onafzetbaarheid van de magistratuur voort: de koning zou geen magistraat die zijn ambt gekocht had hebben kunnen afzetten zonder hem zijn geld terug te geven. De onafzetbaarheid was een juridisch gevolg van de koop: zij gold in het Ancien Régime voor alle koopbare ambten. Uit de koopbaarheid vloeide ook het systeem van de “épices” (gerechtskosten) voort. De pleiters die naar oude rechtsgebruiken de rechters opzochten, trachtten hen gunstig te stemmen door kleine geschenken, de épices (oorspronkelijk: lekkernijen, geconfijte vruchten, Oosterse waren). Al in de 15de eeuw waren deze geschenken verplichte geldelijke bedragen geworden. Naarmate het gebruik een ambt te kopen algemener werd, namen ook deze bijdragen toe: omdat de salarissen van de magistraten niet in een juiste verhouding stonden tot de koopprijs van het ambt, probeerden zij de épices zo hoog mogelijk op te voeren. De kosteloosheid van de rechtspraak werd daarmee verleden tijd. De maatschappelijke en politieke gevolgen van de koopbaarheid waren zeer belangrijk. Er vormde zich een nieuwe klasse tussen de bourgeoisie en de aristocratie. De magistraten (“Messieurs du parlement”) hoorden tot de ambtsadel, maar hun functie bracht ook met zich mee dat deze adel erfelijk werd. De benoeming ging buiten de koning om en vond plaats door coöptatie. Zo werd de magistratuur volledig onafhankelijk en kon zij zich in de 18de eeuw tegen de koning opstellen. Aan het eind van de eeuw werden de parlementariërs en de magistratuur een gesloten groep: de parlementen van Rennes, Aix en Grenoble aanvaardden geen kandidaten meer die niet van adel waren. In de “cahiers” van 1789 wordt unaniem gevraagd om opheffing van de koopbaarheid en erfelijkheid van ambten.

Aan het eind van de 18de eeuw was de koninklijke justitie een ingewikkeld geheel van instellingen. De veelsoortigheid van de rechtbanken leidde tot competentieconflicten; het veelvuldig gebruik van de mogelijkheid tot beroep maakte de processen langdurig. De kosten waren hoog: honoraria van de advocaten en procureurs, épices voor de rechters. De koopbaarheid van het ambt was de belangrijkste fout in het systeem. Maar hoe hier iets aan te doen zonder een rechtstreekse aanval op een maatschappelijke klasse die voor een groot deel van deze ambten leefde en angstvallig over haar rechten waakte. Dit zou een aantasting van de particuliere eigendom betekend hebben.

IV. De koninklijke belastingen

Naarmate de macht van de koning toenam werd aan de adellijke grondbezitters het recht tot belastingheffing ontnomen. Onder Lodewijk XIV werd het gebruikelijk dat de koning naar eigen goeddunken belasting hief van zijn onderdanen. De organisatie van de belastingen werd gekenmerkt door ongelijkheid in de behandeling van de diverse groepen en provincies; geer enkele belasting gold overal en voor alle onderdanen.

De centrale financiële administratie stond onder leiding van de controleur generaal, bijgestaan door de Koninklijke Adviesraad voor financiën. De “Chambre des comptes de Paris” (rekenkamer), de oude financiële afdeling van het Koninklijke Hof en elf rekenkamers in de provincies beheerden de koninklijke financiën. Dertien “Cours des Aides” behandelden geschillen In ieder belastingdistrict was een “Bureau van financiën”, samengesteld uit “Algemene Schatmeesters” die verantwoordelijk waren voor de administratie van de taille, terwijl de hoofdelijke belasting en de vingtième door de intendant geheven werden. Aan het einde van het Ancien Régime was het koninklijke belastingsysteem uiterst gecompliceerd geworden. Bij de taille, die was ingesteld tijdens de gematigde monarchie en gekarakteriseerd werd door uitzonderingen en vrijstellingen, voegden zich de belastingen van de absolute monarchie, die in theorie rationeler waren; in feite verschilden de koninklijke belastingen per provincie en waren zij ongelijk over de onderdanen verdeeld. De ondergang van de monarchie hield met name ook verband met de gebreken van het fiscale systeem.

De directe belastingen: onvermijdelijke ongelijkheid

De adel was vrijgesteld van de taille. In het noorden werd de “taille personnelle” berekend over het hele inkomen; in het zuiden werd de “taille réelle” berekend over inkomsten uit onroerend goed. De taille berustte op hoofdelijke omslag en niet op evenredigheid: de koning stelde niet vast wat iedere belastingplichtige moest betalen door een bepaald percentage van zijn inkomen te heffen, maar legde elke gemeenschap of parochie een totaal som op waarvoor zij verantwoordelijk waren en die zij over de inwoners moest verdelen. Ieder jaar stelde de regering het “brevet de la taille” op, het totaal van de heffing voor het hele land. De Financiële Raad verdeelde deze som dan over de généralités en de élections; in iedere élection bepaalde dan het “Bureau d’élus” voor elke parochie de verschuldigde taille; in iedere parochie tenslotte verdeelden de door de belastingplichtigen gekozen verdelers de lasten over de individuele belastingbetalers. De inning werd in de parochie door de “collecteurs”, in de élections door een bijzondere schatmeester en in de généralité door een algemene ontvanger verricht. De inning van de taille leidde tot veel misbruik; Vauban had dit al in 1707 aan de kaak gesteld in zijn boek *Dîme royale*.

Het hoofdgeld (capitation) werd definitief ingesteld in 1701. Oorspronkelijk was het de bedoeling om alle Franse onderdanen te belasten. De belastingplichtigen waren verdeeld in 22 klassen, die elk hetzelfde totaalbedrag opbrachten: bovenaan in de eerste groep stond de troonopvolger die 2000 livres moest betalen; tot de laagste klasse behoorden soldaten en dagloners, die slechts 1 livre betaalden. De geestelijkheid kocht de belasting in 1710 af voor 24 miljoen livres; de adel ontsnapte aan deze hoofdelijke belasting, die tenslotte uitsluitend op de niet-adel drukte en een aanvulling op de taille werd.

De vingtième werd na verschillende probeersels in 1749 definitief ingevoerd. Deze belasting werd geheven op inkomsten uit onroerend goed, handel, renten en zelfs feodale rechten. **In** feite kon de industrie haar omzeilen. De geestelijkheid kocht haar af door de periodieke “don gratuit”, de adel was dikwijls vrijgesteld; de pays d’Etats betaalden een vaste som. De vingtième betekende een tweede aanvulling op de taille.

Zo kwam er in de praktijk niets terecht van het theoretische gelijkheidsbeginsel: de privileges doken weer op ten gunste van geestelijkheid en adel. De belastingdruk voor de taille plichtige werd daardoor des te groter. Toen deze niet meer verhoogd kon worden, probeerde de monarchie opnieuw om fiscale gelijkheid in te voeren als enige redmiddel voor de financiële crisis. **In** 1787 stelde Calonne voor de vingtième te vervangen door een territoriale belasting (“subvention territoriale”), die voor allen zou gelden. Het verzet van de parlementen en de reactie van de bevoorrechten brachten een crisis teweeg die de Revolutie inleidde.

De heredienst, vooral het werk aan de grote wegen (“corvée des grands chemins”), werd zwaarder door de uitbreiding van het wegennet in de 18de eeuw. De eigenaars die grond aan de weg bezaten moesten al naar gelang het aantal werkkrachten, paarden en karren, afgegraven aarde afvoeren of aarde en stenen aanrijden. De koninklijke heredienst ontstond tussen 1726 en 1736. **In** 1738 was deze algemeen geworden en werd geregeld door een algemeen voorschrift: de heredienst was gekoppeld aan de taille. Deze opzet leidde tot allerlei vormen van misbruik en wekte hevig verzet. Turgot trachtte de heredienst in 1776 aan alle eigenaars op te leggen door deze te verbinden met de vingtième: het corvee werd eraan gekoppeld en in geld uitgedrukt. De hervorming strandde en het besluit werd na de val van Turgot herroepen. In 1787 werd het corvee in natura opgeheven en vervangen door een toeslag van een zesde op de taille. De kosten van aanleg en onderhoud van wegen werden zo geheel gedragen door hen die niet tot de adel behoorden.

De indirecte belastingen en de belastingpachters

De “aides” waren definitief ingesteld gedurende de 15de eeuwen betroffen bepaalde consumptieartikelen, vooral wijn en sterke drank. De geestelijkheid en de adel waren ervan vrijgesteld. Deze belasting werd geheven in de ressorten van de Cours des

aides van Parijs en Rouen; de rest van het koninkrijk kende soortgelijke belastingen onder andere namen.

De gabelle, een belasting die sinds de 14de eeuw op zout geheven werd, verschilde zeer van streek tot streek. Er waren vrije gebieden (“pays rédimés”) zoals Guyenne, die bij inlijving geëist hadden dat de gabelle niet geheven zou worden, en vrijgestelde gebieden (“pays exemptés”) zoals Bretagne, die geen gabelle kenden. In de streken van de “kleine gabelle” was de consumptie vrij, in de streken van de “grote gabelle” moest iedere familie “het verplichte zout voor de pot en het zoutvaatje” kopen; alleen liefdadige instellingen en ambtenaren waren “vrij gezout” (“franc-salé”). In feite drukte de gabelle voornamelijk op de armen; zij leidde tot een grootscheepse smokkel en tot vervolging van de smokkelaars door de beambten van de gabelle en de “kelderratten” (commiezen van de invoerrechten); iedereen verafschuwde deze belasting.

Nog steeds bestonden binnenslands “traites”, douanegrenzen, die de historische groei van het koninkrijk weerspiegelden. Men verdeelde de provincies in drie categorieën: de “pays des cinq grosses fermes” (de landen van de vijf grootpachten) die door Colbert verenigd waren met het Ile-de-France als centrum en waar slechts rechten geheven werden op handel met het buitenland en de rest van het koninkrijk; de “provinces réputées étrangères” (zogenaamde buitenlandse provincies), het zuiden en Bretagne, die elk omringd waren door douanegrenzen, en de “provinces d'étranger effectif” (echte buitenlandse provincies), de Drie Bisdommen (Verdun, Metz en Toul), Lotharingen en de Elzas, die vrij met het buitenland handel dreven. Het was een onsamenvangende organisatie die de bloei van de handel ernstig belemmerde.

De directe belastingen werden geheven door de koninklijke bestuursorganen, maar bij de indirecte belastingen had het pacht systeem de overhand. Dat was ook het geval bij de kroondomeinen en de rechten die daarbij hoorden. Het systeem bestond allang. De term “traites” die men gebruikte voor invoerrechten geeft een indruk van de organisatie: de koning stond aan de “traitants” (belastingpachters) het recht van inning af. Men paste dit systeem toe op de gabelle en de aides. Gedurende lange tijd verpachtte de koning slechts aan individuele pachters een bepaalde belasting in een gebied van beperkte omvang. In de pays d'élections waren het de élus die de toewijzingen bepaalden. Het ging dus om plaatselijke verpachtingen. In het begin van de 17de eeuw werd het gebruik de toewijzingen te verrichten in de Koninklijke Adviesraad. Tegelijkertijd werden de toegewezen gebieden groter, bijvoorbeeld voor de traites het gehele gebied van de “landen van de vijf grootpachten”. Daar concentratie de algemene kosten drukte bad ook de koning daar belang bij. Deze tendens zette door onder Lodewijk XIV en leidde in 1726 tot de verpachting van alle belastingrechten tegelijk voor heel Frankrijk aan de “Ferme générale” (associatie van grootpachters).

De pachtovereenkomst werd voor zes jaar gesloten op naam van een stroman van de grootpachters, die als grote financiers (aanvankelijk 20, later 40, tenslotte 60 in getal) borg stonden. De Ferme organiseerde zelf de inning van de indirecte belastingen en van de gepachte rechten. Zij stond echter onder toezicht van de intendanten en de Cours des aides. Geschillen over de aides, de gabelle en de traites werden beslecht door de Cours des aides, in geschillen ten aanzien van de nieuwe indirecte belastingen beslisten de intendanten; beroep was mogelijk bij de Koninklijke Adviesraad. De grootpachters maakten zeer grote winsten en het systeem was kostbaar voor de staat. Lodewijk XVI trok verscheidene tot dan toe verpachte rechten terug aan de staat; toch kon hij niet buiten de diensten van de grootpachters wegens de slechte staat van de financiën en het gebrek aan krediet. De grootpachters, die met name de inning van de gabelle regelden, werden zeer door het volk gehaat; de revolutionaire oproeren begonnen dikwijls met het in brand steken van hun kantoren.

De financiële crisis was de belangrijkste directe oorzaak van de Revolutie; ze was vooral te wijten aan de gebrekkige organisatie van de fiscus, de slechte inning en de ongelijke verdeling van de belastingen. Ongetwijfeld kwam daarbij ook de verspilling van het hofleven, de oorlogen, en vooral de Amerikaanse onafhankelijkheidsoorlog. De staatsschuld had onder Lodewijk XVI catastrofale vormen aangenomen: de rentebetalingen alleen al slokten meer dan 300 miljoen livres op, meer dan de helft van de staatsinkomsten. In een rijk land bevond de staat zich aan de rand van een bankroet. Het egoïsme van de bevoorrechten en hun weigering de gelijkheid voor de belasting te aanvaarden, dwong de koning bakzeil te halen: op 8 augustus 1788 riep Lodewijk XVI de Staten Generaal bijeen om een uitweg te zoeken uit de financiële crisis.

Het bestuursapparaat van het Ancien Régime was aan het eind van de 18de eeuw tot op de draad versleten. Er was een duidelijke tegenspraak tussen de theoretische almacht en de werkelijke onmacht van de monarchie. De structuur van het bestuur was onsamenhangend. Oude instellingen bleven bestaan als nieuwe de taak ervan overnamen, en ondanks het absolutisme en het streven naar centralisatie was de nationale eenheid ver te zoeken. De koning was machteloos door de gebrekkigheid van het belastingsysteem; de belasting was slecht verdeeld en werd slecht geïnd, de opbrengst was gering; de fiscale lasten waren des te onverdraaglijker omdat die door de armsten gedragen werden.

Onder deze omstandigheden paste het absolutisme niet meer bij de werkelijkheid. De logge bureaucratie, de laksheid van de ambtenaren, de som chaotische ingewikkeldheid van het bestuursapparaat maakten de monarchie machteloos toen verzet rees tegen de maatschappelijke orde van het Ancien Régime en de traditionele verdedigers haar in de steek lieten.

3. Het voorspel tot de burgerlijke revolutie De revolte van de aristocratie, 1787-1788

Aan de gebeurtenissen van 1789 ging een maatschappelijke, institutionele en politieke crisis vooraf, die te wijten was aan de financiële onmacht van de monarchie en het mislukken van de hervormingen: telkens als een hervormingsgezinde minister de staat wilde moderniseren verzette de aristocratie zich om haar privileges te verdedigen. De revolte van de aristocratie ging aan de Revolutie vooraf en bracht al vóór 1789 de monarchie aan het wankelen.

I. De laatste crisis van de monarchie

In mei 1781 legde Necker zijn functie als directeur generaal van financiën neer. Daarop ging het snel bergafwaarts. Lodewijk XVI was een gemoedelijke, fatsoenlijke man met goede bedoelingen, maar geen markante figuur. Hij was slap, aarzelend, de zorgen en verantwoordelijkheden moe en hield meer van jagen en knutselen in zijn slotenmakers werkplaats dan van kabinetszittingen. De koningin, Marie-Antoinette, dochter van Maria-Theresia van Oostenrijk, was mooi, lichtzinnig en onvoorzichtig; door haar zorgeloze houding droeg zij veel bij tot de slechte reputatie van het koningshuis.

De financiële onmacht

Tijdens het beleid van de onmiddellijke opvolgers van Necker, Joly de Fleury en Lefebvre d'Ormesson, was het voortbestaan van de monarchie nog slechts mogelijk met lapmiddelen. Calonne die in november 1783 tot controleur generaal van financiën benoemd werd, zette de politiek die Necker tijdens de Amerikaanse onafhankelijkheidsoorlog had gevoerd voort en werkte de tekorten, die niet meer door een verhoging van de belastingen gedekt konden worden, weg met leningen.

Deze tekorten, een chronische kwaal van de monarchie, waren een van de belangrijkste directe oorzaken van de Revolutie. Zij waren beduidend toegenomen door de Amerikaanse onafhankelijkheidsoorlog: het financiële evenwicht van de monarchie was hiermee definitief verstoord. Het is niet eenvoudig zich een juist beeld te vormen van de omvang van het tekort, omdat de monarchie van het Ancien Régime geen regelmatige begrotingen kende; de inkomsten waren verdeeld over verschillende schatkisten, de boekhouding was gebrekkig. Er is echter een document dat een beeld geeft van de financiële situatie aan de vooravond van de Revolutie: de *Compte du Trésor de 1788*, de "eerste en laatste begroting" van de monarchie, ook al was het geen begroting in de eigenlijke zin van het woord, omdat de "Trésor royal" (koninklijke schatkist) niet alle financiën van het koninkrijk bestreek. Volgens deze staat uit 1788 bedroegen de uitgaven meer dan 629 miljoen livres, de inkomsten slechts 503 miljoen; het tekort was dus 126 miljoen livres, 20% van de uitgaven. De begroting sprak van 136 miljoen aan leningen. Van de gehele begroting bedroegen

de burgerlijke uitgaven 145 miljoen, dus 23%. Maar terwijl voor onderwijs en armenzorg slechts 12 miljoen, dus nog geen 2% uitgetrokken was, ging 36 miljoen (bijna 6%) naar het hof en de adel: dit ondanks het feit dat men in 1787 drastisch bezuinigd had op de begroting van het koninklijk huis. De militaire uitgaven (oorlog, marine, diplomatie) bedroegen meer dan 165 miljoen, 26% van de totale begroting. Hiervan was 46 miljoen bestemd als salaris voor de 12.000 officieren, die daarmee duurder waren dan alle soldaten samen. De verplichtingen voortvloeiend uit de staatsschuld vormden de grootste post: 318 miljoen, dus meer dan 50%. In de vooruitzichten voor 1789 schatte men de ~komsten op 325 miljoen livres, waarvan 62% uit leningen.

Er waren velerlei oorzaken voor dit kwaad. De tijdgenoten legden de nadruk op de verspillingen van het hof en de ministers. De oude adel was een zware last voor het land. In 1780 had de koning bijna 14 miljoen livres aan de graaf van Provence gegeven en nog meer aan de graaf van Artois, die toen de Revolutie uitbrak bijna 16 miljoen aan opeisbare schulden moest erkennen. De familie Polignac kreeg uit de koninklijke schatkist aan pensioenen en gratificaties aanvankelijk 500.000 en later 700.000 livres per jaar. De koopsom van het kasteel van Rambouillet voor de koning bedroeg 10 miljoen, die van het kasteel van Saint Cloud voor de koningin 6 miljoen. Om leden van de adel te bevoordelen had Lodewijk XVI ook toegestemd in een kostbare ruil of aankoop van domeinen; zo had hij van de prins van Condé het domein van Clermont gekocht voor 600.000 livres rente en meer dan 7 miljoen contant; wat de prins niet belette in 1788 nog inkomsten te ontvangen van het domein.

De schuldenlast verpletterde de koninklijke financiën. Men heeft de kosten van de Franse deelname aan de Amerikaanse onafhankelijkheidsoorlog op 2 miljard geschat. Necker dekte die met leningen. Toen de oorlog afgelopen was voegde Calonne in drie jaar 653 miljoen aan de reeds lopende leningen toe. In 1789 bedroeg de staatsschuld ongeveer 5 miljard, terwijl het geld in omloop op ongeveer 2,5 miljard geschat werd: de schuld was verdrievoudigd tijdens de vijftien jaren van de regering van Lodewijk XVI. Het tekort kon niet gedekt worden door een verhoging van de belastingen. Deze drukten des te zwaarder op de grote massa daar de prijzen in deze laatste jaren van het Ancien Régime ten opzichte van de periode 1726-1741 met 65% gestegen waren, de lonen daarentegen slechts met 22%. Hieruit blijkt de daling van de koopkracht van het gewone volk: in minder dan tien jaar waren de belastingen bovendien gestegen met 140 miljoen. Verdere verhoging was onmogelijk. De enige uitweg was de gelijkheid voor de belastingen. Gelijkheid voor de provincies, want de provincies met Provinciale Staten (zoals Languedoc en Bretagne) hadden een bevoorrechte positie vergeleken met de provincies verdeeld in élections. Maar vooral gelijkheid voor de onderdanen: de adel en de geestelijkheid genoten fiscale vrijdommen. Dit voorrecht was des te onrechtvaardiger omdat de inkomsten uit onroerend goed in dezelfde periode met 98% waren toegenomen terwijl de prijzen slechts met 65% gestegen waren; de feodale rechten en de tiend,

voor zover deze in natura betaald werden, hadden de prijsstijging op de voet gevolgd. De bevoorrechte klassen konden dus nog volop belast worden; slechts ten koste van hen kon de schatkist worden gevuld. Daarvoor was echter de medewerking van de parlementen nodig en deze waren weinig genegen hun eigen belangen op te offeren. Welke minister zou het wagen een dergelijke hervorming door te voeren?

Politieke onmacht

Toen de bron van de staatslening begon op te drogen trachtten Calonne en zijn opvolger Brienne het dreigende bankroet af te wenden door invoering van de gelijkheid van allen voor de belasting. Het egoïsme van de bevoorrechten deed hun poging mislukken. De hervormingsplannen van Calonne werden op 20 augustus 1786 aan de koning voorgelegd in een rapport: *Plan d'amélioration des finances*, in feite een groots programma op drie terreinen: fiscaal, economisch en administratief.

Het doel van de fiscale hervormingen was het tekort te dekken en de schulden af te lossen. Om het tekort te dekken wilde Calonne het staatsmonopolie op tabak, het zegel- en registratierecht en de indirecte belastingen op koloniale waren tot het gehele koninkrijk uitbreiden. Het belangrijkste plan was er echter op gericht de vingtième op onroerend goed op te heffen en te vervangen door de "subvention territoriale", een evenredige belasting, dat wil zeggen proportioneel aan het inkomen: voor deze belasting zou geen uitzondering, geen onderscheid gemaakt worden; omdat het een grondbelasting en geen persoonlijke belasting was, zou zij gelden voor alle grondbezit van de geestelijkheid, de adel of de derde stand, zowel voor de grond van een buitengoed als voor landbouwgrond. Er bestonden vier klassen: de beste grond werd belast met de vingtième (5%), de slechtste met de "quarantième" (2,5%). Voor rijkdommen in roerend goed handhaafde Calonne de oude vingtième: "vingtième d'industrie" voor handelaars en industriëlen, "vingtième des offices" voor koopbare ambten, "vingtième des droits" voor andere inkomsten uit roerend goed. Om de schuld af te lossen stelde Calonne voor in 25 jaar de koninklijke domeinen te verkopen. Een laatste aspect van het fiscale plan was de verlaging van de taille en de gabelle, Hoewel er dus ontheffingen bleven bestaan was er toch een neiging tot gelijktrekking; Calonne wilde zelfs de gabelle uniform maken over het gehele land.

De economische hervormingen waren erop gericht de produktie te stimuleren: vrije graanhandel, opheffing van de binnenlandse douanegrenzen en verlegging ervan naar de politieke grenzen, dus eenmaking van de nationale markt, tenslotte de opheffing van een aantal voor de producenten hinderlijke rechten (ijzermerken, commissielonen, ankerrechten enzovoort). Hiermee kwam Calonne tegemoet aan de wensen van de industriële en handels bourgeoisie.

Een laatste aspect van het plan was de poging de onderdanen bij het bestuur van het koninkrijk te betrekken. Necker had in Berry en Haute Guyenne al provinciale

Assemblées ingesteld. Deze waren echter op de standen gebaseerd. Calonne wilde een censuskiesrecht gebaseerd op grondbezit. Zijn plan voorzag in gemeentelijke Assemblées, gekozen door de "rondeigenaren met een inkomen van minstens 600 livres; gedelegeerden van deze gemeentelijke vergaderingen zouden districts Assemblées vormen, die op hun beurt weer een of meerdere gedelegeerden naar de provinciale Assemblées zouden afvaardigen. Deze vertegenwoordigende lichamen zouden een zuiver adviserende taak hebben; de beslissingsbevoegdheid bleef aan de intendanten.

Dit programma dat de koninklijke macht versterkte door de instelling van een permanente evenredige belasting, kwam gedeeltelijk tegemoet aan de wensen van de derde stand, vooral van de bourgeoisie. Zij zag zich betrokken in het bestuur en ook de opheffing van de fiscale voorrechten was haar welgevallig. Calonne wilde echter, ondanks deze voor de bevoorrechten pijnlijke maatregelen, de traditionele hiërarchie van de maatschappij niet aantasten omdat deze naar zijn mening een voorwaarde was voor het voortbestaan van de monarchie: de aristocratie bleef vrijgesteld van persoonlijke belastingen als de taille, het wegcorvee en de huisvesting van militairen; zij behield eveneens haar ereprivileges.

Een "Assemblée van notabelen" werd bijeengeroepen om de hervorming goed te keuren: Calonne kon natuurlijk voor registratie niet op de parlementen rekenen. De "notabelen", 144 in getal, kwamen bijeen in februari 1787: prelaten, grootgrondbezitters, parlementariërs, intendanten, leden van de Koninklijke Adviesraad, leden van Provinciale Staten en gemeenteraden. Omdat hij ze zelf gekozen had meende Calonne dat zij zich niet zouden verzetten; in feite capituleerde de monarchie reeds door de goedkeuring van de aristocratie te vragen, in plaats van haar wil op te leggen. Zelf bevoorrecht verdedigden de notabelen hun voorrechten: zij eisten een onderzoek naar de boekhouding van de schatkist, protesteerden tegen het misbruik van de koninklijke pensioenen en probeerden in ruil voor hun goedkeuring van de subvention territoriale politieke concessies af te dwingen. Calonne had niet de steun van de publieke opinie: de bourgeoisie bleef gereserveerd, het volk onverschillig. Onder druk van zijn omgeving liet Lodewijk XVI zijn minister in de steek: op 8 april 1787 werd Calonne ontslagen.

Een van de belangrijkste tegenstanders van Calonne was de aartsbisschop van Toulouse, Loménie de Brienne. Op aandringen van Marie-Antoinette benoemde de koning hem tot minister. Enkele lapmiddelen maakten het mogelijk een bankroet te vermijden (nieuwe belastingen, bezuinigingen en vooral een lening van 67 miljoen). Maar het financiële probleem was daar niet mee opgelost.

Brienne moest de plannen van zijn voorganger wel weer opnemen. De vrije graanhandel werd ingesteld, het corvee omgezet in een geldelijke belasting; er werden provinciale Assemblées in het leven geroepen waarin de derde stand hetzelfde aantal zetels had als de twee andere standen samen (om de coalitie tussen

bourgeoisie en aristocratie te doorbreken); tenslotte werden de adel en de geestelijkheid onderworpen aan de grondbelasting van de subvention territoriale. De notabelen verklaarden niet gemachtigd te zijn voor een dergelijke belasting te stemmen. Aangezien hij niets met hen kon beginnen zond Brienne hen heen (25 mei 1787).

Zo kwam een eind aan deze eerste poging: een duidelijke nederlaag voor de koning. Calonne had getracht door middel van de notabelen indruk te maken op de rest van de aristocratie. Noch Calonne noch Brienne waren er ook maar iets verder mee gekomen. Aangezien de hervormingen steeds urgenter werden moest Brienne het parlement wel trotseren.

Na het verzet van de notabelen volgde dat van de parlementen. Het Parlement van Parijs, nagevolgd door de Cour des aides en de Rekenkamer, zond een bezwaarschrift tegen een besluit dat verzoekschriften, kranten en affiches onder het zegelrecht deed vallen, verwierp het besluit met betrekking tot de subvention territoriale en eiste een zitting van de Staten Generaal omdat alleen deze gerechtigd was nieuwe belastingen toe te staan. Op 6 augustus 1787 dwong een plechtige zitting in aanwezigheid van de koning, een "lit de justice", het parlement de besluiten te registreren. De volgende dag annuleerde het parlement de registratie van de vorige dag omdat het deze als onwettig beschouwde. Als straf voor deze opstandigheid werd het parlement naar Troyes verbannen. De opwinding sloeg over naar de provinciale rechtbanken en het geheel van de justitiële aristocratie. Brienne capituleerde al gauw: de fiscale besluiten werden teruggenomen. Het parlement, weer terug in Parijs, registreerde op 4 september 1787 de herinvoering van de vingtième: over de subvention territoriale werd niet meer gesproken. Dit was een nieuwe nederlaag, ernstiger dan de eerste: een fiscale hervorming bleek onmogelijk omdat het parlement, de spreekbuis van de aristocratie, zich ertegen verzette.

Nogmaals moest Brienne zijn toevlucht nemen tot staatsleningen. Maar hiervoor had hij opnieuw de toestemming van het parlement nodig, dat slechts tot registratie over wilde gaan als besloten werd tot een zitting van de Staten Generaal. Nog weinig zeker van een meerderheid legde de minister het besluit aan het parlement op door een "koninklijke zitting" plotseling te transformeren tot een "plechtige koninklijke zitting" ("lit de justice") om elke discussie in de kiem te smoren (19 november 1787). De hertog van Orléans protesteerde: "Majesteit, dit is in strijd met de wet". "Het is wettig omdat ik het wil", zei Lodewijk XVI. Een antwoord dat Lodewijk XIV waardig was geweest als hij het kalm en plechtig uitgesproken had. De twist duurde voort en het geschil nam grotere vormen aan. Op 4 januari 1788 somde het parlement zijn grieven op tegen de "lettres de cachet" en eiste individuele vrijheid als een natuurlijk recht. Op 3 mei 1788 publiceerde het parlement tenslotte een verklaring over de fundamentele wetten van het koninkrijk en wierp het zichzelf op als de beschermer ervan: dit was in tegenspraak met het absolutisme. Het parlement eiste dat de belastingen goedgekeurd zouden worden door de Staten Generaal, met andere

woorden door de natie. Opnieuw werden willekeurige arrestaties en bevelen tot inhechtenisneming veroordeeld. Tenslotte werd nog gesteld dat de “gebruiken van de provincies” en de onafzetbaarheid van de magistratuur geëerbiedigd moesten blijven worden. De verklaring werd gekenmerkt door een mengsel van liberale beginselen en aristocratische pretenties; er werd vanzelfsprekend met geen woord gerept over de gelijkheid voor de belastingen en de afschaffing van de privileges; de verklaring had niets revolutionairs.

De justitiële hervorming van Lamoignon was erop gericht het verzet van het parlement te breken. De parlementaire besluiten werden nietig verklaard. Hier liet de regering het niet bij. Zij had eindelijk besloten haar wil op te leggen en gaf bevel twee leiders van de parlementaire oppositie, Duval d’Epremesnil en Goislard de Montsabert, te arresteren: dat gebeurde pas na een dramatische zitting in de nacht van 5 op 6 mei 1788, tijdens welke het parlement verklaard had de twee leden asiel te verlenen en “de bescherming van de wet te bieden”. Nog verder ging de koning toen hij op 8 mei 1788 de registratie afdwong van zes besluiten die waren voorbereid door zegelbewaarder Lamoignon en erop gericht waren het verzet van de magistraten te breken en de rechtspraak te hervormen. Een strafrechtelijke verordening maakte een eind aan de “question préalable”, dat wil zeggen de folteringen die voorafgingen aan de terechtstellingen van misdadigers (de “question préparatoire”, die bij het onderzoek hoorde, was in 1780 afgeschaft). Een groot aantal lagere en bijzondere rechtbanken werd opgeheven; de landgerechten (“présidiaux”) werden rechtbanken in eerste instantie; aan de parlementen werden bevoegdheden ontnomen die overgingen naar 45 “grands bailliages”, rechtbanken van hoger beroep. Om financiële redenen durfde Lamoignon echter niet de koopbaarheid van de ambten en de épices op te heffen. Voor de registratie van koninklijke besluiten werd een “Cour plénière” ingesteld, voornamelijk bestaande uit de Grand Chambre van het Parlement van Parijs en graven en rijksgroten. Daarmee werd het parlement gepasseerd: de justitiële aristocratie verloor op deze manier de controle over de koninklijke wetgeving en financiën.

Het was een vergaande hervorming die echter te laat kwam: de aristocratie slaagde erin alle ontevredenen achter zich te krijgen tegen de regering en de zaak op te blazen tot een nationaal conflict.

II. De parlementen in conflict met het absolutisme 1788

Parlementaire agitatie en de “Assemblée van Vizille”

Het werkelijke verzet tegen de hervorming van Lamoignon, die de parlementaire aristocratie haar politieke privileges ontnam, kwam niet zozeer uit Parijs als wel uit de provincies, vooral die waar de aristocratie naast een parlement ook in de Provinciale Staten een actiemiddel had. De justitiële hervorming kwam juist op een moment toen op grote schaal verzet ontstond tegen de per koninklijk besluit van juni 1787

ingestelde Provinciale Assemblees. Om de aristocratie tevreden te stellen had Brienne hieraan grote bevoegdheden gegeven ten koste van de intendanten, maar tegelijkertijd had hij het aantal vertegenwoordigers van de derde stand verdubbeld, terwijl de stemming tot woede van de bevoorrechten hoofdelijk was en niet per stand. De provincies Dauphiné, Franche-Comté en Provence eisten dat hun oude Provinciale Staten in ere hersteld zouden worden. De twee motieven tot verzet smolten samen. De parlementaire aristocratie kreeg de liberale groepen van de oude adel en de grote bourgeoisie mee. Overal verzette men zich tegen de instelling van de nieuwe rechtbanken, staakte men de rechtspraak, stichtte men wanorde en eiste men een zitting van de Staten Generaal. De parlementen en Provinciale Staten organiseerden het verzet, gevolgd door de talrijke juristen die ermee verbonden waren. Steeds talrijker werden de demonstraties van ongenoegen. De oude adel mengde zich in de strijd, de hoge geestelijkheid eveneens. De Assemblée van de geestelijkheid protesteerde in juni 1788 tegen de instelling van de Cour plénière.

De opwindung leidde tot oproer. In Dijon (11 juni 1788) en Toulouse braken troebelen uit bij de installering van de "grand bailliages". In Pau belegerden de door de adel uit de Provinciale Staten opgehitste bergbewoners het huis van de intendant en dwongen deze het parlement opnieuw te installeren (19 juni 1788). In Rennes raakte de Bretonse adel, voorstander van het parlement, slaags met de koninklijke troepen (mei, juni 1788).

Het meest opmerkelijk, en een waar voorspel op de Revolutie, waren echter de gebeurtenissen in de provincie Dauphiné, waar de installatie van een provinciale Assemblée veel opwindung veroorzaakt had. Het kwam tot een uitbarsting toen de justitiële hervorming afgekondigd werd. Het was kenmerkend dat in deze provincie, die door de grootte van haar industriële bedrijvigheid en produktie tot de verst ontwikkelde van het land behoorde, de bourgeoisie de leiding nam van het verzet. Het parlement van Grenoble protesteerde toen men het tot registratie van de besluiten van 8 mei wilde dwingen: het werd op reces gestuurd maar hield op 20 mei toch zitting; de lieutenant-général van de provincie zond het toen in ballingschap. Op 7 juni 1788, de dag waarop het parlement moest vertrekken, kwam het volk in opstand, waarschijnlijk opgestoot door het lagere juridische personeel dat wanhopig was over de ondergang van het parlement, die ook de hunne inleidde. De menigte bezette de stadspoorten, klom op de daken en gooide dakpannen naar de door de straten trekkende patrouilles. Tevergeefs trachtte de lieutenant-général, de oude graaf van Clermont-Tonnerre, de woedende menigte te kalmeren door zijn troepen terug te sturen naar de kazerne. Tegen het eind van de middag was de oproerige menigte meester van de stad en installeerde zij opnieuw de verbannen magistraten in het paleis van justitie. Hoewel deze "Dag van de dakpannen" geen belangrijke directe gevolgen had - de magistraten verlieten tenslotte Grenoble in de nacht van 12 op 13 juni 1788 en gehoorzaamden zo aan de koninklijke bevelen - was daarmee toch in de provincie Dauphiné het begin ontstaan van een echte revolutionaire agitatie.

Op 14 juni 1788 werd dan ook in het stadhuis van Grenoble een vergadering gehouden waaraan 9 leden van de geestelijkheid, kanunniken en pastoors van de stad, 33 leden van de adel en 59 vertegenwoordigers van de derde stand, notarissen, procureurs en advocaten, onder wie Mounier en Barnave, deelnamen: de bourgeoisie nam de leiding van de beweging. Er werd een door Mounier voorbereide motie aangenomen, die verlangde dat de magistraten zouden worden teruggeroepen en volledig in hun functies hersteld, dat de Provinciale Staten zouden worden bijeengeroepen met een aantal leden uit de derde stand gelijk aan dat van geestelijkheid en adel samen en gekozen door middel van vrije verkiezingen. Tenslotte drong men nog aan op het bijeenroepen van de Staten Generaal van het koninkrijk "om een oplossing te zoeken voor de grote problemen van de natie".

De vergadering in Grenoble was in de geest van haar organisatoren slechts een voorbereidende samenkomst voor een algemene vergadering van alle gemeenteraden van de provincie Dauphiné, die tenslotte vastgesteld werd op 21 juli. Er ontwikkelde zich een actieve propaganda in de provincie om het welslagen van deze onderneming te bevorderen. De invloed hiervan was des te groter daar het koninklijk gezag begon te tanen. Een van de machtigste figuren van de economie in deze provincie, Périer (vanwege zijn reusachtige vermogen Milord genoemd), stelde zijn vlak bij Grenoble gelegen Chateau de Vizille, dat hij pas gekocht had om er een katoenverwerkend bedrijf in de vestigen, ter beschikking. Daar kwam op 21 juli 1788 de "Assemblée van Vizille" bijeen, een provinciaal voorproefje van de Staten Generaal van 1789. Samengesteld uit vertegenwoordigers van de drie standen telde de Assemblée 50 leden van de geestelijkheid, 165 leden van de adel en 276 vertegenwoordigers van de derde stand: het was een soort vergadering van notabelen waarvan, zoals Mounier het uitdrukte, de "laagste klassen van het volk" uitgesloten waren, omdat de steden slechts leden van de bevoorrechte klassen en de bourgeoisie gezonden hadden. Slechts 194 parochies van de 1212 van de provincie Dauphiné waren vertegenwoordigd. Een verklaring, grotendeels geïnspireerd door Mounier, vatte de besluiten van de vergadering samen. Men eiste het herstel van de parlementen, maar zonder hun politieke rechten: alleen de Staten Generaal die bijeengeroepen moesten worden "waren sterk genoeg om tegen het despotisme van de ministers te strijden en een eind te maken aan de financiële verspilling".

De Staten van de provincie Dauphiné moesten in ere hersteld worden, maar de derde stand moest een gelijk aantal vertegenwoordigers krijgen als de bevoorrechte standen. Opnieuw keek de Assemblée verder dan het eng-provinciale belang en gaf blijk van een nationaal gevoel: "De drie standen van de provincie Dauphiné zullen hun zaken nooit los zien van de andere provincies en zullen hun eigen rechten doen eerbiedigen zonder die van de natie uit het oog te verliezen."

Om een voorbeeld te stellen zag de Assemblée ervan af over de belastingen van de provincie te beslissen: "De drie standen van de provincie zullen dan pas met

belastingmaatregelen instemmen als hun vertegenwoordigers er in de Staten Generaal van het koninkrijk over beraadslaagd hebben”.

Verder gaand dan het strikt provinciale kader waarin de agitatie in Bretagne en Béarn was blijven steken, predikte de Assemblée de nationale eenheid als noodzakelijk voor het scheppen van een nieuwe orde. Daardoor, evenals door de deelname van de derde stand, had de beraadslaging van de Assemblée van Vizille een revolutionair karakter: maatschappelijk en politiek schudde het Ancien Régime op zijn grondvesten.

De eensgezindheid van derde stand en aristocratie en de voorname plaats die de inzichten van de derde stand bij de besprekingen in Vizille innamen, baarden veel opzien maar vonden geen weerklank in de andere provincies: men bewonderde de Verklaring van Vizille maar volgde deze niet na. In het voorjaar van 1788 was het vooral de eenheid van ambtsadel en oude adel die de koninklijke macht een nederlaag toebracht. In haar strijd tegen de koning en ter verdediging van haar eigen voorrechten was de aristocratie niet voor geweld teruggeschrokken. De oude adel en de ambtsadel waren eensgezind in hun ongehoorzaamheid aan de koning en riepen de bourgeoisie te hulp, die zo haar revolutionaire leerschool doormaakte.

Maar ook al eiste zij een constitutionele monarchie en veiligstelling van de fundamentele vrijheden, ook al eiste zij dat belastingen aan de goedkeuring van de Staten Generaal onderworpen zouden zijn en dat het plaatselijk bestuur in handen werd gelegd van gekozen Provinciale Staten, toch wilde de aristocratie niettemin in deze organen haar politieke en maatschappelijke overmacht bewaren. In de “cahiers de doléances” van de adel werd eensgezind gevraagd om handhaving van de feodale rechten, met name van de ererechten. De aristocratie heeft weliswaar de strijd aangebonden met de absolute monarchie en de derde stand meegesleept maar met de vaste bedoeling haar eigen politieke macht te vestigen op de puinhopen van het absolutisme en haar eigen maatschappelijke voorrechten te handhaven.

De capitulatie van de monarchie

Brienne stond machteloos tegenover het dreigende verbond tussen de derde stand en de bevoorrechte standen. De macht glipte hem door de vingers. De provinciale Assemblées, die hij toch zelf in het leven geroepen en samengesteld had, toonden zich eigengereid en weigerden met de belastingverhogingen in te stemmen. Het leger, dat gecommandeerd werd door adellijke officieren die de minister en zijn hervormingen vijandig gezind waren, was niet betrouwbaar. Bovenal was de schatkist leeg en in de heersende verwarring had geen staatslening kans van slagen. Brienne capituleerde voor de revolutie van de aristocratie. Op 5 juli 1788 beloofde hij de Staten Generaal bijeen te roepen; op 8 augustus zond hij de Cour plénière weg en stelde de opening van de Staten Generaal vast op 1 mei 1789. Toen er geen noodoplossingen meer over waren, hij het Fonds voor Oorlogsgewonden (“Fonds

des Invalides”) en de leningen voor de ziekenhuizen gebruikt had en de schatkist nog steeds leeg was, nam Brienne ontslag (24 augustus 1788).

De koning benoemde opnieuw Necker, die de capitulatie van de monarchie volledig maakte: de justitiële hervorming van Lamoignon die tot de opstand geleid had, werd ingetrokken, de parlementen opnieuw geïnstalleerd en de Staten Generaal bijeengeroepen op de door Brienne vastgestelde datum. Het parlement gaf al gauw aan op welke wijze het van zijn overwinning gebruik wilde maken: volgens een besluit van 21 september 1788 zouden de Staten Generaal bijeengeroepen worden in dezelfde vorm als in 1614, namelijk met de drie standen elk beschikkend over één stem. De bevoorrechte standen zouden het dus winnen van de derde stand.

Eind september 1788 triomfeerde de aristocratie. Door de monarchie een nederlaag toe te brengen had de revolte van de aristocratie het regime zó doen wankelen, dat de weg gebaad was voor de Revolutie waar de economische en sociale ontwikkeling de derde stand op voorbereide. Toen was het woord aan de derde stand en begon de werkelijke Revolutie.

Op de drempel van de Revolutie van 1789, die de traditionele structuren omver zal werpen, moeten wij even stil staan, om in de wirwar van feiten en de vele sociale en politieke aspecten die verband houden met structuur of conjunctuur, het wezen van de crisis van het Ancien Régime te onderscheiden. De 18de eeuw mag dan een tijd van voorspoed geweest zijn: het hoogtepunt was al bereikt aan het eind van de jaren '60 en het begin van de jaren '70. De opbloei was onmiskenbaar tot aan de Amerikaanse onafhankelijkheidsoorlog, maar vanaf 1778 was er een teruggang te bemerken, de “teruggang van Lodewijk XVI”. Aan de andere kant moet de draagwijdte van de opbloei niet overschat worden: deze kwam vooral aan de bevoorrechte standen en de bourgeoisie ten goede, terwijl de grote massa sterker dan zij te lijden had van de erop volgende teruggang. Na 1788 begon een periode van inkrimping en teruggang van de economie, bekroond door een cyclische crisis die grote ellende met zich meebracht. Jaurès heeft weliswaar niet ontkend dat de honger een drijfveer was van de Revolutie, maar hij kende er slechts een bijkomstige rol aan toe. De slechte oogst van 1788 en de crisis van 1788-1789 waren een grote beproeving voor het volk en zouden het gemobiliseerd hebben in dienst van de burgerlijke revolutie; maar volgens Jaurès was dit slechts een toevallige samenloop van omstandigheden. In feite zat het kwaad dieper, in alle sectoren van de Franse economie. De ellende bracht de massa in beweging juist toen de bourgeoisie na een ongekende bloei te maken kreeg met teruglopende inkomsten en winsten. De economische neergang en de cyclische crisis van 1788 waren wel degelijk in de eerste plaats verantwoordelijk voor de gebeurtenissen van 1789; een inzicht in deze feiten werpt een nieuw licht op de onmiddellijke oorzaken van de Revolutie. Achter de economische oorzaken die het “moment waarop” verklaren, speelden fundamentele maatschappelijke tegenstellingen een rol. De diepere oorzaken van de Franse Revolutie moeten gezocht worden in de door Barnave benadrukte

tegenstellingen tussen de structuren en instituties van het Ancien Régime enerzijds en de sociaal-economische evolutie anderzijds. Aan de vooravond van de Revolutie was de maatschappij nog aristocratisch gestructureerd; het grondeigendomsstelsel had nog een feodale structuur; de last van de feodale rechten en de kerkelijke tiend was onverdraaglijk voor de boerenstand. Intussen ontwikkelden zich de nieuwe produktiemiddelen en handelsvormen waarop de economische macht van de bourgeoisie gevestigd was.

De maatschappelijke en politieke organisatie van het Ancien Régime, die de privileges van de grondbezittende adel waarborgde, belemmerde de ontwikkeling van de bourgeoisie.

De Franse Revolutie was, zoals Jaurès stelde, een “ruimburgerlijke en democratische” en geen “engburgerlijke en conservatieve revolutie”, zoals de “respectable” Engelse revolutie van 1688. Dat kwam door de steun van het volk dat in opstand kwam uit haat tegen de bevoorrechten, omdat het honger leed en zich wilde bevrijden van de feodaliteit. Een van de belangrijkste taken van de Revolutie was de vernietiging van het feodale regime en de vrijmaking van de boeren en de grond. Zij hield niet alleen verband met de algemene economische crisis aan het einde van het Ancien Régime maar ook en vooral met de structuren en tegenstellingen van de oude maatschappij. De Franse Revolutie was een burgerlijke revolutie maar zij werd gesteund door het volk en met name door de boeren.

Aan het einde van het Ancien Régime vond met de opkomst van de bourgeoisie het denken in termen van “de natie” meer en meer ingang; remmend werkte echter het voortbestaan van de feodale structuren in economie, maatschappij en staat en het verzet van de aristocratie. De nationale eenheid bleef onvoltooid. De ontwikkeling van de economie en het tot stand komen van een nationale markt werden nog altijd belemmerd door de binnenlandse douane, de tolleren, de verscheidenheid van maten en gewichten, de verscheidenheid en onsamenhangendheid van het belastingsysteem, en evenzeer door het voortbestaan van de feodale rechten en de kerkelijke tiend. In de maatschappij heerste hetzelfde gebrek aan eenheid. De maatschappelijke hiërarchie was gebaseerd op voorrechten, niet alleen die van adel en geestelijkheid, maar ook die van de talrijke gilden en gemeenschappen die de natie verdeelden en elk hun “vrijdommen”, hun voorrechten hadden. De ongelijkheid was regel, de *corporatieve* mentaliteit versterkte het onderscheid. In zijn *Tableau de Paris* (1781) wijdt Sébastien Mercier een hoofdstuk aan het egoïsme van de gilden: “De gilden zijn hardnekkig en koppig geworden, zij menen zich te kunnen losmaken van het politieke raderwerk: elke gilde bemerkt nog slechts het onrecht dat zijn leden wordt aangedaan en beschouwt de onderdrukking van de burger die niet tot zijn soort behoort als iets dat hem niet aangaat.”

Net zoals de structuur van de maatschappij was die van de staat het tegendeel van eenheid. Het was de historische missie van de koningen van het huis van Capet

geweest om de staat, die zij gevormd hadden door rondom hun domein de Franse provincies te verzamelen, eenheid van bestuur te geven als een gunstige factor voor het ontwaken van het nationaal bewustzijn zowel als voor de uitoefening van de koninklijke macht. In feite stond de natie los van de staat zoals blijkt uit de woorden van de koning: “Op een moment waarop wij de natie vragen de staat te hulp te snellen ...”, verklaarde Lodewijk XVI op 4 oktober 1789. De organisatie van de staat was in de 18de eeuw nauwelijks verbeterd; Lodewijk XVI regeerde en bestuurde met vrijwel dezelfde instituties als zijn grootvader Lodewijk XIV. De pogingen tot structuurhervorming waren gestrand op het verzet van de aristocratie die pal stond in haar bolwerken: de parlementen, Provinciale Staten en de Assemblées van de geestelijkheid. Net zoals de onderdanen hadden de provincies en de steden nog altijd hun vrijdommen en hun voorrechten, bolwerken tegen het koninklijk absolutisme maar ook forten waarin zich koppige eigenbelangen verschansten.

In feite kan men het onvolgroeid blijven van de nationale eenheid onder de absolutistische monarchie niet los zien van een maatschappelijke structuur van het aristocratische type, die met nationale eenheid in regelrechte tegenspraak is. De monarchistische taak om de nationale eenmaking tot een goed einde te brengen veronderstelde het op losse schroeven zetten van de structuur van de maatschappij en dus van het privilege. Het was een onoverkomelijke tegenstelling: nooit zou Lodewijk XVI zijn “trouwe adel” in de steek laten. Het voortbestaan en zelfs de verscherping van de feodale en militaire mentaliteit van de aristocratie droegen er zelfs nog toe bij de adel in meerderheid van de natie uit te sluiten en te binden aan de persoon van de koning. Niet in staat zich aan te passen, vastgeroest in hun vooroordelen, werkten zij zichzelf meer en meer in een uitzonderingspositie, terwijl zich binnen het kader van de vermolmde instellingen al een nieuwe orde aankondigde. Tocqueville schreef: “Als men dan tenslotte bedenkt dat deze adel, gescheiden van de middenklassen (men leze: de bourgeoisie) die hij van zich vervreemd had, en van het volk, waarvan hij de genegenheid verspeeld had, volledig alleen stond in de natie, schijnbaar aan het hoofd van een leger, in werkelijkheid als een officierscorps zonder soldaten, begrijpt men hoe deze na duizend jaar trots bestaan in één nacht van de tafel geveegd kon worden. “De nationale eenheid had, ondanks de aristocratische reactie, in de tweede helft van de 18de eeuw een zekere vooruitgang geboekt door de ontwikkeling van het net van koninklijke wegen en van de economische betrekkingen en door de aantrekkingskracht van de hoofdstad. “Frankrijk was”, schreef Tocqueville, “van alle Europese landen toen al het land waar de hoofdstad het grootste overwicht had over de provincies en zich het meest vereenzelvigde met het rijk”. De intellectuele ontwikkeling, de verspreiding van de filosofie van de Verlichting en het onderwijs in de hogere scholen hadden een reële unificerende werking. Maar als men die feiten benadrukt, benadrukt men de opkomst van de bourgeoisie. Zij was de wezenlijke maatschappelijke factor van de nationale eenheid geworden en vereenzelvigde zich met de natie. “Wie zou durven beweren dat de derde stand niet alles in zich heeft om een complete natie te vormen?” schreef Sieyès. Maar hij zegt erbij dat de aristocratie geen deel kan uitmaken van die natie.

“Als men de bevoorrechte stand wegneemt is de natie er niet minder om, maar meer.”

Zo begint in het Frankrijk van het eind van het Ancien Régime, in weerwil van tegenstrijdigheden en klassentegenstellingen, het begrip “natie” steeds duidelijker vorm te krijgen. Het kreeg vorm en kwam tot leven in de maatschappelijke categorie met de grootste intellectuele rijpheid en grootste economische ontwikkeling. Het schouwspel van dit Frankrijk, tegelijkertijd zo eensgezind en zo verdeeld, bracht Tocqueville tot het schrijven van twee tegengestelde hoofdstukken: “Dat Frankrijk het land was waar de mensen het meest eensgezind waren”, en: “Hoe deze eensgezinde mensen nog nooit zo verdeeld waren geweest.” Deze mensen “waren allen bereid in dezelfde massa op te gaan”, benadrukte echter de schrijver van *L’Ancien Régime et la Révolution*.

De Revolutie zou inderdaad deze tegenstellingen oplossen. Maar door in de natie slechts rechten te geven aan bezittende groepen, door weldra vaderland en eigendom te vereenzelvigen, schiep zij nieuwe tegenstellingen.

II. “De natie, de koning, de wet”

Burgerlijke revolutie en volksbeweging, 1789-1792

De Franse monarchie, die zich aan de rand van een bankroet bevond en bestookt werd door de aristocratie, meende een overlevingskans te ontdekken in een zitting van de Staten Generaal. Maar hoewel zij van twee kanten in haar absolutistische beginselen werd aangevallen - door de aristocratie, die door middel van een terugkeer tot wat voor haar de oude orde van het koninkrijk was, deel wilde nemen aan de regering, en door de aanhangers van de nieuwe ideeën die meenden dat de natie een recht van controle had over het staatsbestuur - had de monarchie geen welomschreven actieplan. Zij liep achter de gebeurtenissen aan in plaats van ze te beheersen en gleed zo van concessie tot concessie naar de Revolutie,

De Revolutie van 1789 werd geleid door de burgerlijke minderheid van de derde stand, gesteund en in crisisperioden voortgestuwd door de grote massa van de stedelijke en landelijke bevolking, die men wel de “vierde stand” heeft genoemd. Met steun van het volk legde de bourgeoisie de koning een constitutie op die haar de grootste macht gaf. Zij vereenzelvigde zich met de natie en wilde de koning ondergeschikt maken aan de wet. “De natie, de koning, de wet”: dit ideale evenwicht scheen een ogenblik werkelijkheid te worden. Tijdens het Federatiefest van 14 juli 1790 was het volk in een ware monarchistische vervoering. De plechtige eed die “de Fransen onderling en met hun koning verbond om de vrijheid, de grondwet en de wet te verdedigen” werd afgelegd. Maar in 1790 was de natie in wezen de bourgeoisie, zij alleen bezat de politieke rechten, de economische macht en de intellectuele leiding.

De eenheid van natie en koning, beschermd door de wet, bleek onbestendig. Zowel de aristocratie als de monarchie zochten revanche. Toen de bourgeoisie aan de macht was, werd zij verscheurd door de angst voor een aristocratische reactie of een opdringen van het volk. De vlucht van de koning op 21 juni 1791 en de schoten op de Champ-de-Mars verdeelden de bourgeoisie in twee kampen. De “Feuillants” haatten de democratie en benadrukten het burgerlijke karakter van de grondwet; zij handhaafden de monarchie als een bolwerk tegen de volkswil. De “Girondijnen” haatten de aristocratie en het despotisme, vielen de koning aan en aarzelden niet steun te zoeken bij het volk toen de oorlog, die naar hun berekeningen alle problemen moest oplossen, uitgebroken was.

De bourgeoisie verloor al gauw de controle over het volk, dat zijn eigen belangen wilde dienen. De omwenteling van 10 augustus 1792 maakte een eind aan het regiem dat ingesteld was door de “Constituante”. In feite was de eenheid van de

nieuwe natie en de koning, de natuurlijke verdediger van het Ancien Régime en de feodale aristocratie, onmogelijk.

4. De burgerlijke revolutie en de val van het Ancien Régime, 1789

De financiële crisis en de revolte van de aristocratie hadden de monarchie gedwongen de Staten Generaal bijeen te roepen. Zou de derde stand het weinige dat de grote meerderheid van de aristocratie wilde geven, gedwee aanvaarden? Zouden de Staten Generaal een feodale instelling blijven of zouden de debatten een nieuwe orde opleveren, in overeenstemming met de economische en sociale werkelijkheid? De derde stand eiste op hoge toon gelijkheid van rechten en begon aan de maatschappelijke en politieke vernieuwing van het Ancien Régime. De monarchie trachtte deze revolte van de derde stand te breken met dezelfde methoden die zij gebruikt had tegen de aristocratie, die nu haar bondgenoot was. Het was tevergeefs: de economische crisis bracht het volk in opstand en de macht ontsnapte aan de koning. De vreedzame staatsrechtelijke omwenteling werd gevolgd door een gewelddadige volksrevolutie. Het Ancien Régime stortte ineen.

I. De staatsrechtelijke revolutie (eind 1788 tot juni 1789)

Op 26 augustus 1788 benoemde Lodewijk XVI Necker tot directeur generaal van financiën en minister van staat. Necker had geen nauwkeurig programma en liep eerder achter de gebeurtenissen aan dan dat hij ze beheerste. Hij gaf zich geen rekenschap van de omvang van de politieke en sociale crisis en gaf onvoldoende aandacht aan de economische crisis die het de bourgeoisie mogelijk maakte de massa in beweging te brengen. Wat de landbouwproductie betreft: de wijnbouw verkeerde in een crisis die veel streken teisterde. De wijnbouw was toen veel meer verbreid dan nu. Voor heel wat boeren was wijn het enige produkt dat zij verkochten. De bevolking van de wijnstreken was talrijk en de bevolkingsdichtheid was er groot. De boeren moesten hun brood kopen en hadden door dit alles trekken gemeen met de stadsbevolking. Een periode van slechte verkopen en prijsdalingen bracht veel wijnboeren in de jaren 1778 tot 1787 in ellendige omstandigheden. Van 1789 tot 1791 deden slechte oogsten de prijzen opnieuw stijgen; maar aangezien de produktie klein was bracht dit voor de wijnboeren geen redding. Toen de graanprijzen in 1788-1789 stegen, werd de toestand dan ook rampzalig voor de bevolking van de wijnstreken, vooral voor de pachters en dagloners, die geen enkele reserve hadden. De wijnbouwcrisis werd een deel van de algehele economische crisis. Tegelijkertijd leidde een in 1786 met Engeland gesloten vrijhandelsverdrag tot een vertraging van de industriële bedrijvigheid. Terwijl de Engelse industrie haar machinepark vernieuwde en haar productiecapaciteit vergrootte was de Franse industrie nog maar nauwelijks aan haar vernieuwing begonnen -n moest zij op eigen bodem het hoofd bieden aan de Engelse concurrentie. Een crisis in de wisselhandel verergerde de situatie nog.

Oe vergadering van de Staten Generaal (eind 1788 tot mei 1789)

De zitting van de Staten Generaal, al op 8 augustus door de koning beloofd voor 1 mei van het volgende jaar, wekte grote geestdrift bij de derde stand. Tot dan had deze de aristocratie in haar revolte tegen het absolutisme gevolgd. Maar toen het Parlement van Parijs op 21 september 1788 een besluit nam volgens hetwelk de Staten Generaal “met inachtneming van de regels en de samenstelling van 1614 opgeroepen zouden worden” werd het verbond tussen aristocratie en bourgeoisie verbroken. Deze laatste had nu alle hoop gevestigd op de koning, die zo goed was een beroep te willen doen op zijn onderdanen en te luisteren naar hun klachten. “Het openbare debat heeft een ander gezicht gekregen,” schreef Mallet du Pan in januari 1789, “er is nog maar weinig sprake van de koning, het despotisme en de Constitutie; nu is het oorlog tussen de derde stand en de twee andere standen.”

De patriottische partij nam de leiding van de strijd tegen de bevoorrechten. Zij werd gevormd door leden van de bourgeoisie: juristen, schrijvers, zakenmensen, bankiers, versterkt door leden van de bevoorrechte standen die gewonnen waren voor de nieuwe ideeën, leden van de oude adel (de hertog van La Rochefoucauld-Liancourt, de markies van La Fayette) en parlementariërs (Adrien Du Port, Hérault de Séchelles, Lepeletier de Saint Fargeau). Burgerlijke, juridische en fiscale gelijkheid, grondrechten, een regering op basis van evenredige vertegenwoordiging: dat waren de voornaamste eisen. De propaganda kwam op gang, via persoonlijke betrekkingen, bepaalde genootschappen als de “Amis des Noirs” (Negervrienden), die opheffing van de slavernij eisten; cafés werden centra van agitatie, bij voorbeeld het beroemde café Procopé. De activiteiten van de patriottische partij schijnen bestuurd te zijn door het “Comité des Trente” dat vlugschriften opstelde en modellen van “cahiers de doléances” verspreidde.

De verdubbeling van de derde stand was het hoofddoel van de propaganda van de patriottische partij: de derde stand moest evenveel zetels hebben als adel en geestelijkheid samen, hetgeen een hoofdelijke stemming en geen stemming per stand impliceerde. Zonder dat hem een duidelijk beleid voor ogen stond, behalve dan dat van tijdwinst en verzoening, riep Necker in november 1788 een tweede Assemblée van notabelen bijeen, in de illusie dat hij deze zover zou krijgen dat zij voor verdubbeling zou stemmen. Zoals te verwachten viel, spraken de notabelen zich uit voor handhaving van de oude organisatie. Op 12 december overhandigden de prinsen van den bloede een smeekschrift aan de koning: een waar manifest van de aristocratie. Het verheft de stem tegen de eisen en aanvallen van de derde stand: “Men heeft zelfs al voorgesteld de feodale rechten op te heffen... Zou Uwe majesteit zijn dappere oude en eerbiedwaardige adel willen opofferen en vernederen?”

De weerstand van de bevoorrechte standen had de patriottische beweging nieuw vuur gegeven. Het parlement was al overstag gegaan en had in een besluit van 5 december 1788 de verdubbeling van het aantal zetels van de derde stand aanvaard;

het sprak zich echter niet uit over de hoofdelijke stemming, wat toch een kwestie van alles overheersend belang was.

Om alle partijen terwille te zijn koos Necker hetzelfde standpunt in zijn rapport voor de Koninklijke Adviesraad op 27 december 1788. Drie punten moesten volgens hem nader onderzocht worden: de evenredigheid tussen de vertegenwoordigers en de bevolking, de verdubbeling van de derde stand en de keuze van vertegenwoordigers uit deze of gene stand. In 1614 had elke bailliage of sénéchaussée een gelijk aantal vertegenwoordigers gekozen; nu men meer op evenredigheid moest letten was dat niet meer mogelijk; Necker was voor evenredigheid. Wat de verdubbeling betreft, men kon niet meer uitgaan van de organisatie van 1614; sinds die tijd was de derde stand in belangrijkheid toegenomen: "In de tussentijd zijn op alle gebieden grote veranderingen tot stand gekomen. De toenemende rijkdom in roerend goed en de staatsleningen hebben de derde stand bij de financiën van de staat betrokken; kennis en inzicht zijn een gemeenschappelijk erfgoed geworden (...) Er zijn heel wat publieke aangelegenheden waarvan alleen de derde stand goed op de hoogte is: de transacties van binnen- en buitenlandse handel, het functioneren van de fabrieken, de beste manieren om deze meer te laten produceren, het bankwezen, rente en geldcirculatie, de fiscale onrechtvaardigheden, het misbruik van voorrechten en zoveel andere zaken die alleen de derde stand uit ervaring kent."

Als een wens van de derde stand unaniem is en overeenkomt met de algemene beginselen van rechtvaardigheid, besloot Necker, is het een wens van de natie: het aantal vertegenwoordigers van de derde stand moet dus gelijk lijn aan dat van de twee andere standen samen. Het derde probleem was of iedere stand slechts vertegenwoordigers uit eigen midden moest kiezen: Necker was voor volledige vrijheid.

De besluiten werden gepubliceerd in het *Résultat du Conseil du roi tenu à Versailles, le 27 décembre 1788*. De oproepen en het kiesreglement verschenen een maand later, op 24 januari 1789. Het probleem of er hoofdelijk of per stand gestemd moest worden was echter niet opgelost.

De verkiezingscampagne begon in een sfeer van geestdrift en trouw aan de koning, maar tijdens een ernstige maatschappelijke crisis. Er heerste grote werkloosheid, de oogst van 1788 was slecht geweest en er dreigde voedsel schaarste. In de eerste maanden van 1789 werden de opstanden talrijker; in verschillende provincies deden zich storingen in de voedselvoorzieningen voor. De stedelijke bevolking eiste beheersing van de graanprijzen en kwam soms in opstand zoals de arbeiders van de Réveillon behangsel fabrieken in Parijs op 28 april 1789. De maatschappelijke opwinding ging samen met politieke agitatie en was er dikwijls de motivatie van.

“Zijne Majesteit wil dat iedereen, tot in de verste uithoeken van het koninkrijk, tot in de minst bekende dorpen, in staat is hem zijn wensen en verlangens kenbaar te maken.” Zo luidde het in de officiële bekendmaking van het verkiezingsreglement.

Men vatte deze uitnodiging letterlijk op. De voormannen van de derde stand profiteerden ervan om het publiek wakker te schudden; de politieke literatuur bloeide op; als door een stilzwijgende overeenkomst heerste er persvrijheid; vlugschriften, pamfletten en verhandelingen geschreven door juristen, pastoors en leden van de middengroepen van de bourgeoisie vooral, werden steeds talrijker. Het hele “politieke, economisch en sociale systeem werd geanalyseerd, bekritiseerd en opnieuw opgebouwd, in de provincies zowel als in Parijs. In Atrecht verscheen het *Appel à la nation artésienne* (Oproep aan de natie van Artois) van Robespierre; in Rouen het *Avis aux bons Normands* (Raadgeving aan de goede Normandiërs) van Thouret; in Aix het *Appel à la nation provençale* (Oproep aan de Provençaalse natie) van Mirabeau.

In Parijs publiceerde Sieyes, die al beroemd was door zijn *Essai sur les privilèges*, in januari 1789 zijn vlugschrift *Qu'est-ce que le Tiers Etat?* dat groot succes had: “Wat is de derde stand? Alles. Wat is deze tot nu toe geweest? Niets. Wat verlangt deze? iets te worden.”

Beroemde schrijvers, journalisten en anonieme schrijvers lanceren *Verhandelingen*, *Brieven*, *Overdenkingen*, *Raadgevingen* en *Plannen*. Target schrijft *Lettre aux Etats généraux*, Camille Desmoulins *La France libre*, een fel pamflet dat pleit voor een Frankrijk zonder koopbare ambten, zonder erfelijke adel en fiscale privileges. “Het gaat gebeuren! Al dat goeds gaat gebeuren; die gelukkige Revolutie, die wedergeboorte komt tot stand; geen macht ter wereld kan het meer tegenhouden. Wat een verheven vervulling voor de filosofie, de vrijheid en het patriottisme! Wij zijn onoverwinnelijk geworden.”

Al die propagandaliteratuur, het werk van leden van de bourgeoisie, was een weerspiegeling van het streven van de bezittende klasse, die slechts een eind aan de privileges wilde maken omdat deze niet strookten met haar belangen; het lot van de werkende klassen, de boeren, de kleine ambachtslieden, hield haar minder bezig. Sommigen verdiepten zich in de ellende van het volk, zoals Dufourny in zijn *Cahiers du Quatrième ordre* (“Cahiers” van de vierde stand). Het zijn nog uitzonderingen, maar een voorproefje van de politieke opkomst van het volk, de sans-culottes, wanneer het regiem van de liberale bourgeoisie, beproefd door de contrarevolutie en de buitenlandse oorlogen, niet levensvatbaar blijkt te zijn.

De regering had een liberaal verkiezingsreglement vervaardigd. De bailliage of de sénéchaussée vormde het kiesdistrict. De leden van de bevoorrechte standen vergaderden in de hoofdstad hiervan, als de kiesvergaderingen van geestelijkheid en adel. Voor de adel alle leden die een leen bezaten. Voor de geestelijkheid

bisschoppen, abten, alle kapittels, orden en gemeenschappen die grondrenten genoten, wereldlijke en ordegeestelijken, in het algemeen alle geestelijken die een verantwoordelijkheid hadden waaraan inkomsten verbonden waren. Bovendien maakten alle pastoors van parochies deel uit van de kiesvergadering, zodat de lage geestelijkheid daarin een grote meerderheid had. Voor de derde stand was het systeem ingewikkelder. Stemrecht hadden alle Franse of genaturaliseerde inwoners van 25 jaar en ouder die een officieel domicilie hadden en ingeschreven stonden in de belastingregisters. In de steden vergaderden de kiesgerechtigden in eerste instantie per gilde, of als ze geen deel uitmaakten van een gilde, per wijk en benoemden per honderd kiezers één of twee afgevaardigden; deze afgevaardigden vormden de kiesvergadering van de derde stand van de stad, die de kiesmannen afvaardigde naar de kiesvergadering van de derde stand van de bailliage, dat op zijn beurt de afgevaardigden voor de Staten Generaal koos. Op het platteland vergaderden de bewoners in elke parochie en benoemden twee afgevaardigden per tweehonderd gezinnen voor de kiesvergadering van de derde stand van de bailliage. In alle vergaderingen stelde men klaagschriften op, de *cahiers de doléance*.

Het verkiezingsreglement van 24 januari 1789 bevoordeelde de bourgeoisie. De vertegenwoordigers van de derde stand werden altijd indirect gekozen, in twee trappen op het platteland en drie in de steden. De stemming in de kiesvergadering vond plaats door afroeping van de namen van de gedelegeerden en na beraadslaging over de redactie van de "cahiers". De meest invloedrijke en welbespraakte leden van de bourgeoisie, in het algemeen de juristen, hadden het hoogste woord; de boeren en ambachtslieden kwamen er in het debat niet aan te pas. Zo werd de derde stand slechts vertegenwoordigd door leden van de bourgeoisie; geen enkele boer, geen enkele rechtstreekse vertegenwoordiger van de stedelijke volksmassa kreeg een zetel in de Staten Generaal.

Het verkiezingsproces verliep traag. De bijeenkomsten waren in het algemeen kalm; alleen die van de geestelijkheid waren enigszins rumoerig door de vurige inzet van de pastoors, die door hun numerieke overmacht hun wil aan de kiesvergadering wilden opleggen en slechts patriottische vertegenwoordigers wilden benoemen. In de adellijke kiesvergaderingen stonden twee groepen tegenover elkaar: die van de provinciale adel en die van de grote adellijke grondbezitters met liberale neigingen. De vergaderingen van de derde stand hadden een waardig, soms zelfs plechtig karakter, vooral die van de boeren, die meestal in kerken gehouden werden.

Elke vergadering stelde een cahier de doléances op. De geestelijkheid en de adel, die slechts één vergadering per district hielden, stelden slechts één cahier op dat de vertegenwoordigers van hun stand in Versailles overbrachten. De kiesvergadering van de derde stand van de bailliage stelde een cahier samen uit alle klachten van de parochies en de steden (die op hun beurt weer samengesteld waren uit de klachten van gilden en wijken). De meeste van die cahiers waren verre van origineel; heel wat opstellers waren beïnvloed door de vlugschriften die in hun streek verspreid waren.

Modellen hadden de ronde gedaan in ieder district; zo droegen alle cahiers van de streek van de Loire het stempel van de *Instructions*, die waren opgesteld door Laclos, op verzoek van de hertog van Orléans, een van de leiders van de patriottische partij. Soms stelde dezelfde notabele, een pastoor, griffier of een ander aanzienlijk persoon, de cahiers van verscheidene naburige parochies op: het cahier van Vicherey in de Vogezen, opgesteld door François de Neufchâteau, werd door achttien andere opstellers nagevolgd.

Er zijn bijna 60.000 cahiers de doléances bewaard gebleven, en deze geven een uitgebreid beeld van het Frankrijk van het eind van het Ancien Régime Die welke rechtstreeks afkomstig zijn van het volk, van de boeren en ambachtslieden, zijn het meest spontaan en origineel, hoewel zij dikwijls naar een model zijn opgesteld of slechts een lange serie individuele klachten bevatten. De algemene cahiers, die van de bailliage of de sénéchaussée, zijn erg interessant; van de 615 zijn er 523 bewaard gebleven. Die van de derde stand weerspiegelen niet de mening van de gehele stand (de punten uit de parochiecahiers die de bourgeoisie niet belangrijk achtte, waren dikwijls geschrapt), maar alleen die van de bourgeoisie. Die van de adel en de geestelijkheid zijn des te belangrijker omdat er hier geen klaagschriften vanuit de basis waren, behalve enkele die waren opgesteld door pastoors of geestelijke gemeenschappen.

De drie standen verklaren zich eensgezind tegen het absolutisme. Geestelijkheid, adel en bourgeoisie eisen een grondwet die de macht van de koning beperkt, een nationale volksvertegenwoordiging instelt die over belastingen stemt, wetten uitvaardigt en het plaatselijke bestuur overlaat aan gekozen Provinciale Staten. De drie standen zijn ook eensgezind in hun eis tot hervorming van fiscaliteit, justitie en strafrecht, tot waarborg van de individuele vrijheid en de persvrijheid. De cahiers van de geestelijkheid spreken echter niet over afschaffing van voorrechten of waarborgen voor gewetensvrijheid, of wijzen deze van de hand. Die van de adel klampen zich in het algemeen hardnekkig vast aan het stemmen per stand dat als beste verdediging van de privileges beschouwd werd, aanvaarden de fiscale gelijkheid, maar verwerpen meestal de juridische gelijkheid en benoembaarheid van alle Fransen in alle functies. De derde stand eist in het algemeen de volledige burgerlijke gelijkheid, de afschaffing van de tiend en de feodale rechten, waarbij overigens vaak slechts over afkoop gesproken wordt.

Naast het conflict tussen de drie standen, dat zulke belangrijke zaken betrof, bestonden er conflicten binnen iedere stand. De pastoors kwamen in verzet tegen de bisschoppen en de geestelijke orde en oefenden kritiek uit op de misstanden bij de toewijzing van kerkelijke inkomsten en op de geringe salarissen van de lage geestelijkheid. De provinciale adel keerde zich tegen de hofadel en beschuldigde deze ervan de hoge functies in het staatsbestel voor zichzelf te behouden en zich boven de anderen verheven te wanen. In de cahiers de doléances van de derde stand vindt men in de variatie van belangen en gedachten de diverse groepen van

deze stand terug. Er is geen eensgezinde oppositie tegen het besluit dat het vrije weiderecht ophief en de gemeenschapsgronden verdeelde. In de gilden geeft de mening van de meesters de doorslag: van 943 cahiers van gilden uit 31 steden spreken slechts 41 zich uit voor opheffing van de gilden (van de 943 waren 185 afkomstig van de vrije beroepen, 138 van goudsmeden en handelaars, 618 van ambachten). Het verzet tegen de opheffing van de gilden was vooral sterk in de grote steden, waar concurrentie ontstond, tot ongenoegen van de meesters. De wensen van handelaars en industriëlen, hun protesten tegen de ongunstige gevolgen van het handelsverdrag met Engeland en de uiteenzettingen over de behoeften van de verschillende productiesectoren nemen een grote plaats in.

De verkiezingsresultaten toonden net als de cahiers de doléances de kracht die de patriottische partij in het gehele land en in alle maatschappelijke klassen verworven had.

In de 291 leden tellende deputatie van de geestelijkheid zaten meer dan 200 hervormingsgezinde, liberale pastoors. Abbé Grégoire, de vertegenwoordiger van het district Nancy, werd weldra de beroemdste van hen. Ook prelaten kwamen naar Versailles met het vaste voornemen hervormingen in te voeren; bijvoorbeeld monseigneur Boisgelin, de aartsbisschop van Aix, Champion de Cicé, de aartsbisschop van Bordeaux en Talleyrand-Périgord, de aartsbisschop van Autun. De verdedigers van het Ancien Régime schaarden zich om abbé Maury, een talentvolle kanselredenaar, of abbé de Montesquiou, die op bekwame wijze de privileges van zijn stand verdedigde.

Onder de 270 gedeputeerden van de adel hadden de aristocraten de overhand; deze waren zeer op de handhaving van de privileges gesteld. De meest reactionaire leden - zoals d'Eprémesnil, parlementair raadslid en woordvoerder van de ambtsadel, en Cazalès, officier van de dragonders en afkomstig van lagere adel uit het zuiden - kwamen niet altijd uit de hoogste adel. Onder de gedeputeerden van de hoge adel waren er die de liberale ideeën aanhingen. Zij waren beschermheren of aanhangers van de filosofen, vrijwilligers van de Amerikaanse onafhankelijkheidsoorlog en bereid tot samenwerking met de derde stand. De bekendste van deze 90 patriottische afgevaardigden waren de markies van La Fayette, gekozen met een kleine meerderheid in Riom, de burggraaf van Noailles, de graaf van Clermont-Tonnerre, de hertog van La Rochefoucauld en de hertog van Aiguillon.

Wat de derde stand betreft: bijna de helft van haar 578 gedeputeerden waren juristen. Deze hadden al een zeer grote rol gespeeld tijdens de verkiezingscampagne. Er waren ongeveer 200 advocaten: in Grenoble waren Mounier en Barnave verkozen, in Chartres Pétion, in Rennes Le Chapelier, in Atrecht Robespierre. Talrijk waren ook de handelaars, bankiers en industriëlen, ongeveer

een honderdtal. De plattelandsbourgeoisie was vertegenwoordigd door meer dan 50 rijke grootgrondbezitters. De boeren en handwerkslieden waren er daarentegen niet in geslaagd ook maar een der hunnen te doen verkiezen. De derde stand was ook nog vertegenwoordigd door geleerden: de astronoom Bailly, de schrijver Volney, de econoom Dupont de Nemours, een dominee als Rabaut-Saint-Etienne, gedeputeerde van Nîmes. Tenslotte zat er in de derde stand nog enkele overlopers van de bevoorrechte standen, namelijk de gedeputeerde van Aix en Marseille, Mirabeau, en abbé Sieyès voor Parijs.

Bij de bevoorrechte standen bleek in Versailles diepgaande onenigheid te bestaan. De geestelijkheid stond vijandig tegenover de adel, de provinciale adel haatte de grote liberale heren: de 561 vertegenwoordigers verdedigden niet eensgezind de privileges van de twee eerste standen. Tegenover zich vonden zij een van haar rechten en belangen bewuste bourgeoisie, die de voorhoede vormde van de hele derde stand. Haar afgevaardigden waren ontwikkeld, voor hun taak berekend en eerlijk. Zij stonden achter hun klasse en de belangen ervan en onderscheidden deze niet van die van de hele natie. De omwenteling op het juridische vlak was grotendeels hun collectieve werk.

Het juridische conflict (mei-juni 1789)

Het land had zich bij de verkiezingen duidelijk uitgesproken. De koning kon echter niet aan de wensen van de derde stand tegemoetkomen zonder zelf af te treden en de maatschappelijke structuur van het Ancien Régime af te breken: hij bleef de natuurlijke bondgenoot van de aristocratie en schaarde zich al gauw aan de kant van de reactie.

Op 2 mei werden de gedeputeerden van de Staten Generaal aan de koning voorgesteld: het hof maakte direct en onomwonden duidelijk dat men het traditionele onderscheid tussen de standen wilde handhaven. Terwijl hij de gedeputeerden van de geestelijkheid met gesloten deuren in zijn werkkamer ontving, die van de adel met open deuren, overeenkomstig het gebruikelijke ceremonieel, liet de koning de grauwe stoet van gedeputeerden van de derde stand in zijn slaapvertrekken aan zich voorbij trekken. De vertegenwoordigers van de derde stand droegen bij die gelegenheid een sober, plechtig kostuum, met een zijden mantel en een das van batist, terwijl de adel verscheen in het zwart en met gouddraad doorstikt vest en revers, zijden mantel, kanten das, een hoed met staande veren zoals gebruikelijk was in de tijd van Hendrik IV.

De plechtige opening vond plaats op 5 mei 1789. Lodewijk XVI waarschuwde de gedeputeerden met trillende stem tegen iedere geest van vernieuwing. Barentin, de zegelbewaarder, eveneens wars van iedere hervorming, hield een nietszeggende toespraak. Tenslotte stond Necker op in een gespannen stilte, maar zijn rapport dat drie uur in beslag nam handelde slechts over financiële problemen; geen enkel

politiek programma, niets over de kwestie of er hoofdelijk dan wel per stand gestemd zou worden. De derde stand, die elke hoop op hervorming verloren zag gaan, trok zich zwigend terug. Op de avond na de eerste zitting van de Staten Generaal scheen een conflict tussen de bevoorrechte standen en de derde stand onvermijdelijk. De koning had toegestemd in de verdubbeling van het aantal vertegenwoordigers van de derde stand, verder wilde hij niet gaan. Evenmin durfde hij echter openlijk partij te trekken voor de bevoorrechte standen. Hij aarzelde, liet het gunstige moment waarop hij de derde stand, dat wil zeggen de natie, nog voldoening had kunnen geven, voorbijgaan en miste zo een kans tot herstel, een overlevingskans als symbool van nationale eenheid. Door de aarzeling van de koning beseften de leden van de derde stand dat zij slechts op zichzelf konden rekenen. De verdubbeling was van geen enkel belang meer als de standsgewijze beraadslaging en stemming gehandhaafd bleven. De stemming per stand maakte de derde stand machteloos, want zodra de privileges op het spel stonden liep deze het risico een coalitie van de eerste twee standen te moeten trotseren. Als daarentegen het beginsel van gezamenlijke beraadslaging en stemming aanvaard werd, was de derde stand verzekerd van de steun van de lage geestelijkheid en de liberale stromingen van de adel en daarmee van een ruime meerderheid. De kwestie was van kapitaal belang en stond meer dan een maand lang in het middelpunt van de beraadslagingen van de Staten Generaal en van de belangstelling van het gehele land.

Op de avond van diezelfde 5 mei vergaderden de afgevaardigden van de derde stand per provincie; vooral de Bretonse gedeputeerden onder leiding van Le Chapelier en Lanjuinais toonden zich actief. De eensgezindheid bleek toen de vertegenwoordigers van de derde stand tijdens de beraadslaging van 6 mei 1789 besloten zichzelf te betitelen als afgevaardigden van de Communes (gemeenten) en weigerden zichzelf als een aparte kamer te beschouwen. De eerste politieke daad van de derde stand had een revolutionair karakter, want de Communes erkenden de traditionele verdeling in standen niet meer. De adel, die de hoofdelijke stemming met 141 tegen 47 stemmen van de hand wees, zette zich aan het onderzoek van de geloofsbrieven van zijn vertegenwoordigers. Bij de geestelijkheid waren er slechts 133 van de 247 stemmen die elke concessie van de hand Wezen. De zaak was van zodanig belang dat van beide kanten niet geschipperd kon worden. Ofwel de adel (want het was vooral de adel die de leiding nam van de eerste twee standen) gaf toe, waarmee het eind van de voorrechten een feit was en een nieuwe tijd begon, ofwel de derde stand gaf zich gewonnen, wat voortzetting van het Ancien Régime betekende; ontgoocheling na de hoop die gewekt was door de bijeenroeping van de Staten Generaal. De vertegenwoordigers van de Communes begrepen dit en dachten met Mirabeau dat zij slechts "hoefden te wachten om een schrikbeeld voor hun vijanden te worden". Zij werden gesteund door de publieke opinie; de geestelijkheid aarzelde, verdeeld door de houding van een deel van de lage geestelijkheid onder leiding van abbé Grégoire.

Op 10 juni 1789 besloten de afgevaardigden van de Communes op voorstel van Sieyes tot een beslissende stap en nodigden hun collega's uit in de vergaderruimte van de Staten Generaal voor een gemeenschappelijk onderzoek van de geloofsbrieven. Dezelfde dag zou men overgaan tot het oproepen van alle bailliages; het onderzoek zou doorgang vinden, of de gedeputeerden van de bevoorrechte standen nu aanwezig waren of niet. Dit ultimatum werd op 12 juni aan de geestelijkheid overhandigd: deze stand beloofde de verzoeken van de derde stand "aandachtig te bestuderen". De adel liet het bij de verklaring dat er in een afzonderlijke vergadering over beraadslaagd zou worden. Diezelfde avond riep de derde stand de bailliages op ten behoeve van het onderzoek van de geloofsbrieven. In het blok van de bevoorrechte standen kwam het tot scheuringen: op 13 juni gaven drie pastoors uit het district van Poitiers gehoor aan de oproep, op de 14de volgden zes gedeputeerden, onder wie abbé Grégoire, en op de 16de nog eens tien. De derde stand voelde dat de overwinning nabij was en ging tot daden over.

Op 15 juni vroeg Sieyes de gedeputeerden "zich zonder verder uitstel te wijden aan de installering van de nationale vergadering"; aangezien deze 96% van de natie vertegenwoordigt kan zij beginnen met het werk dat men van haar verwacht. Sieyes stelt voor de niet meer van toepassing zijnde naam "Staten Generaal" te vervangen door die van "Assemblée des représentants connus et vérifiés de la Nation française" (Vergadering van de bekende en geverifieerde vertegenwoordigers van de Franse natie). Mounier legde meer de nadruk op de wettigheid: "Assemblée légitime des représentants de la majeure partie de la Nation, agissant en l'absence de la mineure partie" (Wettige vergadering van de vertegenwoordigers van de meerderheid van de natie, optredend bij afwezigheid van de minderheid). Mirabeau was voorstander van een meer directe benaming: "Représentants du peuple français" (Vertegenwoordigers van het Franse volk). Tenslotte aanvaardde Sieyes, op voorstel van Legrand, gedeputeerde van de provincie Berry, de naam "Assemblée nationale" (Nationale vergadering). In de *Déclaration sur la constitution de l'Assemblée* (Verklaring betreffende de oprichting van de Assemblée) van 17 juni 1789 aanvaardden de leden met 490 tegen 90 stemmen de motie van Sieyes; direct daarop werd een besluit aanvaard om de belastinginning en betaling van de renten van de staatsschuld te verzekeren. De derde stand verhief zich op deze manier tot Assemblée nationale en eigende zich het recht toe over belastingzaken te beslissen. Het is echter veelbetekenend dat de bourgeoisie van de Constituante, na gesteld te hebben dat de belastingheffing de instemming van de natie moest hebben (en daarmee impliciet de regering bedreigend met een staking van belastingplichtigen), de schuldeisers van de staat gerust wilde stellen. De houding van de derde stand had tot gevolg dat de geestelijkheid als eerste haar verzet opgaf. Op 19 juni besloot deze dat het definitieve onderzoek naar de geloofsbrieven in de algemene vergadering zou plaatsvinden. Op dezelfde dag zond de adel een protest aan de koning: "Als de rechten die wij verdedigen louter persoonlijk waren, als zij slechts van belang waren voor de adellijke stand, zouden wij ze met minder vuur opeisen en zou

onze standvastigheid niet deze kracht hebben. Maar wij verdedigen niet alleen onze belangen, Majesteit, maar ook de Uwe, die van de staat en uiteindelijk die van het Franse volk.”

Aangemoedigd door de oppositie van de adel en aangezet door de prinsen ging Lodewijk XVI tot verzet over. Op 19 juni besloot de Koninklijke Raad de besluiten van de derde stand te vernietigen; daartoe zou een voltallige zitting bijeengeroepen worden, gedurende welke de koning zijn wil zou opleggen. In afwachting daarvan en om de geestelijkheid te beletten overeenkomstig haar besluit gezamenlijk met de afgevaardigden van de Communes te vergaderen, werd de zaal van de Staten Generaal op koninklijk bevel gesloten. Als voorwendsel werd gewezen op de dringende noodzaak van enige verbouwingswerkzaamheden.

Op de ochtend van de 20ste juni vonden de vertegenwoordigers van de derde stand de deuren van hun Salle des Menus gesloten. Op aanraden van de gedeputeerde Guillotin begaven zij zich naar de vlakbij gelegen “Jeu de Paume” (Kaatsbaan). Tijdens een zitting onder voorzitterschap van Bailly, verklaarde Mounier: “Aangetast in hun rechten, gekrenkt in hun waardigheid, wetend met welke slinkse middelen en hoe hardnekkig men de koning tot rampzalige maatregelen tracht te bewegen, moeten de vertegenwoordigers van de natie door een plechtige eed hun lot verbinden met het algemeen welzijn en de belangen van het vaderland.”

Onder grote geestdrift legden alle gedeputeerden op één na de “Eed van de Kaatsbaan” af, waarin de afgevaardigden van de Communes zich ondubbelzinnig voor hervormingen uitspraken; zij zwoeren: “Niet uiteen te gaan en overal bijeen te komen waar de omstandigheden dat nodig maken, tot de Grondwet gereed is en gegrondvest op een stevige basis.”

De koninklijke zitting, die aanvankelijk was vastgesteld op 22 juni, werd tot de volgende dag uitgesteld om de publieke tribune te kunnen weghalen, aangezien men vreesde voor demonstraties. De afgevaardigden van de Communes maakten van dit uitstel gebruik; op 22 juni bracht de geestelijke stand zijn besluit van de 19de ten uitvoer en voegde zich bij de derde stand, die zitting had in de kerk van Saint-Louis. Twee gedeputeerden van de adellijke stand uit de provincie Dauphiné voegden zich bij hen en werden met veel bijval ontvangen: zou de adellijke stand ook toegeven?

De koninklijke zitting (23 juni 1789) werd een mislukking, zowel voor de koning als voor de adel. Lodewijk XVI gaf de drie standen bevel gescheiden te vergaderen, vernietigde de besluiten van de derde stand, stemde in met het beginsel van de gelijkheid voor de belastingen, maar handhaafde uitdrukkelijk “tienden, jaargelden, feodale rechten en herendiensten”. Hij eindigde met een dreigement: “Als u mij in de steek laat bij zo’n prachtige onderneming, zal ik alleen zorg dragen voor het welzijn van mijn volk. Ik beveel u onmiddellijk uiteen te gaan en u morgenochtend te

begeven naar de vergaderruimte die uw stand toegewezen is, om daar uw beraadslaging voort te zetten”.

De derde stand gehoorzaamde niet; de adel en een deel van de geestelijkheid trokken zich terug. Zonder rekening te houden met het bevel van de koning, dat hun nogmaals door de ceremoniemeester meegedeeld werd, bevestigde de derde stand zijn voorafgaande besluiten en verklaarde zijn leden onschendbaar: men ging nog verder dan op 20 juni, het kwam tot openlijk verzet tegen de koning. Even overwoog de koning geweld te gebruiken. De lijfwacht kreeg opdracht de gedeputeerden uiteen te drijven. De adellijke gedeputeerden die zich bij de derde stand gevoegd hadden, verzetten zich hiertegen, La Fayette en anderen grepen naar hun degen. Lodewijk XVI liet het erbij. De derde stand bleef de situatie meester.

Toen kwam de overwinning. Op 24 juni ging de meerderheid van de geestelijke stand samen met de derde stand op in de Assemblée nationale. De dag daarop volgden 47 gedeputeerden van de adel onder leiding van de hertog van Orléans hun voorbeeld. De koning besloot te wettigen wat hij niet had kunnen verhinderen. Op 27 juni schreef hij aan de minderheid van de geestelijkheid en de meerderheid van de adel om hen uit te nodigen zich bij de Assemblée nationale te voegen.

De 23ste juni 1789 was een mijlpaal in de geschiedenis van de Revolutie. Lodewijk XVI had zelf in zijn verklaringen tijdens de koninklijke zitting het stemmen over de belastingen door de Staten Generaal aanvaard en toegestemd in garanties voor de individuele vrijheid en persvrijheid; hiermee erkende hij de beginselen van een constitutionele regering. Toen de koning bevel gaf tot vereniging van de drie standen, was dat een stap op weg naar nieuwe concessies. Voortaan was er geen Staten Generaal meer; de koninklijke autoriteit kwam onder controle van de volksvertegenwoordigers. De Assemblée wilde de wederopbouw echter baseren op de staatsrechtelijke afbraak van het Ancien Régime: op 7 juli riep zij een constitutioneel comité in het leven; op 9 juli 1789 proclameerde zij de Assemblée tot “Assemblée nationale constituante” (Grondwetgevende nationale vergadering). De juridische omwenteling werd zonder geweld volvoerd. Maar juist toen de koning en de aristocratie het gebeurde als een voldongen feit leken te beschouwen, besloten zij hun toevlucht te nemen tot geweld om de derde stand tot de orde te roepen.

II. De revolutie van het volk (juli 1789)

Begin juli 1789 was de juridische omwenteling een feit. De soevereiniteit van de natie had staatsrechtelijk gezien het koninklijk absolutisme vervangen, dank zij het verbond tussen de gedeputeerden van de derde stand, de vertegenwoordigers van de lage geestelijkheid en het liberale deel van de adel. Het volk had zich nog niet in de strijd gemengd. Toen gevaar voor een reactie ontstond, was het de tussenkomst van het volk die de burgerlijke revolutie naar de uiteindelijke overwinning voerde. De koning en de adel zagen slechts één uitweg: een beroep op het leger. Aan de

vooravond van de dag waarop hij de bevoorrechte standen beval zich bij de Assemblée nationale te voegen, besloot Lodewijk XVI 20.000 man troepen rondom Parijs en Versailles te verzamelen. Het hof was van plan de Assemblée te ontbinden.

Het volk was waakzaam sinds de maand mei. Het gehele land volgde de politieke gebeurtenissen in Versailles; de gedeputeerden hielden hun kiezers regelmatig op de hoogte. Ook hier had de bourgeoisie de touwtjes in handen. In Parijs vergaderden op 25 juni de 407 kiesmannen die de gedeputeerden gekozen hadden om een officieuze gemeenteraad te vormen. In Rouen en Lyon werden de ontredderde gemeenteraden versterkt met kiesmannen en notabelen. De plaatselijke macht ging over in de handen van de bourgeoisie. Toen de gewelddadige plannen van het hof vaste vorm begonnen te krijgen, droeg minstens een deel van de grote bourgeoisie bij tot de organisatie van het verzet. Zij mobiliseerde ten behoeve van haar eigen politieke doeleinden de kleine bourgeoisie van ambachtslieden en winkeliers, die zo talrijk was in Parijs en die gedurende de gehele revolutionaire periode de leiders van de opstanden leverde; de gezellen en de arbeiders volgden. Het bijeenroepen van de Staten Generaal had bij de grote massa van het volk een fabelachtige hoop op vernieuwing wakker gemaakt. En nu wilden de aristocraten deze vernieuwing tegenhouden: het verzet van de adel tegen de verdubbeling van het aantal gedeputeerden van de derde stand en tegen de hoofdelijke stemming had ieder duidelijk gemaakt dat de adel hardnekkig zijn voorrechten zou verdedigen. Zo ontstond het geloof in een aristocratisch complot. Voor het volk was een optreden tegen de vijand van de natie al vanzelfsprekend vóóordat de aristocratie tot de aanval was overgegaan.

De economische crisis droeg eveneens bij tot het ontwaken van de massa. De oogst van 1788 was bijzonder slecht geweest. Al in augustus begon de broodprijs te stijgen. Necker beval tot aankopen in het buitenland. De boeren in de wijnstreken werden des te erger door de hoge brood prijs getroffen omdat zij sinds 1778 slecht verkocht hadden; de prijs van de wijn was zeer sterk gedaald. Slechte oogsten en slechte verkopen hadden hetzelfde gevolg: de koopkracht van de massa verminderde. De landbouwcrisis had een ongunstig invloed op de industriële produktie, die al te lijden had van de handelsverdragen van 1786. De werkloosheid nam toe, juist op een moment dat de kosten van levensonderhoud stegen. De arbeiders konden geen loonsverhoging bedingen, omdat de produktie stagneerde of zelfs terugliep. In 1789 verdiende een Parijse arbeider 30 à 40 sous; in juli kostte het brood 4 sous per pond en in de provincie tot 8 sous. Het volk beschouwde de tiendheren, de adellijke grootgrondbezitters die rechten in natura hieven en de handelaars die in granen speculeerden als de schuldigen. Het eiste vordering en prijsbeheersing. Oproeren veroorzaakt door de schaarste en de duurte van de levensmiddelen waren al talrijk in de lente van 1789, en kwamen nog veelvuldiger voor in juli, toen de crisis aan de vooravond van de oogst op haar hoogtepunt was.

In de hoofden van het volk waren aristocratisch complot en economische crisis één: de aristocraten werden ervan beschuldigd de granen achter te houden om de derde stand de voet dwars te zetten. De hartstochten laaiden hoog op. Het volk twijfelde er niet langer aan: de koning wilde met geweld de Assemblée nationale, waarop het alle hoop gevestigd had, uiteendrijven. De patriotten beschuldigden de regering ervan de Parijzenaars te willen provoceren om een voorwendsel te hebben voor een intocht van de rondom de hoofdstad samengetrokken troepen, voornamelijk bestaande uit buitenlandse regimenten. Op 1 juli 1789 publiceerde Marat zijn pamflet *Avis au peuple ou les ministres dévoilés* (Mededeling aan het volk of de ministers ontmaskerd): “Medeburgers! Let op het gedrag van de ministers om uw eigen gedrag te bepalen. Hun doel is de ontbinding van onze Assemblée nationale, hun enige middel daartoe is de burgeroorlog. De ministers fluisteren ons de oproerigheid in! (...) Zij omsingelen ons met een gruwelijke macht van soldaten en bajonetten!”

De opstand in Parijs: de 14de juli en de inname van de Bastille

De ernst van de toestand kon de Assemblée nationale niet ontgaan. Op 8 juli besloot zij na een verslag van Mirabeau een adres aan de koning te sturen met een verzoek de troepen heen te zenden: “Waarom toch zou een monarch, aanbeden door 25 miljoen Fransen, grote kosten maken om zijn troon te laten verdedigen door enkele duizenden vreemdelingen?” Op 11 juli liet de koning door zijn zegelbewaarder antwoorden dat de troepen slechts bestemd waren om nieuwe ongeregeldheden te beteugelen of, eerder nog, te voorkomen. Dezelfde dag verhaastte Lodewijk XVI het verloop van de gebeurtenissen door Necker te ontslaan en te vervangen door de uitgesproken contrarevolutionaire baron van Breteuil, terwijl hij op het ministerie van oorlog maarschalk De Broglie benoemde. De tussenkomst van het Parijse volk redde de machteloze Assemblée.

Op 12 juli 's middags werd het nieuws van Neckers ontslag in Parijs bekend; het sloeg in als een bom. Het volk had een voorgevoel dat dit slechts een eerste stap was op de weg naar de reactie. De renteniers en financiers zagen in het ontslag van Necker de dreiging van een bankroet: de wisselagenten vergaderden onmiddellijk en besloten uit protest tot een sluiting van de beurs. In één dag tijds daalde de waarden van de promessen van de Caisse d'Escompte met 100 livre, van 4265 tot 4165 livre. De schouwburgen gingen dicht; overal werden vergaderingen en demonstraties gehouden. In het Palais-Royal sprak Camille Desmoulins een menigte toe. Een stoet demonstranten raakte in het park van de Tuileries slaags met de Duitse keurtroepen van de prins van Lambesc. Toen dat nieuws bekend werd luidde men de noodklok, werden de wapenwinkels geplunderd en begon het volk zich te bewapenen.

Op 13 juli verklaarde de Assemblée dat Necker en de andere ontslagen ministers “door haar geacht en betreurd werden”; zij stelde de ministeriële verantwoordelijkheid in. Zij bleef echter machteloos in geval van geweld. Intussen ontstond een nieuwe macht. Op 10 juli hadden de kiesmannen van de derde stand opnieuw vergaderd in

het Hôtel de Ville en de wens geuit “de stad Parijs zo snel mogelijk te voorzien van een burgerwacht”. Op de avond van de 12de juli vond opnieuw een vergadering plaats, en daar werd een besluit genomen dat men de 13de 's morgens bekend maakte. In artikel 3 werd een “permanent comité” in het leven geroepen. In artikel 5 staat “dat aan ieder district gevraagd zal worden een lijst op te stellen van 200 bekende burgers die in staat geacht worden wapens te dragen; dat zij verenigd zullen worden in het korps van de Parijse militia om over de openbare veiligheid te waken”. In feite ging het om een burgerwacht, bestemd om het eigendom van alle bezitters te beschermen, niet alleen tegen gewelddaden van de koninklijke macht en de geregelde troepen in haar dienst maar evenzeer tegen gevaarlijk geachte maatschappelijke categorieën. “De instelling van de burgerlijke militia en de gisteren getroffen maatregelen hebben de stad een rustige nacht bezorgd. Het staat vast dat een groot aantal gewapende particulieren ontwapend en tot de orde geroepen is door de burgerlijke militia,” verklaarde de Parijse deputatie op de ochtend van de 14de juli in de Assemblée nationale.

Op 13 juli was het tot nieuwe oproeren gekomen. Door Parijs trokken groepen die naar wapens zochten en de huizen van aristocraten dreigden te doorzoeken; er werden loopgraven gegraven en barricaden opgeworpen. Vanaf vroeg in de ochtend waren de arbeiders van de smederijen bezig pieken te vervaardigen. Maar men had vuurwapens nodig. De menigte vroeg die tevergeefs aan de “prévôt des marchands” (soort burgemeester). 's Middags weigerden de “Franse gardisten”, die bevel gekregen hadden Parijs te verlaten, te gehoorzamen en stelden zij zich ter beschikking van het Hôtel de Ville. Op 14 juli riep het volk om algemene bewapening. Om zich wapens te verschaffen ging het naar de Invalides, waar men ongeveer 30.000 geweren bemachtigde, en vervolgens naar de Bastille. Met muren van 30 meter hoog en slotgrachten van 25 meter breed was de Bastille ondanks een verdediging door slechts 80 oorlogsinvaliden en 30 Zwitsers wel in staat een aanval van een opgewonden menigte te doorstaan. Maar de ambachtslieden van de faubourg Saint-Antoine kregen versterking van twee detachementen Franse gardisten en een aantal burgers van de militia, die 5 kanonnen meevoerden, waarvan er drie in stelling gebracht werden voor de deur van het fort. Dit gaf de doorslag; de gouverneur, Launay, moest capituleren: hij liet de ophaalbrug zakken en het volk stormde ten aanval.

Vanuit Versailles had de Assemblée nationale de Parijse gebeurtenissen bezorgd gevolgd. In de loop van de 14de juli zond men twee deputaties naar de koning om enkele concessies los te krijgen. Al gauw kwam het bericht van de inname van de Bastille binnen. Wat zou Lodewijk XVI doen? Parijs onderwerpen zou een moeilijke straatoorlog vergen; enkele liberale leden van de oude adel, onder wie de hertog van Liancourt, raadden de koning aan de troepen terug te trekken, ook in het belang van de koning zelf. Lodewijk XVI wilde tijd winnen. Op 15 juli begaf hij zich naar de Assemblée om de terugtrekking van de troepen aan te kondigen.

De Parijse bourgeoisie profiteerde van de overwinning van het volk en maakte zich meester van het bestuur van de stad. Het permanente comité van het Hôtel de Ville werd de "Commune" van Parijs. De gedeputeerde Bailly werd tot burgemeester gekozen terwijl La Fayette tot commandant van de burgerlijke militia benoemd werd, welke al gauw de naam van "Nationale garde" aannam. De koning be kroonde zijn nederlaag door op 16 juli Necker terug te roepen en zich op 17 juli naar Parijs te begeven. Door zijn aanwezigheid in de hoofdstad bekrachtigde hij de resultaten van de opstand van 14 juli. Hij werd in het Hôtel de Ville ontvangen door Bailly, die hem de driekleurige kokarde aanbood als symbool van de "verheven en eeuwige band tussen de monarch en het volk". Lodewijk XVI was zeer ontroerd en kon slechts uitbrengen: "Mijn volk kan altijd op mijn liefde rekenen."

De aristocratische kringen waren diep geschokt door het toegeven van de koning. De leiders besloten liever het land te verlaten dan trouw te blijven aan een koning die tot zulke concessies bereid was. De graaf van Artois vertrok in de vroege ochtend van 17 juli naar de Nederlanden met zijn kinderen en zijn gebruikelijke gevolg; de prins van Condé en zijn hele gezin volgden weldra; de hertog en de hertogin van Polignac reisden naar Zwitserland, maarschalk De Broglie naar Luxemburg. Dat was het begin van de emigratie.

Het aanzien van de koning werd in deze julidagen van 1789 sterk aangetast; de Parijse bourgeoisie kwam er zegevierend uit te voorschijn: zij had haar macht gevestigd in de hoofdstad, haar soevereiniteit was door de koning zelf erkend. De 14de juli was niet alleen de feitelijke overwinning van de bourgeoisie maar ook een symbool van vrijheid. Deze dag bezegelde niet alleen de machtsovername door een nieuwe klasse, maar ook de instorting van het Ancien Régime, waarvan de Bastille het symbool was: in die zin scheen deze dag een grote belofte voor alle verdrukten.

De opstand in de steden (juli 1789)

In de provincies werd men ingelicht door de plaatselijke gedeputeerden. Even gespannen als in de hoofdstad volgde men er de strijd van de derde stand tegen de bevoorrechte standen. Het ontslag van Necker wekte dezelfde beroering als in Parijs. Tussen 16 en 19 juli, al naar gelang de afstand tot de hoofdstad, vernam men het nieuws van de inname van de Bastille dat met grote geestdrift ontvangen werd en de ontwikkelingen versnelde die in bepaalde steden al in het begin van die maand op gang waren gekomen. De revolutie in de gemeenten nam een maand in beslag, van begin juli, zoals in Rouen na het levensmiddelenoproer, tot in augustus, zoals in

Auch en Bourges. In Dijon brak zij uit bij het nieuws van Neckers ontslag, in Montauban toen men hoorde van de inname van de Bastille.

De omwenteling in de gemeenten was diepgaand of oppervlakkig, al naar gelang de streek; overall was zij anders van aard. Zij was volledig in sommige steden: soms was

het oude gemeentebestuur met geweld terzijde geschoven, zoals in Straatsburg, soms was het in functie gebleven en opgenomen in een comité waarin het in de minderheid was, zoals in Dijon of Pamiers; elders was de macht van het gemeentebestuur beperkt tot het afdoen van lopende zaken, terwijl een comité zich de revolutionaire kwesties voorbeheld, zoals in Bordeaux, of voortdurend in bestuurszaken tussenbeide kwam, zoals in Angers en Rennes. In andere steden kwam de gemeentelijke revolutie slechts onvolledig tot stand, terwijl het voormalige bestuur bleef voortbestaan naast de revolutionaire macht: dit was het geval in bepaalde Normandische steden, waar men rekening wilde houden met toekomstige gebeurtenissen. Soms was deze tweeslachtigheid het gevolg van een strijd waarin geen van beide partijen de andere tot zwijgen had kunnen brengen: door sociale tegenstellingen, zoals in Metz en Nancy, sociale tegenstellingen gemengd met godsdienstige geschillen tussen katholieken en protestanten, zoals in Montauban en Nîmes, of persoonlijke twisten zoals in Limoges. In andere steden was de gemeentelijke revolutie onvolledig, omdat zij van korte duur was, zoals in Lyon en Troyes, waar de overwinning van de patriotten in juli gevolgd werd door een tegenoffensief van de krachten van het Ancien Régime. Tenslotte was er nog een aantal steden waarin geen revolutie op gemeentelijk niveau plaatsvond, omdat de bestaande gemeenteraad het vertrouwen van de patriotten genoot, zoals in Toulouse, of gesteund werd door het leger en de rechtbanken, zoals in Aix. Al die verschillen hingen samen met de verscheidenheid van de gemeentelijke structuren van het Ancien Régime, en met het spel van maatschappelijke tegenstellingen. In Frans Vlaanderen bleven de veranderingen beperkt. De burgerlijke verlangens waren er van politieke, de verlangens van het volk van maatschappelijke aard, terwijl de twee bewegingen ook in de tijd niet samenvielen. Over het algemeen was de gemeentelijke revolutie weinig ingrijpend in het noorden en het zuiden, streken waar de steden een grote bourgeoisie hadden en bestuurd werden door schepenen. Zowel in Tarbes als in Toulouse vertegenwoordigde het bestaande gemeentelijke bestuur vrij goed de verschillende lagen van de bevolking: de patriotten hadden er geen enkel belang bij het weg te sturen. In Bordeaux en Montauban daarentegen had de monarchie elke gemeentelijke autonomie vernietigd: de gemeentelijke bestuurders die niemand vertegenwoordigden werden zonder meer afgezet.

De vorming van nationale burgerwachten gaf dezelfde verscheidenheid te zien als de gemeentelijke revolutie. Meestal haastten de nieuwgevormde gemeentebesturen zich om in navolging van Parijs een burgerwacht te vormen voor de handhaving van de orde. Soms gebeurde het, zoals in Angers, dat het oude gemeentebestuur de wacht in het leven riep en dat deze de vorming van een gemeentelijk comité afdwong. In Toulouse werd een burgerwacht georganiseerd zonder dat een revolutie plaatsgevonden had in het gemeentelijk bestuur; in Albi was de wacht slechts een vorm waarin de bestaande milities van het Ancien Régime opgingen.

Welke vorm deze gemeentelijke revolutie ook had, de resultaten waren overal gelijk: de koninklijke macht verdween, aan de centralisatie kwam een eind, bijna alle

intendanten verlieten hun functie, de belastinginning werd opgeschort. “Er is geen koning, geen parlement, geen leger en geen politie meer,” aldus een tijdgenoot. De nieuwe gemeentebesturen erfden de macht van de oude instellingen. Het lokale streven naar zelfstandigheid kreeg, na lange onderdrukking door het absolutisme, vrij spel; de gemeenten konden zich eindelijk ontplooiën; Frankrijk werd een som van gemeenten.

Ten aanzien van veel streken moet ook het maatschappelijke aspect van de revolutie in de gemeenten benadrukt worden. Dit hield verband met de schaarste en de duurte van de levensmiddelen. De bevolking van de steden rekende op afschaffing van de indirecte belastingen en een strenge reglementering van de graanhandel. In Rennes ging het nieuwe gemeentebestuur onmiddellijk over tot opsporing van tarwevoorraden. In Caen bevalen de gemeentelijke bestuurders om de woede van het volk te doen afkoelen een verlaging van de broodprijs, maar zij lieten niet na een burgerwacht te vormen. In Pontoise werd een opstand tegen de korenprijzen door de aanwezigheid van een uit Parijs teruggetrokken regiment tot staan gebracht. In Poissy keerde de volkswoede zich tegen een man die verdacht werd van hamsteren; pas toen een deputatie van de Assemblée nationale tussenbeide kwam, kon hij gered worden. **In** Saint-Germain-en-Laye werd een molenaar doodgeslagen. **In** Vlaanderen werden de douanebureaus geplunderd. **In** Verdun stak op 26 juli een oproerige menigte de stedelijke accijns bureaus in brand en uitte dreigementen bij verscheidene huizen waarin men graanopslagplaatsen vermoedde. De gouverneur verzocht de bourgeoisie een stedelijke burgerwacht te vormen om de orde te herstellen; aan een verlaging van de broodprijs viel echter niet te ontkomen. Maarschalk De Broglie, die op weg was om te emigreren, kwam midden in het oproer terecht: hij ontsnapte maar nauwelijks aan de volkswoede, dank zij de troepen van het garnizoen. **In** de provincies heerste een dreigende sfeer van angst voor een aristocratisch complot. Iedere verplaatsing was verdacht, transporten werden bewaakt, rijtuigen onderzocht, aanzienlijke personen op reis of op weg naar het buitenland werden vastgehouden. Aan de grenzen verspreidden zich geruchten over een buitenlandse invasie: de bewoners van Piëmont stonden klaar voor een invasie van de provincie Dauphiné, de Engelsen voor de inname van Brest! Een angstig wachten benauwde het gehele land. Weldra brak de “Grote Angst” uit.

De opstand op het platteland: de Grote Angst (eind juli 1789)

Tijdens het conflict van de standen had de boerenstand, die grote geestdrift getoond had bij de verkiezingen, enigszins ongeduldig gewacht op een antwoord op haar klachten. De bourgeoisie was door een opstand aan de macht gekomen; zou de plattelandsbevolking nog lang geduld oefenen? Aan geen enkel verlangen was nog voldaan; het feodale systeem bestond nog steeds. Het gerucht van een aristocratisch complot verspreidde zich op het platteland net zoals in de steden.

De economische crisis maakte de ontevredenheid nog groter. De schaarste werd moeilijker te dragen; veel boeren oogstten niet genoeg om in eigen behoeften te voorzien. De industriële crisis deed zich voelen in streken waar veel plattelandsnijverheid bestond; de werkloosheid nam toe. Door de werkloosheid en de schaarste steeg het aantal bedelaars en landlopers; in de lente ontstonden benden. De angst voor struikrovers deed de vrees voor een aristocratisch complot nog toenemen. Doordat de economische crisis het aantal armen vergrootte, vergrootte zij de onveiligheid op het platteland, terwijl zij tegelijkertijd de boeren ontevreden maakte en tegen de heren opzette.

Er dreigde een opstand op het platteland. Gedurende de gehele lente waren in veel streken oproeren uitgebroken; in de provincies Provence, Cambrésis en Picardië, vlak om Parijs en Versailles. De 14de juli gaf de doorslag. Vier opstanden braken uit: in de bosrijke streken van Normandië, in het noorden in de omgeving van de Scarpe en ten zuiden van de Sambre, in Franche-Comté en in de streek van Mâcon. Deze agrarische opstanden waren vooral tegen de aristocratie gericht; de boeren streefden naar opheffing van de feodale rechten; de snelste weg om dit doel te bereiken was het verbranden van de kastelen met de archieven erbij.

De eigenlijke “Grote Angst”, eind juli 1789, gaf aan deze opstandige beweging een onweerstaanbare impuls. De berichten die vanaf begin juli uit Parijs en Versailles kwamen, waren vervormd, buiten alle proporties opgeblazen en maakten van dorp tot dorp grotere indruk. Een agrarische opstand, een economische crisis, een aristocratisch complot, de vrees voor struikrovers, alles droeg bij tot een sfeer van paniek. Geruchten deden de ronde en werden doorverteld door mensen die buiten zichzelf waren van angst; struikroversbenden trokken door het land, maaiden het onrijpe koren en verbrandden dorpen. Om zich tegen die denkbeeldige gevaren te wapenen rustten de boeren zich uit met zeisen, hooivorken en jachtgeweren, terwijl het luiden van de alarmklokken de paniek van het ene dorp op het andere deed overslaan.

Van de weeromstuit maakten de Assemblée, Parijs, en de pers zich zorgen. In de 21ste aflevering van de *Courrier de Provence* sprak Mirabeau het vermoeden uit, dat vijanden van de vrijheid de hand hadden in al die valse alarmberichten en maande tot kalmte en voorzichtigheid: “Niets valt een waarnemer zo op, als die in tijden van rampspoed overal bestaande neiging om onheilspellende berichten te geloven en nog aan te dikken. De logica schijnt niet meer te bestaan uit een waarschijnlijkheidsberekening, maar uit het geloof schenken aan de vaagste geruchten zodra ze maar betrekking hebben op gewelddaden en tot de verbeelding spreken door sombere schrikbeelden. Wij lijken dan net op kinderen die het liefst luisteren naar angstige sprookjes.”

De op zes verschillende plaatsen uitgebroken paniek, in Franche-Comté na de opstand van de boeren uit die streek, in Champagne, in de streek van Beauvais, in

Maine, in de streek van Nantes en van Ruffec, breidde zich snel uit en tussen 20 juli en 6 augustus werd het grootste deel van Frankrijk erdoor aangestoken. Bretagne, Lotharingen, de Elzas en Henegouwen bleven ervoor gespaard.

De Grote Angst versterkte de boerenopstand. Weldra bleek dat er voor al die angst geen reden was. Maar de boeren behielden hun wapens. Toen zij niet meer achter denkbeeldige struikrovers aanzaten, begaven zij zich naar het kasteel van de heer, eisten dreigend de oude archiefstukken op waarin de verachte rechten vastgelegd waren, de besluiten die in een grijs verleden de heffing van de rechten gewettigd hadden, en verbrandden deze in een groot vuur op het dorpsplein. Soms weigerden de heren hun stukken af te staan; dan staken de boeren het kasteel in brand en hingen de kasteelheer op. Dikwijls werd de plaatselijke notaris erbij gehaald om de opheffing van de feodale rechten op de juiste wijze vast te leggen.

De ellende die het gevolg was van eeuwenlange uitbuiting, de schaarste en de hoge prijzen van levensmiddelen, de angst voor hongersnood, de opgeblazen geruchten, de vrees voor struikrovers, het verlangen zich te bevrijden van de last van het feodale systeem, al die elementen samen vormden een voedingsbodem voor de Grote Angst. Het platteland kwam er geheel anders uit te voorschijn; de boerenopstand, de "jacquerie", wierp het feodale systeem omver; er ontstonden boeren comités, dorpswachten. Net zoals de Parijse bourgeoisie zich bewapend en het gemeentelijk bestuur in handen genomen had, namen ook de boeren de plaatselijke gewapende en bestuurlijke macht in handen.

Al gauw traden er echter tegenstellingen aan het licht tussen de bourgeoisie en de boerenstand. Evenals de adel bezat de stedelijke bourgeoisie grond; zij bezat zelfs heerlijke domeinen en inde zo van de boeren de gebruikelijke rechten. Zij voelde zich rechtstreeks in haar belangen bedreigd door de jacquerie die na de periode van paniek volgde. Toen de overheid niets deed en alle autoriteit verloren ging, nam zij zelf de verdediging van haar belangen ter hand. De permanente comités en de burgerwachten van de nieuwe gemeentebesturen namen de verdediging van de rechten van de adellijke en burgerlijke grondeigenaars van het platteland op zich. Bij de handhaving van de orde vloeyde dikwijls bloed; er ontstonden gevechten tussen boerenbenden en burgerwachten, zoals in de streek van Mâcon. Toen een maatschappelijke revolutie dreigde werd het verbond tussen de adellijke en de burgerlijke bezittende klasse tegen de boerenstand, die streed voor de vrijmaking van zijn gronden, hechter. Dit klassenstrijdaspect trad bijzonder duidelijk naar voren in de provincie Dauphiné, waar de bourgeoisie de adel steunde, terwijl de sympathie van het volk naar de opstandige boeren ging. De onderdrukking kon echter de wezenlijke gevolgen van de Grote Angst onmogelijk teniet doen: het feodale systeem overleefde de boerenopstanden van juli 1789 niet.

De Assemblée nationale volgde de gebeurtenissen machteloos en onthutst; zij bestond voor het merendeel uit grondbezittende bourgeois. Zou zij de nieuwe situatie

op het platteland een wettige basis geven? Of zou zij iedere concessie afwijzen en zo het risico lopen een onoverbrugbare kloof te doen ontstaan tussen de bourgeoisie en de boerenstand?

III. De gevolgen van de volksrevolutie (augustus tot oktober 1789)

De nacht van 4 augustus en de Verklaring van de Rechten van de Mens

De Assemblée nationale overwoog even om maatregelen te treffen tegen de opstand op het platteland om de orde te handhaven. Op 3 augustus ontstond zich een discussie over een plan in die zin van het Rapporterende comité: “De Assemblée nationale, overwegende dat de betaling van renten, tienden, belastingen, cijzen en heerlijke rechten hardnekkig geweigerd wordt, dat gewapende mannen zich schuldig maken aan gewelddaden, dat zij de kastelen binnendringen, zich vergrijpen aan alle papieren en officiële stukken, deze verbranden op de binnenplaatsen (...) verklaart dat niets de opschorting van belastingbetaling en van elke andere vorm van geldelijke verplichting wettigt, totdat zij zich over deze verschillende rechten zal hebben uitgesproken.”

De Assemblée beseftte echter het gevaar van een politiek van ordehandhaving. Zij had er geen enkel belang bij het bevel van de troepen die de orde zouden handhaven toe te vertrouwen aan de koninklijke regering. Deze zou van de situatie gebruik kunnen maken door over te gaan tot een aanslag op de volksvertegenwoordiging. Maar hoewel deze bourgeoisie, werkend aan haar grondwet, aarzelde een strenge ordehandhaving te organiseren, kon zij de adel niet laten onteigenen zonder de eigen bezittingen in de waagschaal te stellen. Zij was bereid tot een aantal concessies. Men erkende dat feodale rechten een speciaal soort eigendomsrechten waren, die vaak onrechtmatig en met geweld verkregen waren, en dat het gewettigd was de stukken waaruit de gefundeerdheid van die rechten moest blijken, aan een onderzoek te onderwerpen. Het was een handige zet om de leiding van deze operatie toe te vertrouwen aan een liberale edelman, de hertog van Aiguillon, één van de grootste grondbezitters van het koninkrijk: zijn tussenkomst veroorzaakte verwarring onder de leden van de bevoorrechte stand en prikkelde de liberale adel tot wedijver in grootmoedigheid. De leiders van de revolutionaire bourgeoisie dwongen op deze wijze de Assemblée zich los te maken van de directe privébelangen.

De zitting op de avond van 4 augustus, die aldus was voorbereid, werd geopend met een rede van de burggraaf van Noailles, een jongste zoon zonder vermogen, die voorstelde om een eind te maken aan alle fiscale voorrechten, de herendiensten, mainmorte en andere persoonlijke dienstbaarheid, en de afkoop van grondgebonden rechten te regelen. De hertog van Aiguillon viel hem geestdriftig bij. Deze voorstellen werden met des te grotere geestdrift aangenomen omdat de gevraagde offers meer schijn dan werkelijkheid waren. Nu eenmaal een begin gemaakt was werden alle

voorrechten van kerkorden, provincies en steden op het altaar van de vaderlandsliefde geofferd. Jachtrechten, visrechten, het recht om duiven te houden, heerlijke rechtspraak en verkoopbaarheid van ambten werden opgeheven. Op voorstel van een edelman zag de kerk af van de tiend. Als bekroning van deze grootse offerdienst werd Lodewijk XVI tegen 2 uur 's morgens uitgeroepen tot "hersteller van de Franse vrijheid". De bestuurlijke en politieke eenheid die het absolute koningschap niet tot een goed eind had kunnen brengen, leek tot stand te zijn gekomen. Het Ancien Régime was voorbij.

In feite kwamen de offers van de nacht van de 4de augustus eerder voort uit opportunisme dan uit het verlangen om aan de eisen van de boeren tegemoet te komen. Voor alles was het zaak de rust in de provincies te herstellen en de onlusten te bestrijden. Mirabeau schreef in aflevering 26 van zijn *Courrier de Provence* (10 augustus): "Alle inspanningen van de Assemblée sinds de 4de augustus hebben tot doel het gezag van de wet in het koninkrijk te herstellen, aan het volk een voorproefje van zijn aanstaand geluk te geven en zijn ongeduld te matigen door het directe genot van de eerste weldaden van de vrijheid."

De besluiten van de nacht van 4 augustus waren mondeling genomen. Bij de formulering ervan poogde de Assemblée de praktische draagwijdte van de onderdruk van de volksoptstanden genomen maatregelen te verkleinen. De tegenstanders die zich aanvankelijk hadden laten meeslepen door de algemene geestdrift, kwamen weer tot zichzelf; met name trachtte de geestelijkheid weer terug te komen op de afschaffing van de tiend. "De Assemblée nationale besluit tot algehele opheffing van het feodale regime." In de definitieve teksten slopen echter weer merkwaardige uitzonderingen binnen. De persoonlijke rechten werden opgeheven, maar de rechten die op de grond rustten werden afkoopbaar verklaard: dit hield in dat men de feodale rechten zag als een uitvloeisel van een oude verbintenis tussen de adellijke grondbezitter en de boer die de grond in gebruik had. De boer was dus wel vrij, maar niet zijn grond: al die merkwaardige uitzonderingen zouden niet lang ongemerkt aan hem voorbijgaan; hij ontdekte dat hij moest blijven betalen tot de afkoop een feit was.

Toen de Assemblée nationale regels opstelde voor de afkoop, werd het aantal uitzonderingen nog groter. Er werd van de heer geen enkel bewijs verlangd voor zijn recht op de grond, voor het contract dat zijn voorouders geacht werden te hebben gesloten met de boeren. In de praktijk was de boer te arm om zijn grond vrij te kopen of waren, als hij rijk was, de opgelegde voorwaarden zodanig dat ook dan afkoop onmogelijk was. Het in theorie opgeheven feodale systeem bleef in zijn wezenlijke onderdelen bestaan. De teleurstelling onder de boeren was groot. Op verschillende plaatsen werd het verzet georganiseerd; men kwam stilzwijgend overeen de rechten niet te betalen; er kwamen weer opstanden. De Assemblée bleef echter bij haar besluiten en handhaafde door dik en dun haar klasse wetgeving. De boeren moesten geduldig de besluiten van de Assemblée législative en de Conventie afwachten vóór zij werkelijk alle consequenties van de nacht van 4 augustus getrokken zagen, vóór

het feodale systeem werkelijk opgeheven werd. Ondanks alle genoemde beperkingen waren de resultaten van de nacht van 4 augustus, bekrachtigd door de besluiten van 5 tot 11 augustus, van zeer groot belang. De Assemblée nationale had het Ancien Régime vernietigd. Aan de ongelijkheid, de voorrechten, het regionalisme was een eind gekomen. Alle Fransen hadden voortaan dezelfde rechten en dezelfde plichten, konden dezelfde functies bekleden en betaalden dezelfde belastingen. Het land was een eenheid geworden, de onderverdelingen van het Ancien Régime waren opgeheven; de plaatselijke gebruiken, de voorrechten van provincies en steden waren verdwenen. De Assemblée had schoon schip gemaakt. Nu moest opnieuw worden opgebouwd.

Vanaf begin augustus wijdde de Assemblée zich vooral aan die taak. Tijdens de zitting van 9 juli had Mounier in naam van het grondwetscomité de beginselen uiteengezet die de basis moesten worden voor een nieuwe grondwet en gewezen op de noodzaak deze te laten voorafgaan door een Verklaring van de Rechten van de Mens: "Een goede grondwet moet gebaseerd zijn op de rechten van de mens en deze beschermen; men moet de rechten kennen die het natuurrecht aan ieder individu geeft en alle beginselen formuleren die de basis moeten zijn van iedere vorm van maatschappij, en elk artikel van de grondwet moet voortkomen uit zo'n beginsel. (...) Deze verklaring moet kort, eenvoudig en nauwkeurig zijn."

Op 1 augustus zette de Assemblée de discussie voort. Omdat de gedeputeerden bepaald niet unaniem van mening waren dat een Verklaring van de Rechten van de Mens noodzakelijk was, spitste het debat zich juist op dit punt toe. Verscheidene redenaars betwijfelden of dit het juiste moment was. Gematigden als Malouet, die geschrokken waren van de wanordelijkheden, meenden dat zo'n verklaring onnodig of zelfs gevaarlijk was. Anderen, zoals abbé Grégoire, wilden er een verklaring van de plichten van de mens aan toevoegen. Op de ochtend van 4 augustus besloot de Assemblée dat de grondwet zou worden voorafgegaan door een Verklaring van de Rechten van de Mens. De discussie verliep moeizaam. Over de artikelen van het ontwerp die betrekking hadden op de vrijheid van meningsuiting en van godsdienst werd lang gedebatteerd. De leden van de geestelijkheid drongen aan op de erkenning van het bestaan van een staatsgodsdienst; Mirabeau liet een krachtig protest horen en sprak zich uit voor gewetens- en godsdienstvrijheid. Op 26 augustus 1789 aanvaardde de Assemblée de Verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger.

Doordat zij impliciet een veroordeling inhield van de aristocratische maatschappij en de misbruiken van de monarchie, was de Verklaring van de Rechten van de Mens al het ware de "overlijdensakte van het Ancien Régime". Gevoed door de ideeën van de filosofen, gaf zij echter tegelijkertijd uitdrukking aan de idealen van de bourgeoisie en legde zij de grondslag voor een nieuwe maatschappelijke ordening die van toepassing scheen op de hele mensheid en niet alleen op Frankrijk.

De septembercrisis: de mislukte “revolutie der notabelen”

In enkele weken tijds had de Assemblée nationale, door de resultaten van de opstanden tot wet te maken in de besluiten van de 4de augustus het Ancien Régime vernietigd. Met de Verklaring van de Rechten van de Mens was zij aan de wederopbouw begonnen. De crisis van september 1789 toonde echter aan dat de wederopbouw van Frankrijk geen gemakkelijke zaak zou zijn.

De financiële problemen waren niet opgelost. Necker, die zijn ministerschap weer zegevierend hervatte, bleek machteloos. Er kwamen geen belastingen meer binnen. Er werd een staatslening van 30 miljoen uitgeschreven: 20 dagen later was nog slechts voor 2,5 miljoen ingetekend. Met de populariteit van Necker was het gedaan.

De politieke problemen werden steeds ernstiger. De koning bood de Assemblée passief verzet; hij had gecapituleerd voor de opstand, maar was niet van plan de besluiten die daaruit voortvloeiden te bekrachtigen. “Ik zal er nooit in toestemmen dat aan mijn geestelijkheid en mijn adel alles ontnomen wordt.” De besluiten van 5 tot 11 augustus en de Verklaring van de Rechten van de Mens werden niet bekrachtigd: de vernieuwing van de instituties werd opgeschort. Niets kon de koning dwingen tot een handtekening, niets dan een nieuwe opstand.

De problemen rond het werk aan de grondwet stimuleerden de koning tot verzet. Het debat over de grondwet begon direct na de aanvaarding van de Verklaring van de Rechten van de Mens, die er de inleiding op vormde. De tegenstellingen werden groter en onoverbrugbaar. De volksofstand en de gevolgen ervan hadden een deel van de patriottische partij bezorgd gemaakt; deze verontrusten streefden er voortaan naar de Revolutie een halt toe te roepen en de macht van de koning en de adel te versterken. De rapporteurs van het grondwetcomité, Mounier en Lally-Tollendal, stelden voor in navolging van Engeland een Hogerhuis in te stellen, waarvan de leden door de koning benoemd zouden worden en waarvan het lidmaatschap erfelijk was, zodat het een waar bolwerk van de adel zou zijn. De koning zou een absoluut recht van veto hebben, zodat hij de besluiten van de wetgevende macht kon vernietigen. De voorstanders van een Hogerhuis en een absoluut vetorecht werden “monarchiens” of “anglomanes” genoemd: zij hoopten op een “revolutie der notabelen”.

Bepaalde patriottische gedeputeerden verzetten zich heftig tegen deze voorstellen. Sieyes sprak zich uit tegen iedere vorm van vetorecht: “De wil van een enkeling mag niet de overhand hebben op de algemene wil; als de koning de instelling van een wet kon tegenhouden zou zijn individuele wil het winnen van de algemene wil; de meerderheid van de wetgevende macht moet onafhankelijk van de uitvoerende macht handelen; een absoluut veto of zelfs maar een recht van opschorting is niets anders dan een ‘lettre de cachet’ tegen de algemene wil.”

In Parijs was de publieke opinie in opschudding. De vaste bezoekers van het PalaisRoyal hadden, na een mislukt plan voor een mars naar Versailles om de Assemblée onder druk te zetten, een motie aanvaard: "Het recht van veto behoort niet toe aan één mens, maar aan 25 miljoen." Op 31 augustus zonden zij een deputatie naar het Hotel de Ville met het verzoek een algemene vergadering van de districten bijeen te roepen, "teneinde te besluiten dat de Assemblée nationale de beraadslaging over het veto opschort tot de districten en de provincies zich zullen hebben uitgesproken."

De meerderheid van de patriottische partij, waarvan Barnave, Du Port, Alexandre en Charles de Lameth de leiding overnamen, verzette zich tegen de instelling van een Hogerhuis: op 10 september werd het tweekamer systeem verworpen met 849 tegen 89 stemmen; rechts had zich van stemming onthouden. De patriottische partij was soepeler over de kwestie van het koninklijk vetorecht: Barnave stelde voor het recht van opschorting voor twee verkiezingsperioden toe te kennen. Op 11 september werd het recht van opschorting aanvaard met 575 tegen 325 stemmen. Door deze concessie hoopten de leiders van de patriottische partij Lodewijk XVI ertoe te brengen om de besluiten van augustus te bekrachtigen. De koning hield echter hardnekkig vast aan zijn standpunt; de patriotten kwamen langzamerhand tot het inzicht dat een nieuwe "dag van het volk" nodig was.

De economische problemen waren inderdaad van dien aard dat het Parijse volk opnieuw tot actie bereid was. De emigratie deed niet alleen grote sommen gelds uit de circulatie verdwijnen - de emigranten namen zoveel mogelijk geld mee - zij betekende ook een slag voor de luxe-industrieën en de Parijse handel. Er kwam hoe langer hoe meer werkloosheid, terwijl de broodprijs hoog bleef: meer dan 3 sous per pond. Het dorsen was nog niet afgelopen; in september stond men weer in de rij bij de bakkers; de arbeiders demonstreerden weer voor loonsverhoging en werk. Zo kwamen de leerling-schoenmakers samen op de Champs-Élysées om te discussiëren over het loon, om een comité te benoemen dat zou waken over hun belangen en contributies in ontvangst zou nemen voor bijstand aan de werklozen. De onmacht van de Assemblée nationale om de kwestie van de vrije graanhandel te regelen, de zorgeloosheid van het Parijse gemeentebestuur inzake de levensmiddelenvoorziening van de hoofdstad, verergerden de situatie nog. Marat stelde in de tweede aflevering van zijn *L'Ami du peuple* het levensmiddelencomité van het Hotel de Ville verantwoordelijk: "Vandaag (woensdag 16 september) doet de gruwel van de schaarste zich opnieuw gevoelen, de winkels van de bakkers worden belegerd, het volk heeft gebrek aan brood; na de rijkste oogst, temidden van de overvloed, leven wij aan de rand van de hongersnood. Kan er nog twijfel over bestaan dat wij omringd worden door verraders die proberen ons te gronde te richten? Is deze ramp aan de waanzin van staatsvijanden, de begerigheid van monopolisten of de onbekwaamheid of onbetrouwbaarheid van de bestuurders te wijten?"

De politieke agitatie werd versterkt door de gevolgen van de economische crisis. In Parijs bestuurden 60 districts-Assemblées de wijken en vormden evenzovele politieke ontmoetingspunten. Het Palais-Royal bleef het hoofdkwartier van de politieke militanten. De patriottische pers kwam op gang. Sinds juli verschenen regelmatig *Le Courrier de Paris à Versailles* van Gorsas, *Les Révolutions de Paris* van Loustalot, *Le Patriote français* van Brissot; in september lanceerde Marat *L'Ami du peuple*. De patriottische journalisten schreven vlugschriften en pamfletten om het volk in te lichten over de plannen van de aristocraten om de vrijheid om zeep te brengen, over de noodzaak de Assemblée te zuiveren van de prelaten en aristocraten die onder het Ancien Régime gedeputeerden van hun stand waren en er geen aanspraak op konden maken het volk te vertegenwoordigen. Camille Desmoulins, die een lantaarnpaal van de Place de Grève de gave van het woord had toebedeeld, een paal waaraan ook in juli enkele executies door ophanging zonder vorm van proces plaatsgevonden hadden, publiceerde het *Discours de la lanterne aux Parisiens* (Rede van de lantaarnpaal tot de Parijzenaars). Het aantal anonieme pamfletten nam toe en getuigde van de algemene ontevredenheid; een ervan droeg de veelzeggende titel *Les pourquoi du mois de septembre mille sept cent quatrevingt-neuf* (De “waaroms” van september 1789).

Aan het eind van deze septembermaand leek de Revolutie opnieuw in gevaar. De koning weigerde nog steeds de besluiten van augustus te bekrachtigen. Hij bereidde zich nu voor op de aanval en concentreerde opnieuw troepen bij Versailles. Voor de tweede maal werden de Assemblée nationale en de ontluikende vrijheid gered door het Parijse volk. Al in september bereidden patriotten, gedeputeerden van de linkerzijde, Parijse journalisten, wijkmilitanten, die voelden dat een conflict tussen de Revolutie en het Ancien Régime onvermijdelijk was en een eind wilden maken aan het koppige verzet van de koning en van de “monarchiens”, een dag voor waarop het volk van Parijs opnieuw zijn wil zou opleggen. Marat riep in *L'Ami du peuple* van 2 oktober de Parijzenaars tot daden op, vóór de naderende winter alles nog erger zou maken. *Le Fouet national* (de zweep van de natie), een patriottisch blad dat in september gelanceerd was, reageerde in zijn derde aflevering nog heftiger: “Parijzenaars, opent eindelijk de ogen, maakt u los, wordt wakker uit uw slaap; de aristocraten omsingelen u, zij willen u ketenen, en u slaapt! Als u ze niet snel vernietigt wordt u het slachtoffer van slavernij, ellende en droefenis. (...) Wordt wakker, nogmaals, wordt wakker!”

Er kwam een plan op bij de patriotten: als de koning te midden van zijn goede Parijse volk kwam wonen, omringd door de vertegenwoordigers van de natie, zou hij niet meer beïnvloed worden door de aristocraten; dan was de redding van de Revolutie verzekerd. Het volk was licht ontvlambaar één incident en er kon opstand komen.

De oktoberdagen van 1789

De onlusten van oktober, waarvan de diepere oorzaken liggen in het samengaan van een economische en een politieke crisis, hadden een incident als directe aanleiding: het banket van de lijfwacht. Op 1 oktober 1789 boden de officieren van de lijfwacht hun collega's van het Vlaamse regiment een feestmaal aan in het kasteel van Versailles. Toen de koninklijke familie verscheen, zette het orkest direct in met: "O Richard, O mijn koning, de hele wereld heeft u in de steek gelaten". Verhit door de wijn vertraptten de gasten de rood-wit-blauwe kokarde en vervingen deze door de witte kokarde van de koning of de zwarte van de koningin.

Dit bericht bereikte Parijs twee dagen later. Het volk was verontwaardigd, en op zondag 4 oktober ontstonden samenscholingen. In het Palais-Royal werd in de grootste opwinding de ene motie na de andere aangenomen, terwijl de patriottisch gezinde journalisten deze nieuwe vorm van aristocratische samenzwering aan de kaak stelden. *Le Fouet national* drukte dit korte bericht af: "Sinds maandag hebben de goede Parijzenaars de grootste moeite om aan brood te komen. Alleen mevrouw Lantaarnpaal kan hen daaraan helpen, maar zij vonden het beneden hun stand om zich tot deze trouwe vaderlandse te wenden." Eens te meer was de honger de beslissende factor gebleken om het volk in beweging te brengen.

Op 5 oktober verzamelden zich groepen vrouwen uit de faubourg Saint-Antoine en uit de wijk van de Halles voor het Hôtel de Ville en eisten brood. Daarna besloten zij, 6 à 7000 in getal, naar Versailles te gaan, onder leiding van de deurwaarder Maillard, een van de leiders van de "Vrijwilligers van de Bastille", een op militaire leest geschoeide organisatie samengesteld uit strijdmakkers van de 14de juli. Tegen de middag sloeg men alarm, wijk vergaderingen werden belegd, de Nationale Garde stroomde samen op de Place de Grève en riep: "Op naar Versailles!" La Fayette moest het bevel wel op zich nemen. Rond vijf uur gingen op hun beurt ongeveer 20.000 mannen op mars naar Versailles. Tegen dit tijdstip kwamen de vrouwen van Parijs daar aan, stuurden een deputatie naar de Assemblée en daarna een naar de koning, die graan en brood beloofde. De Nationale Garde arriveerde na tien uur 's avonds. De koning wilde zijn tegenstanders kalmeren en liet de Assemblée officieel weten dat hij de besluiten van augustus zou bekrachtigen. Zo hadden de demonstraties van het volk gezorgd voor het succes van de patriottische partij.

In de ochtend van 6 oktober drong een groep demonstranten het paleis binnen tot in de antichambre van de appartementen van de koningin. Het kwam tot een vechtpartij tussen de menigte en de lijfwacht. De Nationale Gardisten kwamen zonder zich te haasten een eind aan het gevecht maken en verwijderden iedereen uit het paleis. De koning, begeleid door de koningin en de troonopvolger, was bereid zich op het balkon te vertonen in gezelschap van La Fayette. De menigte juichte hen na enige aarzeling toe, maar schreeuwde: "Naar Parijs!" Lodewijk XVI gaf toe. De Assemblée nationale verklaarde zich onlosmakelijk met de persoon van de koning verbonden. Om één uur klonken saluutschoten, Nationale Gardisten openden de stoet, gevolgd door karren met koren en meel omringd door vrouwen en een reusachtige stoet.

Toen weer troepen; daarachter de koning in zijn rijtuig, met de koninklijke familie, naast het rijtuig La Fayette, fier te paard, daarachter een honderdtal gedeputeerden in rijtuigen. Dan weer een grote menigte met Nationale Gardisten. Om tien uur 's avonds betrad de koning de Tuilerieën. Toen Lodewijk XVI eenmaal in Parijs was, volgde de Assemblée hem spoedig; de 12de hield zij zitting in de Archevêché, tot men de voor haar bestemde Salle du Manège in gereedheid gebracht had.

De demonstraties van oktober 1789 hadden de situatie voor de partijen veranderd. De monarchiens, die sinds augustus oppositie voerden, waren verslagen. Zij zagen het zelf in en trokken zich terug uit de strijd; Mounier, Malouet en anderen voegden zich bij de tweede emigratiestroom. Als voorstanders van de "revolutie van notabelen" hadden zij de revolutionaire beweging willen stoppen op het moment dat er gevaar ontstond voor de belangen van de bezittende klasse. Zij moesten wachten tot de stabielere periode van het Consulaat aangebroken was, vóór zij een regime kregen dat overeenkwam met hun wensen.

Veel patriotten dachten zoals Camille Desmoulins in het eerste nummer van *Révolutions de France et de Brabant* ("Parijs wordt de koningin der steden, de pracht van de hoofdstad zal passen bij de grootheid en de majesteit van het Franse rijk") dat de wederopbouw van het land slechts voltooid hoefde worden door wederzijds begrip van volk en koning. Slechts enkelen waren zo scherpzinnig zich niet te laten meeslepen door een al te groot optimisme. Marat bij voorbeeld in aflevering zeven van *L'Ami du peuple*: "Het is een feest voor de goede Parijzenaars eindelijk de koning in hun midden te hebben: zijn aanwezigheid zal snel alles veranderen; het arme volk zal niet meer van honger omkomen. Maar uit deze geluksroes zullen wij weldra als uit een droom ontwaken, als wij de koninklijke familie niet in ons midden houden tot de grondwet volledig bekrachtigd is. *L'Ami du peuple* deelt de vreugden van zijn medeburgers, maar blijft waakzaam." De gebeurtenissen van juli tot oktober 1789, de geest waarin de Assemblée constituante de wederopbouw van het land ter hand nam, rechtvaardigden de waakzaamheid van de patriotten.

De opstand van het volk had de bourgeoisie de overwinning bezorgd. Dankzij de juli- en oktoberdagen waren de pogingen tot contrarevolutie mislukt. De Assemblée nationale had gezegevierd over de monarchie, maar dank zij de Parijzenaars. Bevreesd om overgeleverd te zijn aan de volkswil stond zij nu even wantrouwig tegenover de democratie als tegenover het absolutisme. Om haar autoriteit veilig te stellen tegen ieder offensief van de aristocratie, trachtte de burgerlijke meerderheid de monarchie zoveel mogelijk te verzwakken. Daar zij echter bevreesd was het volk in het politieke leven en de regering betrokken te zien raken, wachtte zij zich ervoor uit de plechtige volzinnen van de Verklaring van de Rechten van de Mens alle consequenties te trekken die er van nature uit voortvloeiden. Met een verzwakte monarchie en een volk dat onmondig gehouden werd, begon de Assemblée constituante eind 1789 aan de wederopbouw van de Franse instituties overeenkomstig de belangen van de bourgeoisie.

5. De Assemblée constituante en de mislukking van het compromis (1790)

De wederopbouw van de Franse instituties door de Assemblée constituante werd gedurende het hele jaar 1790 voortgezet, temidden van steeds grotere gevaren. De aristocratie capituleerde niet en het volk bleef ongeduldig. Dat de economische problemen niet opgelost waren. Om zich tegen dit dubbele gevaar te wapenen, bouwde de bourgeoisie aan haar grondwet en haar leidende positie, waarbij zij niet schuwde een deel van de aristocratie aan zich te binden: zo zou er een regime ontstaan dat op een compromis berustte. De koning moest overtuigd worden, de adel verleid. De man van deze politiek van het compromis was de ijdele en naïeve La Fayette; hij trachtte de tegenstellingen te overbruggen.

I. De Assemblée, de koning en de natie

De grote financiers, de leidende kringen van de Franse bourgeoisie, zouden een politiek compromis, dat geïnspireerd was op de Engelse revolutie van 1688 en de macht over de hoofden van het geknechte volk aan de grote bourgeoisie en de aristocratie had gegeven, aanvaard hebben. De aristocratie wilde er echter niets van weten en dwong zo de bourgeoisie de hulp van het volk in te roepen. Slechts een minderheid, waarvan La Fayette het symbool is, begreep dat de adel door dit compromis zijn politieke macht kon behouden: dit bleek uit het Engelse voorbeeld.

De verzoeningspolitiek van La Fayette

De Franse aristocratie van de 18de eeuw had echter een heel andere mentaliteit dan de Engelse aristocratie van de voorafgaande eeuw. In Engeland bestond er geen belastingprivilege voor de leden van de adel, ze betaalden belasting. Het militaire karakter van de adel was er trouwens verminderd, zo niet geheel verdwenen. De adel achtte het niet beneden zijn stand zich met handel bezig te houden: de snelle ontwikkeling op het terrein van de zeevaart en de koloniën had de adel verbonden met de kapitalistische bourgeoisie. De aristocratie nam dus deel aan de ontwikkeling van de nieuwe productiekrachten. De feodale structuren waren vernietigd, het bezit en de productie waren vrijgemaakt. Bijzondere omstandigheden en een hogere graad van ontwikkeling, maakten in Engeland het compromis van 1688 mogelijk. In Frankrijk behield de adel een in wezen feodaal karakter. Voorbestemd om wapens te dragen was de adel op enkele zeldzame uitzonderingen na uitgesloten van winstgevende industriële en handelsondernemingen. Daardoor bleef hij des te meer gebonden aan de traditionele structuren die zijn bestaan en zijn overwicht garandeerden. Zijn hardnekkige vasthouden aan economische en sociale privileges, zijn overdreven geestelijke bekrompenheid, zijn feodale mentaliteit die ieder begrip voor de beginselen die de bourgeoisie aanhing uitsloot, dat alles deed de Franse adel in een houding van totale afwijzing verstarren.

Was een compromis nog mogelijk in het voorjaar van 1789? In ieder geval had de koning er dan resoluut het initiatief toe moeten nemen. Zijn houding bewees

nogmaals ten overvloede dat de monarchie slechts werktuig was voor de overheersing van een klasse. Het beroep op het leger, waartoe Lodewijk XVI in de eerste julidagen besloot, leek het einde te betekenen van de burgerlijke revolutie die zich begon af te tekenen. De macht van het volk redde haar. Was een compromis na 14 juli nog mogelijk? Sommige leden van de bourgeoisie en de aristocratie meenden van wel. Mounier maar ook La Fayette. Mounier meende dat het in 1789 net zoals in 1788 in Vizille, tijdens de “revolutie van de notabelen” in de provincie Dauphiné, mogelijk was om met instemming van alle drie de standen tot een omwenteling van beperkte omvang te komen. Zijn plan hield in, zoals hij later schreef: “Iering trekken uit de ervaring, zich verzetten tegen gewaagde vernieuwingen en slechts die wijzigingen in de bestaande regeringsvormen voorstellen die nodig waren om de vrijheid te garanderen.”

De meerderheid van de adel en de aristocratische geestelijkheid weigerde, wilde niet gezamenlijk met de drie standen vergaderen en wees de Verklaring van de Rechten van de Mens en de besluiten van de nacht van 4 augustus af: en daarmee een zelfs maar gedeeltelijke vernietiging van de feodaliteit. Mounier verliet Versailles op 10 oktober: nu zijn compromis politiek mislukt was, voegde hij zich bij het kamp van de aristocratie en de contrarevolutie. Op 22 mei 1790 emigreerde hij.

La Fayette hield het langer uit, hetzij uit politiek onbegrip, hetzij uit eerzucht. Hij was van hoge adel, de “held van twee werelden”, en bezat alle kwaliteiten die voor de grote bourgeoisie aantrekkelijk waren. Zijn politiek was erop gericht in het kader van een constitutionele monarchie naar Engels voorbeeld een verzoening tot stand te brengen tussen de grondbezittende adel en de industriële en handelsbourgeoisie. Een jaar lang beheerste hij het politieke leven. Als idool van de revolutionaire bourgeoisie, die trots was op zo’n leider, gaf hij haar een veilig gevoel temidden van de gevaren die haar bedreigden: de aristocratische intriges van rechts en de acties van het volk van links. De markies van La Fayette, al jong geroemd, meende dat hij voorbestemd was om in de Franse Revolutie de rol te spelen die zijn vriend Washington in de Amerikaanse revolutie gespeeld had. Bij de gebeurtenissen voor en na de vergadering van de Staten Generaal speelde hij een belangrijke rol aan het hoofd van de liberale vleugel van de adel. Als commandant van de Nationale Garde sinds de revolutionaire julidagen in Parijs had hij een leger ter beschikking. Lodewijk XVI was zeer beleefd tegen hem, hoewel hij hem verachtte. Maar om de koning, de aristocratie en de Revolutie met elkaar te verzoenen, om de Assemblée een sterke uitvoerende macht te doen aanvaarden, moest de koning overtuigd worden en moest hij over een ruime meerderheid in de Assemblée beschikken.

Even leek Mirabeau de figuur om deze politiek te verwerkelijken: nu Necker niet geloofwaardig meer was, moesten de belangrijkste leiders van de patriottische partij verenigd worden in één ministerie. Mirabeau intrigeerde om minister te worden. Hij maakte indruk op de Assemblée door zijn redenaarstalent, maar bracht zich in opspraak door zijn privéleven en zijn omkoopbaarheid. Om zijn plan te verijdelen besloot de Assemblée op 7 november 1789 dat geen enkele gedeputeerde tijdens de

zittingsduur van de toenmalige Assemblée een ministersplaats mocht aanvaarden. Daarop liet Mirabeau zich door het hof omkopen. Op aandrang van de koning kwam het tot een overeenkomst tussen hem en La Fayette. Beiden trachtten in mei 1790 de macht van de koning te vergroten door hem het recht van oorlog en vrede toe te laten kennen. Mirabeau had het echter allang verbruid bij de patriotten. Marat schreef in *L'Ami du peuple* van 10 augustus 1790: "Voor wat betreft Riqueti senior (Mirabeau), als hij een hart bezat was hij een uitzonderlijk patriot. Wat jammer dat hij geen geweten heeft! (...) Wie kan Riqueti's politieke wendbaarheid ontgaan zijn? Ik heb hem als een razende zien vechten voor een plaats in de Staten, toen dacht ik: hij moet zichzelf prostitueren om te leven, hij zal zijn stem aan de hoogste bieder verkopen, tot iemand nog weer meer biedt. Hij was eerst tegen de koning, nu heeft deze hem omgekocht: al die funeste besluiten die aanvaard zijn, zijn aan zijn corruptie te wijten, van het vetorecht tot het recht van oorlog en vrede. Wat kan men verwachten van een beginselloos, zedeloos, eerloos man? Nu is hij de ziel van alles wat corrupt is en minister wil worden, het hart van samenzweringen en kuiperijen."

Mirabeau minachtte "Gilles César", zoals La Fayette met een toespeling op Julius Caesar genoemd werd. Zij konden het niet eens worden. De politiek van La Fayette kon niet slagen. Dit was niet alleen te wijten aan persoonlijke rivaliteit, maar ook aan innerlijke tegenstrijdigheden van die politiek. De aristocratie bleef zich hardnekkig verzetten. Door de oproeren veroorzaakt door de levensmiddelen crisis en de boerenopstanden die in veel streken uitbraken bij de bekendmaking van de wet op de afkoop van feodale rechten van 15 maart 1790, voelde zij zich meer en meer bedreigd en werd haar verzet nog feller. Het streven naar een politiek compromis tussen de aristocratie en de grote bourgeoisie was een hopeloze zaak zolang de laatste overblijfselen van de feodaliteit niet definitief tot het verleden behoorden. Zolang er nog hoop bestond op behoud van haar voorrechten door een terugkeer tot de absolute monarchie of de instelling van een aristocratisch regime, zoals Montesquieu en Fénélon gehoopt hadden, streed de adel fel om een overwinning van de bourgeoisie (dat wil zeggen van de kapitalistische productieverhoudingen die haar belangen aantastten) te voorkomen. Om dit verzet te overwinnen moest de bourgeoisie steun zoeken bij de stedelijke volksmassa en de boerenstand; om er een eind aan te maken accepteerde zij later de dictatuur van Napoleon. Toen de feodaliteit werkelijk definitief vernietigd was en ieder herstel van de aristocratische macht onmogelijk, aanvaardde de aristocratie eindelijk het compromis dat haar tijdens de julimonarchie samen met de grote bourgeoisie aan de macht bracht.

Maar in 1790 had de aristocratie de hoop op verwezenlijking van haar doelstellingen nog lang niet opgegeven. Temeer daar de praktijken van de uitgeweken adel, de intriges van de buitenlandse hoven en de aanzetten tot een contrarevolutie de hoop levend hielden. Onder die omstandigheden had de politiek van compromis en verzoening, die La Fayette in 1790 beproefde, geen kans van slagen.

De organisatie van het politieke leven

Intussen begon er lijn te komen in de organisatie van de Assemblée; de werkmethode begonnen vast te staan. Zij was enigszins slecht behuisd in de Salle du Manège in de Tuileries. De beraadslagingen vonden iedere ochtend en iedere avond na zes uur plaats, onder leiding van een voor twee weken gekozen voorzitter. De contacten met het volk werden verzekerd door de publieke tribune en de mogelijkheid voor indieners van verzoekschriften om langs het hek van de Assemblée te defileren. Het programma werd voorbereid door 31 gespecialiseerde comités; de rapporteurs legden voorstellen aan de Assemblée voor.

Tegelijkertijd tekenden zich groepen in de Assemblée af, zonder dat men van partijen in moderne zin kon spreken. Er waren aanvankelijk maar twee groepen, de aristocraten, aanhangers van het Ancien Régime, en de patriotten, verdedigers van de nieuwe orde. Later ontstond een rijkere schakering.

De “zwarten” of “aristocraten” hadden hun plaatsen aan de rechterzijde van de Assemblée. Zij bezaten talentvolle redenaars als Cazalès, hartstochtelijke zoals abbé Maury, of geraffineerde zoals abbé Montesquieu, die een hardnekkig gevecht leverden ter verdediging van de bevoorrechten. Hun opvattingen werden verdedigd door een groot aantal periodieken die gefinancierd werden door de koning: *L'Ami du roi* van abbé Royou; *Les actes des apôtres*, waarin Rivarol het “patrouillotisme” hekelde. Hun club heette de “Salon français”.

De “monarchiens”, geleid door Mounier, die de Assemblée nationale na de oktoberdagen verliet en op 15 november aftrad, Malouet en de graaf van Clermont-Tonnerre, verdedigden de koninklijke macht en kwamen steeds dichterbij rechts te staan in hun pogen het voortschrijden van de Revolutie tegen te gaan. Zij vergaderden in de “Club des Amis de la Constitution monarchique” (Vriendenkring van de monarchistische grondwet).

De “Constitutionelen” vormden het grootste deel van de oude patriottische partij. Zij waren trouw aan de beginselen van 1789, verdedigden de belangen van de bourgeoisie en wilden haar de macht geven onder de dekmantel van een gematigde monarchie. Het was de partij van La Fayette.

De groep was samengesteld uit vertegenwoordigers van de bourgeoisie en de geestelijkheid: de aartsbisschoppen Champion de Cicé en De Boisgelin, abbé Sieyes, juristen als Camus, Target en Thouret, die een grote rol speelden bij het in leven roepen van nieuwe instellingen.

Het driemanschap zat ter linkerzijde. Het was samengesteld uit Barnave, Du Port en Alexandre de Lameth, en liberaal van opvattingen. Zij waren koningsgezind en werden raadgever van de koning toen de invloed van La Fayette tegen het eind van 1790 begon te tanen. Na de vlucht van de koning raakten zij gealarmeerd door de vergaande democratisering en de onrust onder het volk, namen de verzoeningspolitiek van La Fayette over en trachtten de Revolutie af te remmen.

Uiterst links bevond zich de democratische groep waarin Buzot, Pétion en Robespierre de hoofdrol speelden. Zij verdedigden de belangen van het volk en eisten algemeen stemrecht.

De patriotten organiseerden hun partij goed. Sinds mei 1789 waren zij gewoon bijeen te komen om over politieke problemen te discussiëren. Zo had zich ook de club van de Bretonse gedeputeerden gevormd. Deze had zich na de oktoberdagen gevestigd in het klooster van de Jacobijnen in de rue Saint-Honoré en heette "Société des amis de la Constitution". Hier kwamen niet alleen gedeputeerden, maar ook rijke bourgeois. De club der Jacobijnen onderhield regelmatige contacten met de clubs die gevormd waren in de belangrijkste provinciesteden en slaagde erin de hele militante vleugel van de revolutionaire bourgeoisie te verenigen en te leiden. Camille Desmoulins schreef op 14 februari 1791 in *Les Révolutions de France et de Brabant*: "Bij de verbreiding van het patriottisme, dat wil zeggen van de menslievendheid, de nieuwe godsdienst die de wereld verovert, schijnt de club of de kerk der Jacobijnen dezelfde grote rol te gaan spelen als de kerk van Rome bij de verbreiding van het christendom. De clubs, vergaderingen en kerken van patriotten die overal ontstaan, verzoeken alle ermee in briefwisseling te mogen treden als teken van geestverwantschap. (...) Het genootschap der Jacobijnen is een waar comité van onderzoek van de natie, voor de goede burgers minder gevaarlijk dan dat van de Assemblée nationale omdat de beschuldigingen en beraadslagingen er openbaar zijn, maar voor de slechte veel gevaarlijker, want het bestrijkt door de correspondentie met de dochtergenootschappen alle hoeken en gaten van de 83 departementen. Het is niet alleen de opperste officier van justitie, die de aristocraten schrik aanjaagt, maar ook degene die alle misstanden verhelpt en alle burgers te hulp schiet. Het heeft er alle schijn van dat de club het openbaar ministerie van de Assemblée nationale is. Daar worden overal vandaan de klachten van onderdrukten ingediend, voor zij in de verheven Assemblée gebracht worden. In de zaal der Jacobijnen is het een komen en gaan van deputaties met gelukwensen of verzoeken om medeleven, om de waakzaamheid te verhogen of om een eind te maken aan misstanden."

De "club van de Feuillants" maakte zich los van de Jacobijnen toen deze in 1791, na de vlucht van de koning en de zaak van het Champ-de-Mars, vooral onder invloed van Robespierre een meer democratische richting kozen. Onder leiding van La Fayette en zijn vrienden hielden de Feuillants door een hoge contributieheffing de middelgrote bourgeoisie op een afstand; zij omvatten de grote, gematigde bourgeoisie en de overlopers van de adel en waren evenzeer de koning als de grondwet toegedaan.

In april 1790 werd de "club van de Cordeliers" of "Société des amis des Droits de l'homme" (Genootschap van de vrienden van de Rechten van de Mens) gesticht: het was een democratische club, waarin zich vooral Danton en Marat onderscheidden. In de stadswijken waren er talrijke "broederlijke genootschappen" die het gewone volk de gelegenheid boden actief aan het politieke leven deel te nemen; het oudste was

de “Société fraternelle des patriotes de l’un et l’autre sexe” (Broederlijk genootschap van patriotten van beiderlei kunne), in februari 1790 opgericht door de onderwijzer Dansard.

De politiek van La Fayette werd gesteund door een flink deel van de pers: *Le Moniteur* van Panckouke, de best geïnformeerde krant van die tijd, *Le Journal de Paris* en *L’Ami des patriotes*. Ter linkerkant werden veel kranten beïnvloed door de club der Jacobijnen: *Le Courier* van Gorsas, *Les Annals patriotiques* van Carras, *Le Patriote français* van Brissot, *Les Révolutions de Paris* van Prudhomme, waarin Loustalot zich onderscheidde; tenslotte nog *Les Révolutions de France et de Brabant* van Camille Desmoulins. Marat verdedigde in *L’Ami du peuple* met scherpzinnigheid de rechten van het gewone volk.

II. De grote politieke problemen

Sinds het eind van 1789 werd het politieke leven beheerst door twee grote problemen die de inzet waren van hardnekkige strijd tussen de partijen: het probleem van de financiën en dat van de godsdienst. De oplossingen waartoe de Assemblée constituante besloot zouden onoverzienbare gevolgen hebben voor de Revolutie.

Het financiële probleem

De financiële problemen waren sinds de zitting van de Staten Generaal alleen maar ernstiger geworden. De oproeren in de steden en op het platteland waren rampzalig geweest voor de schatkist; de nu bewapende boeren weigerden hun belasting te betalen; in de algehele wanorde en de afwezigheid van ieder gezag was het zeer moeilijk ze ertoe te dwingen. Aanvankelijk maakte de Assemblée hier gebruik van; zij zag in de financiële moeilijkheden van de monarchie een uitstekende mogelijkheid om druk uit te oefenen op Lodewijk XVI en zijn ministers. Necker moest zijn toevlucht nemen tot lapmiddelen om de schatkist te vullen. Na “op de hoogte gebracht te zijn van de urgente behoeften van de Staat” besloot de Assemblée nationale op 9 augustus een staatslening van 30 miljoen tegen 4,5% uit te schrijven; een nieuwe lening van 80 miljoen tegen 5% volgde op 27 augustus: geen van beide werd voltekend. De koning zond zijn zilveren servies naar de Staatsmunt; op 20 september machtigde een besluit van de Staatsraad de directeuren van de Munt om zilveren serviezen van particulieren in ontvangst te nemen. De leden van de Constituante legden beslag op de kerkschatten: een besluit van 29 september confisqueerde het zilverwerk dat niet absoluut nodig was voor een “waardige eredienst”. Nog verder ging Talleyrand, de bisschop van Autun, die op 10 oktober voorstelde de bezittingen van de geestelijkheid ter beschikking te stellen van de natie: “De geestelijkheid is geen eigenaar in de eigenlijke zin van het woord. De natie heeft uitgebreide bevoegdheden ten aanzien van alle verenigingen van personen en de geestelijkheid is daarvan niet uitgesloten; zij kan de orden van deze stand ontbinden als zij geen nut afwerpen voor de maatschappij; hun bezittingen vervallen dan vanzelfsprekend aan de staat. (...) Hoe heilig ook een goed in eigendom moge schijnen, de wet kan

de eigendom ervan slechts erkennen als deze toegekend is door de stichters. Ieder weet dat slechts dat deel van de bezittingen dat de vruchtgebruikers voor hun levensonderhoud nodig hebben hun toebehoort; het overige komt de kerk en de armen toe. Als de natie echter in dit levensonderhoud voorziet, is er geen sprake van aantasting van eigendom. De natie kan dus ten eerste: zich de bezittingen toe-eigenen van geestelijke orden die opgeheven moeten worden, als zij zorg draagt voor het levensonderhoud van de leden; ten tweede bezittingen in beslag nemen waaraan geen functie verbonden is; ten derde de huidige inkomsten van titularissen willekeurig verminderen door zelf de verplichtingen op zich te nemen die in beginsel berustten op de bezittingen waaruit deze inkomsten voortvloeien.”

Er ontstond een heftig debat tussen Maury en Cazalès enerzijds, en abbé Sieyès en Mirabeau anderzijds. De eersten stelden dat eigendom een onvervreemdbaar en heilig recht is, bevestigd door de Verklaring van de Rechten van de Mens, waarop de laatsten antwoordden dat dezelfde Verklaring in artikel 17 stelt dat onteigenen mogelijk is “als een wettig onderzoek bewijst dat het landsbelang dit vereist en mits er van een rechtvaardige en voorafgaande schadeloosstelling sprake is.” De geestelijkheid is trouwens geen eigenaar, maar slechts beheerder van die bezittingen waarvan de inkomsten bestemd zijn voor instellingen van liefdadigheid of openbaar belang, zoals ziekenhuizen, scholen en kerken. Aangezien de staat voortaan deze diensten voor zijn rekening neemt, is het gewettigd dat deze de betreffende inkomsten geniet. Aan het eind van het debat werd met 568 stemmen voor en 346 tegen het besluit van 2 november 1789 aanvaard. De Assemblée besloot dat alle kerkelijke bezittingen ter beschikking van de natie zouden staan; hieraan was de verplichting verbonden dat de staat op redelijke wijze de kosten van de kerkdiensten, het levensonderhoud “van de kerkelijke functionarissen en de armenzorg zou dragen; zij die een pastoraatsplaats hadden, moesten minstens 1200 livre per jaar uitgekeerd krijgen.

Restte nog de praktische regeling van deze grote financiële operatie. Bij besluit van 19 december werd een “Caisse de l’extraordinaire” (Buitengewone kas) ingesteld, vooral bestemd voor de gelden afkomstig uit de verkoop van kerkelijke goederen. Deze goederen dienden als waarborg voor de uitgifte van waardepapieren, assignaten, echte schatkistbiljetten, die 5% rente opleverden en niet met geld maar met onroerend goed aflosbaar waren; naarmate de kerkelijke goederen verkocht werden en dus de assignaten binnenkwamen, zouden deze vernietigd worden, zodat geleidelijk de staatsschuld gedelgd werd. Ook de kroondomeinen zouden verkocht worden, met uitzondering van de bossen en de koninklijke buitens die de koning voor eigen gebruik wilde bewaren. Ook werd uitgezonderd een deel van het kerkelijk grondbezit tot een totale waarde van 400 miljoen. Het was een maatregel waarvan de gevolgen niet te overzien waren; de assignaat werd al gauw tot papiergeld; de waardevermindering ervan veroorzaakte tijdens de Revolutie reusachtige economische en sociale problemen. Aan de andere kant leidde de verkoop van de staatsdomeinen (of nationale goederen), waarmee in maart 1790 begonnen werd, tot

eigendomsoverdracht op grote schaal, waardoor zij die ervan profiteerden, bourgeois en rijke boeren, onherroepelijk met het nieuwe regime verbonden waren.

Het godsdienstige probleem

Het godsdienstige probleem was al aan het eind van 1789 aan de orde, en even ernstig van aard. De confiscatie van de goederen van de geestelijkheid maakte het nodig de Franse kerk te reorganiseren. Het godsdienstige en het financiële probleem hielden verband met elkaar. De leden van de Constituante handelden in dit opzicht geenszins uit vijandigheid tegen het katholicisme; zij verzekerden steeds dat zij een diepe eerbied hadden voor de traditionele godsdienst. Als volksvertegenwoordigers achtten zij zich echter bevoegd om kwesties van interne kerkelijke organisatie en discipline te regelen, net zoals de koning. In de maatschappij van de 18de eeuw kon zelfs de meest stoutmoedige theoreticus zich nog geen voorstelling maken van een regime gebaseerd op de scheiding van kerk en staat. De hervorming van de organisatie van de geestelijkheid was het noodzakelijke gevolg van de algehele herziening van de instituties en met name het besluit om de kerkelijke goederen ter beschikking van de natie te stellen.

De Assemblée hield zich allereerst bezig met de kloosterorden, die zij op 13 februari 1790 ophief: de geestelijken konden ofwel het klooster verlaten ofwel zich aaneensluiten in een bepaald aantal speciale instellingen. Op 20 april werd het beheer van de kerkelijke goederen aan de kerk ontnomen; vervolgens begon het debat over de oprichting van een "Comité voor de kerk". Boisgelin, de aartsbisschop van Aix, gaf weliswaar toe dat in het verleden "een lange reeks van misstanden" bestaan had, maar wees de Assemblée tegelijkertijd op de fundamentele beginselen van de kerk inzake de interne discipline en het kerkelijke recht en benadrukte het feit dat het plan een aantasting van het wezen van de katholieke kerk inhield. De Assemblée legde deze opmerking naast zich neer en aanvaardde op 12 juli 1790 de "Constitution civile du clergé" (Burgerlijke constitutie voor de geestelijkheid).

III. Hoogtepunt en mislukking van de verzoeningspolitiek

De contrarevolutionaire agitatie tierde welig door de moeilijkheden die voortkwamen uit de verkoop van de nationale goederen en de Burgerlijke constitutie voor de geestelijkheid. De aristocraten spraken schande van de assignaten en probeerden de verkopen zoveel mogelijk te verhinderen. De geëmigreerde adel begon met zijn intriges en bereidde een grote opstand voor in het zuiden. De weigering van de Assemblée op 13 april 1790 om het katholicisme als staatsgodsdienst te erkennen ga de doorslag. Er ontstonden schermutselingen tussen katholieke koningsgezinden en protestantse patriotten in Montauban (10 mei) en Nîmes Q3 juni 1790). In augustus werd een waar leger gevormd in het kamp van Jalès, in het zuiden van Vivarais (departement Ardèche); pas in februari 1791 werd dat met geweld uiteengedreven.

De Nationale Federatie van 14 juli 1790

De Federaties waren het antwoord van de patriotten, een teken van steun van de natie aan de revolutionaire zaak. Bewoners van het platteland en van de steden verenigden zich in lokale federaties en beloofden elkaar wederzijdse steun. Op 29 november 1789 gingen de Nationale Gardes van Dauphiné en Vivarais een federatie aan in Valence; in februari 1790 werd de federatie van Bretagne en Anjou gesticht in Pontivy. Er ontstonden ook federaties in Lyon (op 30 mei) en in juni in Straatsburg en Lille.

Het feest van de Nationale Federatie van 14 juli 1790 was een hoogtepunt in het streven naar eensgezindheid en bezegelde definitief de Franse eenheid. Op het Champ-de-Mars leidde Talleyrand voor 300.000 toeschouwers een plechtige mis op het altaar van het vaderland. Namens alle leden van de departementale federaties sprak La Fayette de eed uit “die de Fransen onderling en met hun koning verenigde om de vrijheid, de grondwet en de wet te verdedigen.” De koning zwoer op zijn beurt trouw aan de natie en aan de wet. Het geestdriftige volk begroette met donderende toejuichingen de hervonden eendracht. La Fayette scheen als grote overwinnaar uit die dag naar voren te komen.

De beweging van de federaties kon echter de diepere maatschappelijke werkelijkheid niet verhullen. De federaties gaven blijk van het verlangen naar eenheid van de patriotten en van de gehechtheid van het volk aan de nieuwe orde. Merlin de Douai bevestigde dit op 28 oktober 1790, toen hij ter gelegenheid van de zaak van de vorsten die bezittingen hadden in de Elzas de beginselen van een nieuwe internationale rechtsorde trachtte te formuleren, door tegenover de staat als dynastie de vrijwillige associatie te stellen. Het enthousiasme van het volk moet de politieke en sociale betekenis van La Fayette's grote rol tijdens de Federatie niet doen vergeten: hij was het idool van de bourgeoisie, maar wilde de aristocratie met de Revolutie verzoenen; hij was de man van het compromis. De Nationale Garde die hij commandeerde was de garde van de bourgeoisie, waarvan burgers zonder stemrecht uitgesloten waren. Op 27 april 1791 protesteerde Robespierre tegen het privilege van de bourgeoisie wapens te dragen: “Gewapend zijn voor zelfverdediging is het recht van ieder mens zonder uitzondering; gewapend zijn voor de verdediging van het vaderland is het recht van iedere burger. Zijn de armen vreemdelingen of slaven omdat ze arm zijn?” Bij de oprichting van de Federatie van de 14de juli 1790 was het geestdriftige volk eerder toeschouwer dan deelnemer. Als in het manifest van de Federatie de garde de burgerlijke gewapende macht genoemd wordt, is dit als tegenstelling tot de koninklijke gewapende macht, en in de zin van bourgeoisie, behorende bij de nieuwe orde. De garde werd pas werkelijk nationaal toen het volk er met geweld in doordrong, na de omverwerping van de monarchie en het censuskiesrecht, op 10 augustus 1792.

Het verval van het leger en de kwestie-Nancy (augustus 1790)

De kwestie-Nancy ondermijnde al spoedig het reusachtige prestige van La Fayette en leidde tot de mislukking van zijn politiek van verzoening en compromis. Ondanks

de schijnbare harmonie weigerde de aristocratie de nieuwe orde te erkennen en erin op te gaan. Terwijl binnenslands een aristocratische samenzwering tot ontwikkeling kwam en een burgeroorlog dreigde, bewapende zich in het buitenland de geëmigreerde adel in afwachting van een militaire interventie, waarom de graaf van Artois, die zich in Turijn geïnstalleerd had, bij de buitenlandse hoven verzocht. De patriotten waren echter waakzaam. De oogst van 1790 was uitstekend, wat bijdroeg tot de algemene ontspanning zonder dat er overigens volledig een eind kwam aan problemen op de markt en aantasting van het vrije graan verkeer. Bovendien duurden de oproeren onder de boeren voort. De jacquerie was in Quercy en Périgord al in januari 1790 begonnen, en in mei in de streek van Bourbon. Deze was een directe bedreiging van de belangen van de aristocratische grondbezitters. In juli 1790 leidden vage geruchten over de invasie van Oostenrijkse troepen uit België tot oproeren in Thiérache, Champagne en Lotharingen. Overal was de volksmassa tot actie bereid.

Het maatschappelijke conflict was ook tot in het leger doorgedrongen, dat gedesorganiseerd was door de emigratie. De niet geëmigreerde officieren werden meer en meer in het nauw gebracht door de hervormingen van de Assemblée constituante en namen een vijandige houding aan tegenover de patriottische soldaten die hun revolutionaire gezindheid onderhielden op de clubs. De Assemblée toonde zich niet in staat een nationale oplossing voor het militaire probleem te vinden; zij voelde wel dat landsverdediging en verdediging van de Revolutie onlosmakelijk met elkaar verbonden waren. Maar hoe kon men 's konings leger aan de aristocratische invloed onttrekken zonder het te nationaliseren in de werkelijke zin van het woord? Dan moest men ook daar de Revolutie brengen. De leden van de Constituante waren al te zeer de gevangenen van hun innerlijke tegenstellingen en hun maatschappelijke vooroordelen om het zover te laten komen; zij lieten het bij halve maatregelen: verhoging van soldij, hervormingen in de leiding en de discipline. Toch was de vorming van een echt nationaal leger wel geopperd en wel op 12 december 1789 door Dubois-Crancé, die onder gejoel van rechts en pijnlijke stilte van links zei: "Er moet een werkelijk nationale dienstplicht komen, die allen omvat, van de tweede man van het koninkrijk tot de laatste kiesgerechtigde, en ook allen die geen stemrecht hebben", dus de gehele natie behalve de koning. Toen al stelde Dubois-Crancé algemene dienstplicht en een werkelijk nationaal leger voor. Tijdens het debat verklaarde de graaf van La Rouchefoucauld-Liancourt dat men honderdmaal beter in Marokko of Constantinopel kon wonen dan in een slaat waarin zulke wetten van kracht waren. In de wet op het samengaan van linietroepen en vrijwilligerseenheden van 1793 zou men heel wat elementen van het nationale systeem, zoals door Dubois-Crancé in 1789 voorgesteld was, terugvinden. De Assemblée constituante was niet bereid die weg in te slaan. Zij was echter gewaarschuwd, en nog op 10 juni 1791 schetste Robespierre het gevaar: "Welke macht is het die te midden van de puinhopen van de aristocratie brutaal en dreigend de kop opsteekt? U heeft de adel vernietigd, maar aan het hoofd van het leger leeft de adel nog." Bij La Fayette, edelman en beroepsofficier, was geen plaats voor

twijfel. Toen de muiterijen in de garnizoenssteden en de oorlogshavens steeds talrijker werden, trok hij partij voor de commandanten en tegen de soldaten. Toen het garnizoen van Nancy in augustus 1790 in opstand kwam, nadat de officieren geweigerd hadden de soldaten de controle over de regimentskassen te geven, besloot de Assemblée constituante op de 16de, "dat gewapende overtreding door de troepen van besluiten van de Assemblée nationale, bekrachtigd door de koning, hoogste natie-schennis was".

De markies van Bouillé, commandant in Metz, onderdrukte de opstand na hevige strijd, liet een twintigtal leidende figuren terechtstellen en zond een veertigtal Zwitsers van het regiment van Châteauvieux naar de galeien. La Fayette steunde zijn neef Bouillé en gaf zo moed aan de contrarevolutie. Het was direct met zijn populariteit gedaan. "Kan men er nog aan twifelen," schreef Marat in *L'Ami du peuple* van 12 oktober 1790, "dat de grote generaal, de held van twee werelden, de onsterfelijke schenker van vrijheid, de leider is van alle contrarevolutionairen, de ziel van alle samenzweringen tegen het vaderland?"

Tegelijkertijd kwam een deel van de geestelijkheid in opstand tegen de Burgerlijke constitutie voor de geestelijkheid, die aangenomen was op 12 juli 1790. Lodewijk XVI maakte zich op het buitenland om hulp te vragen. Het was het bankroet van La Fayette's politiek van compromis en verzoening rond de persoon van de koning; opnieuw raakte de Revolutie in een stroomversnelling.

6. De bourgeoisie en haar grondwet De wederopbouw van Frankrijk 1789-1791

Ondanks de vele problemen die in de loop van 1790 rezen, zette de Assemblée constituante vastberaden haar werk aan de wederopbouw van Frankrijk voort. Als mensen van de Verlichting wilden de leden van de Constituante de maatschappij en de nationale instanties funderen op de rede, na eerst de eigen beginselen tot fundamentele waarde te hebben verheven. Als vertegenwoordigers van de bourgeoisie, doelwit zowel van het drijven van de contrarevolutie als van de druk die het volk uitoefende, zagen zij er niet tegenop om het werk dat zij leverden om te buigen en aan te passen aan de belangen van hun klasse en zo af te wijken van de plechtig geproclameerde beginselen. Zij hadden te maken met een veranderde werkelijkheid, zij wisten te schipperen, zich te hoeden voor abstractie en zich aan te passen aan de omstandigheden. Deze tegenstelling verklaart ongetwijfeld zowel de broosheid van het politieke werk van de Assemblée constituante, dat reeds in 1792 vernietigd werd, als de weerklank die de geproclameerde beginselen, die ook nu nog voortleven, vonden.

I. De beginselen van '89

De beginselen waarop de bourgeoisie in de Constituantie haar werk gebaseerd had en die plechtig afgekondigd en voortdurend geciteerd werden door sommigen met geestdrift, door anderen ironisch, maar in de meeste gevallen met diepe eerbied - werden verondersteld te berusten op universele rede. Zij vonden hun meest grandioze uitdrukking in de Verklaring van de Rechten van de Mens. In de inleiding ervan wordt gesteld dat de “onwetendheid, het vergeten of het minachten (van deze beginselen) de enige oorzaken zijn van politiek onheil en corruptie van regeringen”. Maar voortaan kunnen de “verlangens van de burgers, gebaseerd op eenvoudige, onaanvechtbare beginselen” slechts leiden tot “de handhaving van de grondwet en het geluk van allen”. Dit optimistisch geloof in de almacht van de rede ligt geheel in de lijn van de eeuw van de Verlichting.

De verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger

Na de aanvaarding op 26 augustus 1789 wordt de Verklaring van de Rechten van de Mens een catechismus van de nieuwe orde. Ongetwijfeld komen niet alle gedachten van de leden van de Constituante erin tot uitdrukking: er wordt bijvoorbeeld niet uitdrukkelijk over economische vrijheid gesproken, iets waar de bourgeoisie boven alles aan gehecht was. Maar in de inleiding, die doet denken aan de theorie van het natuurrecht, en de zeventien willekeurig op elkaar volgende artikelen geeft de Verklaring de wezenlijke rechten van de mens en de natie. Zij doet dit met een streven naar universaliteit dat ver uitsteekt boven de empirische geaardheid van de Engelse vrijheden, zoals deze in de 17de eeuw geproclameerd waren. Ook de Amerikaanse verklaringen uit de onafhankelijkheidsoorlog beriepen zich op de universaliteit van het natuurrecht, maar niet zonder bepaalde uitzonderingen die de draagwijdte ervan bijzonder beperkten.

De rechten van de mens zijn natuurlijke en onaantastbare rechten, die reeds van kracht zijn vóór het ontstaan van maatschappij en staat; deze te waarborgen is het doel van iedere politieke associatie (artikel 2). “De mensen worden gelijk geboren, blijven gelijk en hebben gelijke rechten” (artikel 1). Deze rechten zijn de vrijheid, de eigendom, de veiligheid en het verzet tegen onderdrukking (artikel 2). Dit recht van verzet diende overigens eerder als rechtvaardiging voor verzet in het verleden dan als vrijbrief voor toekomstige opstanden.

De vrijheid wordt omschreven als het recht “alles te doen wat anderen geen schade berokkent”; zij wordt dus slechts beperkt door de vrijheid van de ander (artikel 4). Vrijheid is vóór alles persoonlijke, individuele vrijheid, een waarborg tegen willekeurige beschuldigingen en arrestaties (artikel 7); ieder wordt geacht onschuldig te zijn tot zijn schuld bewezen is (artikel 9). Als eigen meester kan de mens spreken en schrijven, drukken en publiceren, mits de geuite meningen de door de wet gevestigde orde niet schenden (artikel 10), terwijl men rekenschap verschuldigd is voor misbruik van die vrijheid in door de wet vastgestelde gevallen (artikel 11). Vrij zijn de mensen ook in het vergaren van bezit en het uitoefenen van het eigendomsrecht: eigendom is een onverjaarbaar, natuurlijk recht (artikel 2); het is ook

een onaantastbaar en heilig recht, aldus artikel 17; dit recht kan dus aan niemand ontnomen worden, tenzij om redenen van openbaar belang, na wettige vaststelling hiervan en mits er van rechtvaardige en voorafgaande schadeloosstelling sprake is (artikel 17); hiermede werd impliciet de afkoop van de heerlijke rechten mogelijk gemaakt.

De gelijkheid wordt in de Verklaring nauw verbonden met de vrijheid: de gelijkheid was hartstochtelijk opgeëist door de bourgeoisie tegenover de aristocratie en door de boeren tegenover de heren. Er kan hier echter slechts sprake zijn van burgerlijke gelijkheid. De wet is dezelfde voor allen, alle burgers zijn gelijk voor de wet; waardigheden, functies, openbare ambten zijn voor ieder gelijkelijk toegankelijk zonder onderscheid naar geboorte (artikel 6). Het maatschappelijk onderscheid zal nog slechts gebaseerd zijn op het algemeen belang (artikel 1), deugden en talenten (artikel 6). Belasting is noodzakelijk, zij wordt gelijkelijk verdeeld over de burgers, al naar gelang hun inkomsten (artikel 13).

De rechten van de staat worden eveneens in een aantal artikelen vastgelegd. De staat is geen doel op zich; hij dient slechts om de burgers van het genot van hun rechten te verzekeren; als de staat zich hieraan niet houdt, zullen zij zich verzetten tegen de onderdrukking (artikel 2). De natie, dat wil zeggen het geheel van de burgers, is soeverein (artikel 3); de wet is de uitdrukking van de gemeenschappelijke wil; alle burgers hebben, hetzij persoonlijk, hetzij door middel van hun vertegenwoordigers recht om deel te nemen aan de wetgeving (artikel 6). Enkele beginselen dienen als waarborg voor de soevereiniteit van de natie. Ten eerste de scheiding der machten, zonder welke een grondwet onbestaanbaar is (artikel 16). Dan is er nog het recht van controle van de burgers of hun vertegenwoordigers op de openbare financiën en het bestuur (artikel 14 en 15).

Hoewel de Verklaring geïnspireerd was door de filosofen van de Verlichting en tot alle volkeren gericht scheen te zijn, droeg zij toch heel duidelijk het stempel van de bourgeoisie. Zij was opgesteld door de leden van de Assemblée constituante, liberalen en grootgrondbezitters; zij staat vol met beperkingen, voorzorgen en voorwaarden, die de draagwijdte ervan beperken. Mirabeau merkte dit op in aflevering 31 van zijn *Courrier de Provence*: "Een korte Verklaring met alleen de rechten van de mens, geldig voor alle tijden, alle volkeren, ongeacht de morele en geografische verschillen: dat was ongetwijfeld een grootse, een mooie gedachte; toch was het misschien beter geweest als de grondslagen van onze eigen gedragscode, zonet vastgesteld, dan toch overeengekomen waren, voor wij ons zo edelmoedig het hoofd braken voor andere naties. (...) Bij iedere stap in de uiteenzetting van de rechten van de mens, ziet men de Assemblée schrikken van het misbruik dat de burger van een recht zou kunnen maken; waarbij de voorzichtigheid haar dikwijls doet overdrijven. Vandaar al die beperkingen, die minutieuze voorzorgen, die voorwaarden die overijverig toegepast worden op alle volgende artikelen: beperkingen, voorzorgen, voorwaarden die vrijwel steeds plichten stellen in plaats van rechten, die de vrijheid knevelen en in meerdere opzichten nog verder

gaan dan sommige ergerlijke artikelen van de bestaande wetgeving, en de mens tonen als de rek etende van zijn burgerschap en niet als de vrije mens van de natuur.”

De utiliteitsdenkers van de Constituante schiepen achter hun universele formuleringen een stuk dat was toegesneden op de omstandigheden. Zij wilden de opstanden tegen het koninklijk gezag wettigen, maar zich tegelijkertijd wapenen tegen ieder verzet van het volk tegen de orde die zij instelden. Vandaar de vele tegenstrijdigheden van de Verklaring. Artikel 1 verklaart plechtig dat alle mensen gelijk zijn, maar het maakt deze gelijkheid ondergeschikt aan het maatschappelijk nut; in artikel 6 wordt slechts de gelijkheid voor de belasting en voor de wet formeel erkend; de ongelijkheid die voortvloeit uit rijkdom blijft onverminderd voortbestaan. In artikel 2 wordt de eigendom verklaard tot een natuurlijk en onvergankelijk recht; de Assemblée maakt zich echter geen zorgen over de immense massa van hen die niets bezitten. De godsdienstvrijheid wordt op merkwaardige wijze beperkt in artikel 10: niet-erkende godsdiensten worden slechts getolereerd voorzover “de uitoefening ervan de orde die gevestigd is door de wet niet verstoort”; het katholicisme blijft de staatsgodsdienst, de enige godsdienst die door de staat onderhouden wordt; protestanten en joden moeten het met een privé-godsdienst doen. Iedere burger mag vrij spreken, schrijven en drukken, heet het in artikel 11; er zijn echter bepaalde gevallen waarin de wet “misbruik van deze vrijheid” kan vervolgen. De patriottische journalisten verzetten zich heftig tegen deze aantasting van de vrijheid van drukpers.

“Wij zijn snel van slavernij tot vrijheid gekomen,” schrijft Loustalot in de achtste aflevering van de *Révolutions de Paris*, “nog sneller komen wij van de vrijheid weer in de slavernij terecht. Zij die ons willen knechten zullen beginnen met het beperken of zelfs om zeep brengen van de persvrijheid; het is droevig genoeg in de Assemblée nationale zelf, dat het verraderlijke beginsel geboren is volgens hetwelk: *niemand vervolgd mag worden om zijn meningen, mits de uiting ervan de door de wet gevestigde orde niet verstoort*. Deze voorwaarde is als een teugel die naar wens gevierd en aangetrokken kan worden; tevergeefs heeft de publieke opinie tegen dit idee geprotesteerd; deze zinsnede zal iedere intrigant die een functie veroverd heeft gebruiken om zich te handhaven; het is niet meer mogelijk de medeburgers te wijzen op zijn verleden, zijn daden, zijn plannen, zonder dat hij zegt dat men de openbare orde verstoort ... “

De overtreding van de beginselen

Zodra de hervorming van de Franse sociale verhoudingen aan de orde was, bekommerden de juristen en de logici van de Assemblée constituante zich weinig om algemene beginselen en universele rede. Als realisten en omdat ze de ene groep moesten sparen om de andere onder de duim te houden, maakten zij zich geen zorgen over de tegenstrijdigheden die hun werk kenmerkten; zij waren ervan overtuigd dat zij door de belangen van hun klasse te dienen de Revolutie veilig stelden.

Het was niet zonder aarzeling dat de burgerlijke rechten toegekend werden aan alle Fransen. De protestanten kregen pas op 24 december 1789 de burgerrechten, de joden uit het zuiden op 28 januari 1790, die uit het oosten pas op 27 december 1791. De slavernij, die op 28 september 1791 in Frankrijk afgeschaft werd, bleef in de koloniën gehandhaafd: de afschaffing ervan zou de belangen van de grote planters, die in de Assemblée in het bijzonder vertegenwoordigd werden door de gebroeders Lameth, geschaad hebben. Zelfs de vrije kleurlingen zagen hun politieke rechten betwist: uiteindelijk besloot de Assemblée constituante op 24 september 1791, dat aan geen enkele kleurling burgerrechten toegekend zouden worden. Aan de arbeider verbood de Assemblée constituante associatie en staking: de wet van Le Chapelier, die op 14 juni 1791 aanvaard was na een reeks stakingen in Parijse werkplaatsen, stelde de vrijheid van arbeid in en verbood de arbeiders zich ter verdediging van hun belangen aaneen te sluiten.

De politieke rechten waren aan een minderheid voorbehouden. De Verklaring stelt dat alle burgers het recht hebben bij te dragen tot de wetgeving: in de wet van 22 december 1789 geeft de Assemblée constituante slechts kiesrecht aan de bezittende klasse. De burgers werden onderverdeeld in drie categorieën.

De passieve burgers waren uitgesloten van het kiesrecht omdat zij uitgesloten waren van het recht van eigendom. Volgens Sieyes, die deze benaming koos, hadden zij recht op "de bescherming van hun persoon, hun eigendommen en hun vrijheid" maar niet op "actieve deelname aan de vorming van de openbare macht". Zo werden ongeveer drie miljoen Fransen uitgesloten van het stemrecht.

De actieve burgers waren volgens Sieyes "de ware aandeelhouders van de grote maatschappelijke onderneming"; zij moesten een minimum aan directe belasting betalen gelijk aan de plaatselijke waarde van drie mandagen, dat wil zeggen van 1 ½ tot 3 livre. Hun aantal was meer dan vier miljoen; zij vergaderden in Assemblées primaires om gemeenteraden en *kiesmannen* aan te wijzen.

De *kiesmannen*, één voor elke honderd actieve burgers, telden ongeveer 50.000 voor geheel Frankrijk. Zij betaalden een belastingbijdrage van minstens tien mandagen berekend naar de plaatselijke waarde, dat wil zeggen tussen 5 en 10 livre. Zij vergaderden in kiesmannenvergaderingen in de hoofdsteden van de departementen en wezen de gedeputeerden, de rechters en de leden van het departementale bestuur aan.

De gedeputeerden tenslotte, die de Assemblée legislative vormden, moesten enig grondbezit hebben en een "marc d'argent" (8 ons zilver, ongeveer 52 livre) aan belasting betalen. Dit getrapte censuskiesrecht maakte dat de adellijke aristocratie werd opgevolgd door de geldaristocratie. Het volk werd buiten het politieke leven gehouden.

Terwijl de rapporteur van het grondwetcomité de instelling van een censuskiesrecht prees door te wijzen op de wedijver van de passieve burgers, die slechts naar één

ding zouden streven, namelijk rijk en “actief” te worden of zelfs kiesman (het is al het “Verrijk u” van Guizot), protesteerde de democratische oppositie van de Assemblée, vooral abbé Grégoire en Robespierre, tevergeefs. “Alle burgers zonder onderscheid hebben toegang tot alle niveaus van vertegenwoordigende functies,” verklaarde Robespierre in de Assemblée op 22 oktober 1789. “Dat is het enige systeem dat past bij uw Verklaring van de Rechten van de Mens, waarin staat dat alle voorrechten, alle onderscheid, alle uitzonderingen moeten verdwijnen. De grondwet stelt dat de soevereiniteit berust bij het volk, bij ieder mens afzonderlijk. Ieder individu heeft dus het recht zijn bijdrage te leveren aan de wet die zijn vrijheid beperkt en aan het bestuur van de publieke zaak die de zijne is, anders is het onwaar dat alle mensen gelijke rechten hebben, dat ieder mens burger is.”

De democratische kranten waren nog feller van toon. In aflevering 17 van *Révolutions de Paris* schrijft Loustalot verontwaardigd over die nieuwe geldaristocratie en hekelt hij het absurde karakter van een besluit dat Jean-Jacques Rousseau uitgesloten zou hebben van de volksvertegenwoordiging. Marat zette in *L'Ami du peuple* van 18 november 1789 uiteen welke funeste gevolgen het ingestelde kiesrecht zou hebben voor de massa van het volk, die hij tot verzet aanspoorde: “Als het kiesrecht gekoppeld wordt aan de directe belastingen komt de macht aan de rijken; in het lot van de nog altijd machteloze, onderworpen, onderdrukte armen zal nooit meer langs vreedzame weg verbetering te brengen zijn. Het is ongetwijfeld een welsprekend bewijs van de invloed van de rijkdom op de wetgeving. Wetten kunnen trouwens slechts gelden zolang het volk zich eraan wenst te onderwerpen; zoals het volk het juk van de adel afgeworpen heeft, zo zal het ook het juk van de rijkdom afwerpen.”

Camille Desmoulins sprak al even fel in het derde nummer van *Révolutions de France et de Brabant*. “De hoofdstad is één groot protest geworden, weldra zullen de provincies een groot protest zijn tegen het besluit van de marc d’argent. Dit heeft Frankrijk opnieuw tot een aristocratisch geregeerd land gemaakt, het is de grootste overwinning die de slechte burgers tot nu toe in de Assemblée nationale behaald hebben. Om te voelen hoe absurd dit besluit is, hoeft men slechts te bedenken dat Jean-Jacques Rousseau, Corneille en Mably niet verkiesbaar zouden zijn ... Wat willen jullie toch zeggen met die steeds terugkerende uitdrukking “actieve burger”? Actieve burgers zijn zij die de Bastille ingenomen hebben, zij die akkers ontginnen, terwijl de nietsnutten van de geestelijkheid en het hof, ondanks hun ontzaglijke domeinen slechts nutteloos vegeteren, net als die boom uit jullie Evangelie, die geen vrucht draagt en die men in het vuur moet werpen.”

II. Het burgerlijk liberalisme

Het is aan de vrijheid dat de bourgeoisie bij het werk aan haar grondwet het meest gehecht is, de vrijheid in al haar vormen. In de Verklaring van de Rechten van de Mens is de gelijkheid wel aan de vrijheid gekoppeld, maar eerder als principiële rechtvaardiging van de val van de aristocratie en de opheffing van de privileges dan

als recht van het volk. Bovendien is er slechts sprake van burgerlijke gelijkheid. Onder vrijheid verstaat men in de eerste plaats publieke en politieke vrijheid, ofschoon beperkt door het censuskiesrecht. Het begrip wordt echter ook toegepast op de economische activiteit die bevrijd wordt van alle beperkingen. De vrije mens is vrij om te scheppen en te produceren, vrij om winsten te maken en deze naar eigen goeddunken aan te wenden. De liberale grondwet van 1791 is gebaseerd op het "laissez faire, laissez passer".

De politieke vrijheid, de grondwet van 1791

De nieuwe politieke instituties hadden slechts ten doel de vreedzame overheersing van de zegevierende bourgeoisie te beschermen tegen ieder offensief tot herstel van de aristocratie en de monarchie en tegen iedere poging tot emancipatie van het volk.

Met de politieke vernieuwing was al in juli 1789 een begin gemaakt. Op 7 juli was een comité van dertig leden gevormd om de nieuwe grondwet voor te bereiden. Op 26 augustus werd de Verklaring van de Rechten van de Mens aanvaard, in oktober een reeks andere artikelen en in december het kiesstelsel. In de loop van de zomer van 1790 was het al nodig tot herziening over te gaan. In augustus 1791 begon het debat over de definitieve tekst die op 3 september aanvaard werd: zo was de grondwet van 1791 tot stand lid gekomen. Deze was liberaal in die zin dat zij de soevereiniteit van de natie bevestigde op de puinhopen van het Ancien Régime en van het absolutisme: zij was burgerlijk omdat zij de macht gaf aan de bezittende klasse.

De uitvoerende macht kon slechts monarchistisch zijn: niemand kon zich op dat moment het bestuur van een grote staat anders voorstellen. Op 22 september 1789 besloot de Assemblée, terugkomend op een debat dat bijna een maand eerder begonnen was: "De Franse regering is monarchistisch". Maar toen de bevoegdheden van de koning omschreven moesten worden beperkte zij deze zoveel mogelijk; wel liet zij hem de wapens om politieke aspiraties van het volk de kop in te drukken. Het artikel dat op 22 september aanvaard werd, bevestigde het monarchistische karakter van de regering maar verklaarde ook: "Er is in Frankrijk geen hoger gezag dan dat van de wet; de koning regeert namens haar en het is slechts krachtens de wet dat hij gehoorzaamheid kan eisen."

De wil van de koning heeft niet meer de kracht van wet. De volgende dag, op 23 september, kwam de Assemblée opnieuw in het geweer om de koninklijke autoriteit nog meer aan de natie, met andere woorden aan de bourgeoisie, te onderwerpen: alle macht komt in wezen uit de natie voort en slechts uit haar; de wetgevende macht berust bij de Assemblée nationale. De koninklijke macht moet echter sterk genoeg zijn om de bourgeoisie te beschermen tegen de ondernemingen van het gewone volk. Met die gedachte had de meerderheid van de Assemblée zich al eerder uitgesproken voor een suspensief veto (11 september 1789): dit stelde de koning in staat tedere poging tot democratische wetgeving te verijdelen; het opschortende karakter van het vetorecht liet uiteindelijk de beslissing aan de Assemblée voor het

geval de koning mocht willen terugkeren tot het absolutisme, of een beroep op het volk doen, zoals Mirabeau hem aanraadde, om een eind te maken aan de bevoogding door de bourgeoisie in de Assemblée. De instelling van een Hogerhuis werd op 10 september 1789 door de Assemblée verworpen, want zij wilde de van de monarchie afhankelijke adel uitsluiten van de macht. Het recht van ontbinding werd de koning geweigerd om hem machteloos te maken tegenover de bourgeoisie, die heer en meester was in het , nu permanent verklaarde, wetgevende lichaam.

Na de oktoberdagen ging de Assemblée nationale voort met de ontmanteling van de traditionele monarchie. Op 8 oktober veranderde een besluit de titel van de koning van "koning van Frankrijk en Navarra" in "koning der Fransen"; op 10 oktober stelde de Assemblée constituante vast dat de koning voortaan de titel zou voeren van: Lodewijk, koning der Fransen bij de gratie Gods en krachtens de constitutionele wet van de staat", dit omdat zij het goddelijke karakter van de monarchie niet helemaal durfde loochenen. Deze ondergeschiktheid van de koning aan de wet die voortkomt uit de, de bourgeoisie vertegenwoordigende, wetgevende macht, treedt nog duidelijker naar voren in de artikelen die op 9 november aanvaard werden en betrekking hadden op de aanbieding en bekrachtiging van wetten en de wijze waarop deze afgekondigd moesten worden. De Assemblée législative moest haar besluiten ofwel afzonderlijk na aanvaarding, ofwel allemaal tegelijk aan het eind van de zittingsperiode aan de koning voorleggen. De koninklijke instemming werd op elk besluit vermeld met de formule: "De koning stemt toe en zal laten uitvoeren", het suspensief veto met: "De koning zal onderzoeken". De formule die hoorde bij de afkondiging van wetten verwoordde duidelijk het gezag van de wetgevende macht over de uitvoerende macht: "De Assemblée nationale heeft gedecreteerd en wij willen en bevelen het volgende ... "

In het plaatselijk bestuur werd de macht van de koning evenzeer beperkt als in het landsbestuur. Toen bij wet van 22 december 1789 een nieuwe, departementale organisatie ingevoerd werd, hief men de functie van de koninklijke gevolmachtigden in de nieuwe bestuursindeling op. Er waren geen tussenpersonen meer tussen het departementale bestuur en de uitvoerende macht. De intendanten en hun ondergevolmachtigden werden uitgeschakeld zodra de departementale bestuurders hun taak aanvaardden.

De "koning der Fransen" behoudt de erfelijkheid van zijn functie, maar wordt ondergeschikt aan de grondwet waaraan hij trouw zweert. Hij is nog slechts een ambtenaar met een salaris van 25 miljoen ten laste van de begroting van de burgerlijke uitgaven. Hij behoudt het recht zijn ministers te kiezen, maar buiten de Assemblée nationale. Hij kan niets beslissen zonder hun handtekening. Deze verplichting ontnemt hem iedere persoonlijke beslissingsbevoegdheid en maakt hem afhankelijk van zijn kabinet, dat weer verantwoording schuldig is aan de Assemblée: de koning is onschendbaar. Hij benoemt hoge functionarissen, ambassadeurs, generaals; hij leidt de diplomatie. Hij kan echter geen oorlog verklaren of verdragen tekenen zonder voorafgaande toestemming van de

Assemblée. Het centraal bestuur wordt gevormd door zes ministers (binnenlandse zaken, justitie, oorlog, marine, buitenlandse zaken en belastingen); de oude raden zijn opgeheven.

De ministers kunnen ter verantwoording geroepen worden door de Assemblée; zij leggen aan het eind van hun ambtsperiode in de Assemblée rekenschap af voor hun beleid. In afwijking van de theorie van de scheiding der machten houdt de koning met zijn suspensief veto een deel van de wetgevende macht in handen; dit recht geldt echter niet met betrekking tot grondwetten en financiële wetten.

De wetgevende macht is in handen van één enkele kamer, de Assemblée nationale législative, bestaande uit 745 gedeputeerden, gekozen voor een periode van twee jaar door middel van een censuskiesrecht in twee trappen. De Assemblée is permanent, onschendbaar en onontbindbaar en als zodanig “ heeft zij meer macht dan de koning. Zij heeft het initiatief in de wetgevende macht. Zij oefent controle uit over het bestuur van de ministers die zij voor een Hooggerechtshof kan laten vervolgen wegens overtredingen “tegen de nationale veiligheid en de grondwet”. Zij oefent controle uit over de buitenlandse politiek door middel van een diplomatieke commissie; zij bepaalt de grootte van het leger. Zij is soeverein in financiële zaken; de koning kan niet over de fondsen beschikken of zelfs maar een begroting voorstellen. Zij heeft van rechtswege, zonder oproep van de koning, zitting op de eerste maandag van mei en stelt zelf de plaats en de duur van haar zittingen vast. De Assemblée is onafhankelijk van de koning en deze kan haar niet ontbinden. Zij kan zelfs het koninklijk veto omzeilen door zich in een proclamatie rechtstreeks tot het volk te wenden.

Ondanks het monarchistische vernisje was de macht in werkelijkheid in handen van de kiesgerechtigde bourgeoisie, de notabelen van het geld. Zij overheersten ook het economische leven.

De economische vrijheid: “Laisser faire, laisser passer”

In Verklaring van de Rechten van de Mens van 26 augustus wordt met geen woord gesproken over de economie: ongetwijfeld omdat de economische vrijheid iets vanzelfsprekends was in de ogen van de burgerlijke samenstellers van de grondwet, maar waarschijnlijk ook omdat het volk zeer gehecht was aan het oude systeem van reglementering en prijsbeheersing dat hun bestaan tot, op zekere hoogte, veilig stelde. De tweeslachtigheid van de economische structuren van het Ancien Régime plaatste tegenover de traditionele winkels en werkplaatsen een nieuw type industriële ondernemingen. De kapitalistische bourgeoisie riep om economische vrijheid, maar het gewone volk gaf blijk van een antikapitalistische mentaliteit. De economische crisis die verhevigd was door de slechte oogst van 1788 en die de bekroning vormde van een fase van teruggang die tien jaar tevoren begonnen was, veroorzaakte tweedracht in de derde stand, wat niet bevorderlijk was voor het ontstaan van een eensgezind nationaal bewustzijn. De vrijheid van handel en export van granen,

waartoe Brienne in 1787 besloten had en die Necker tijdelijk introk, bevorderde de produktie, maar dit scheen vooral aan de bezittende klasse, de bourgeoisie, ten goede te komen: het volk droeg alleen de lasten. Het had al beschuldigingen van inheligheid geuit tegen de grondheren en tiendheren, weldra kwamen de graankopers, de molenaars, en wat later de bakkers aan de beurt. De solidariteit van de derde stand werd bedreigd. Het levensmiddelenvraagstuk hing samen met grote problemen (economische vrijheid of reglementering? vrijheid om winst te maken of recht op bestaan?) en beïnvloedde tijdens de hele Revolutie de voorstelling die de verschillende maatschappelijke categorieën zich van de natie maakten. In het jaar 11 eisten de Parijse sans-culottes het recht op bestaan op; als dit recht erkend en gerespecteerd werd, zouden zij zich op voet van gelijkheid kunnen integreren in de natie. Tijdens de roerige periode die uitliep op de opstanden van 4 en 5 september 1793 schreef Hébert echter in zijn *Père Duchesne*: “Het vaderland, verdomme ... , dat hebben handelaars niet.” Het economische liberalisme kwam echter overeen met de belangen van de kapitalistische bourgeoisie.

De vrijheid van eigendom kwam voort uit de opheffing van de feodaliteit in de nacht van 4 augustus: zowel de grond als de personen waren geheel vrijgemaakt. Maar de besluiten van 5 tot 11 augustus 1789, waarin de beginselen van de nacht van 4 augustus geformuleerd werden, hieven weliswaar de tiend, de heerlijke rechten over grondbezit en de hiërarchie van de lenen met de daarbij behorende speciale wetgeving en met name het eerstgeboorterecht op, maar maakten verschil tussen de rechten “die verband houden met de grondgebonden of de persoonsgebonden mainmorte en de persoonlijke dienstbaarheid” die zonder schadeloosstelling vervielen, en “alle andere rechten” die afkoopbaar werden verklaard. Dit onderscheid werd overgenomen door Merlin de Douai in de toepassingswet met betrekking tot de afkoop van de feodale rechten van 15 maart 1790.

Feodale rechten zonder titel: deze werden geacht wederrechtelijk te zijn verkregen ten koste van de staatsmacht, of door deze laatste te zijn toegestaan of verkregen te zijn door middel van geweld. Al deze rechten werden zonder schadeloosstelling opgeheven: rechten op ereblijken, justitiële rechten, rechten van mainmorte en lijfeigenschap, heffingen, herendiensten, banrechten, tollen en marktrechten, rechten van jacht en visvangst, van duiven houden en van warande. Hetzelfde gold voor de “triages” die de laatste dertig jaar op de gemeenschapsgronden hadden gedrukt ten voordele van de adel.

Rechten op grond van feodale contracten: deze werden geacht voort te vloeien uit een contract tussen de adellijke eigenaar en de boer die de grond in gebruik had, en werden dus beschouwd als tegenprestatie voor een oorspronkelijke overdracht van grond. Deze werden afkoopbaar verklaard: jaarlijkse rechten, cijnzen, recht op de koren tiend en renten, rechten op overgang en verkoop. De prijs van de afkoop werd op 3 mei 1790 gesteld 20 keer de jaarlijkse waarde voor rechten in geld, op 25 keer voor rechten in natura; voor de rechten van overgang en verkoop was een speciale regeling getroffen, die rekening hield met de omvang ervan. De afkoop was strikt

persoonlijk. De boer moest eveneens eventuele achterstallige rechten over de laatste dertig jaar betalen. De adellijke grondbezitter hoefde geen bewijsstuk te verschaffen als hij kon aantonen de laatste dertig jaar continu rechten te hebben geheven. Al gauw bleek dat de kleine boeren zich onder dit voorwaarden niet vrij konden kopen, temeer omdat geen enkele vorm van kredietverlening in het leven geroepen was om de operatie te vergemakkelijken. Alleen rijke boeren en burgerlijke grondbezitters konden hun gronden vrijkopen. Maar deze laatsten aarzelden meestal niet de lasten van de afkoop door te berekenen aan hun pachters en deelbouwers. Door het besluit van 11 maart 1791 viel de opheffing van de tiend ook uit in het voordeel van de eigenaar: de pachter bleef hem een overeenkomstig bedrag in geld verschuldigd, de deelbouwer een gedeelte van de opbrengst. Door d'le regelingen waren het de bourgeoisie en de boeren die zelf grond bezatten, die profiteerden van de opheffing van de feodaliteit; de grote massa van de boeren ging er niet op vooruit. De ontevredenheid leidde tot ongeregelheden en soms tot gewelddadig verzet. Tot een definitieve opheffing van de feodaliteit kwam het pas tijdens de Conventie, na de val van de Girondijnen.

Met de opheffing van de feodaliteit ontstond een nieuwe opvatting over het bezit, dat weldra gerekend werd tot de natuurlijke, onvergankelijke rechten van de mens: eigendom in burgerlijke zin. Eigendom is een vrij, individueel, absoluut recht van gebruik en misbruik, overeenkomstig het Romeins recht; eigendomsrechten worden slechts beperkt door die van anderen en in mindere mate door het algemeen belang. Deze door de bourgeoisie gehuldigde opvatting is niet alleen in strijd met de feodale opvatting van een eigendom waarop de verplichting rust van rechten die aan de grondheer betaald moeten worden, maar ook met de opvattingen van gemeenschappen met gemeenschapsgronden en particuliere gronden waarop verplichtingen rusten ten voordele van de dorpsgemeenschap. De Assemblée constituante was voorstander van een verdeling van de gemeenschapsgronden die de boeren die zelf reeds grond bezaten bevoordeelde; zij toonde zich echter voorzichtig in deze kwestie: alles bleef bij het oude.

De vrijheid van bebouwing, die definitief tot stand kwam door de volledige erkenning van het eigendomsrecht, verzekerde na een lange maatschappelijke en juridische ontwikkeling de triomf van het "agrarisches individualisme". Dit leidde tot het verval van de oude agrarische gemeenschap: de eigenaar kan zijn gronden naar eigen goeddunken bebouwen, hij is bevrijd van de dwang van het systeem van de "soles" (het verplichte slagstelsel), kan zijn land omheinen als hij dat wil en hoeft het niet meer periodiek braak te laten liggen. Maar hoewel de woordvoerder van de comités, Heurtault de Lamerville, de "vrijheid op het platteland" opeiste, met andere woorden de opheffing van het weiderecht als zijnde in strijd met het "natuurlijke en grondwettelijke recht van eigendom", weigerde de Assemblée constituante tot deze vergaande maatregel over te gaan. Wel stelde men kunstmatig aangelegde weiden ervan vrij. De "Code rural", die uiteindelijk op 27 september 1791 aangenomen werd, voerde de aanvaarde beginselen niet tot in alle consequenties door: omheining werd

toegestaan, maar het weiderecht en het recht van overtocht werden gehandhaafd als zij vastgelegd waren of door het gewoonterecht bevestigd. De kleine boeren zonder of met weinig grond zouden de collectieve rechten nog lang verdedigen; zelfs Napoleon durfde hun deze niet te ontnemen. Zo bleef nog gedurende een groot deel van de 19de eeuw naast het nieuwe individualistische recht en de nieuwe landbouw, de oude agrarische economie en de traditionele dorpsgemeenschap bestaan.

De vrijheid van produktie, die voor de landbouw al ingevoerd was door middel van de vrijheid van bebouwing, werd algemeen gemaakt door de opheffing van gilden en monopolies. Niet zonder aarzeling van de kant van de bourgeois ontwerpers van de grondwet overigens, want in de gilden gingen zeer verschillende situaties en tegenstrijdige belangen samen. De theoretische opheffing van de voorrechten van de gilden werd afgekondigd in de nacht van 4 augustus: "Alle bijzondere voorrechten van provincies, vorstendommen, steden, gilden en gemeenschappen worden onherroepelijk opgeheven, deze vallen voortaan onder het gemeenschappelijke recht van alle Fransen."

Het scheen gedaan te zijn met de gilden. Zo begreep Camille Desmoulins het tenminste: "Deze nacht betekent het eind van alle meesterschappen en uitzonderlijke privileges. (...) Voortaan kan iedereen die daartoe in staat is een winkeltje opzetten. De meester-kleermaker, de meester-schoenmaker, de meester-pruikenmaker zullen wel een traantje laten, maar de gezellen zullen blij zijn, in veel zolderkamers zal de zon gaan schijnen."

Dat was te vroeg gejuicht. In het definitieve besluit van 11 augustus 1789 was nog slechts sprake van de "bijzondere voorrechten van provincies, prinsdommen, landen, kantons, steden en gemeenschappen van bewoners": de gilden bleven bestaan, nog meer dan 1 ½ jaar. Bij het debat over de patentrechten bracht de rapporteur van het belastingcomité, de adellijke D'Allarde de verschillende problemen met elkaar in verband: het gilde is net als het monopolie een factor die het leven duurder maakt, het is een exclusief voorrecht dat opgeheven moet worden. De wet van 2 maart 1791, de zogenaamde wet van D'Allarde, hief de gilden, overmanschappen, meesterschappen, maar ook de geprivilegieerde manufacturen op. Zo werden de kapitalistische productiekrachten bevrijd en stond het industriële ondernemerschap voor iedereen open. De produktievrijheid werd nog versterkt door de opheffing van de kamers van koophandel, organen van de koloniale handel; van de industriële controle op en de reglementering van merken; en tenslotte van de inspectie van de manufacturen. De concurrentie, de wet van vraag en aanbod alleen, moesten de produktie, de prijzen en de lonen bepalen.

De vrijheid van arbeid is in een dergelijk systeem onlosmakelijk verbonden met de vrijheid van onderneming: de arbeidsmarkt moet vrij zijn, net zoals de markt voor de produkten; verenigingen van gezellen worden evenmin "getolereerd als gilden van meesters; het economische liberalisme kent slechts individuen. In het voorjaar van 1791 ontstonden arbeidersbonden, die de bourgeois van de constituanten schrik

aanjoegen, vooral die van de timmermansgezellen, die bij het Parijse gemeentebestuur trachtte te bereiken dat het een “tarief” aan de bazen zou opleggen. In die onrustige sfeer van arbeiderseisen werd op 14 juni 1791 de wet van Le Chapelier aanvaard. Hierin werd aan burgers van eenzelfde beroep, arbeiders of meesters, verboden om voorzitters, secretarissen of gevolmachtigden te benoemen en “besluiten te nemen of debatten te voeren over hun zogenaamde gemeenschappelijke belangen”, kortom zich aaneen te sluiten en te staken: dit verbod ging in tegen het recht van vereniging en vergadering. De vrijheid van arbeid woog zwaarder dan de vrijheid van vereniging. De gezellenverenigingen werden verboden, zowel als de onderlinge arbeiderssteunfondsen. Op 20 juli 1791 werden deze voorschriften ook tot het platteland uitgebreid: elke gemeenschappelijke actie met het doel de prijzen en lonen te beïnvloeden was verboden, zowel voor eigenaars en pachters, als voor knechten en landarbeiders. Hierdoor werden arbeiders en gezellen overgeleverd aan de willekeur van de ondernemers, hoewel ze op papier gelijkberechtigd waren. Het coalitie- en stakingsverbod bleef tot 1864 van kracht wat de staking betreft en tot 1884 wat de vrijheid van vakvereniging betreft. Dit was een van de belangrijkste troeven van het kapitalisme van de vrije concurrentie: het liberalisme, gebaseerd op de abstractie van een maatschappelijk en egalitair individualisme kwam de sterksten ten goede.

De vrijheid van handel tenslotte. Op 29 augustus 1789 was de graanhandel volgens het plan van Brienne weer vrij geworden, op de export na; op 18 september werden de graanprijzen vrijgemaakt. Het vrije verkeer van granen binnenslands, dat tegelijkertijd van economisch en fiscaal belang was, kwam geleidelijk tot stand door de opheffing van de gabelle (21 maart 1790), van de binnenlandse douanegrenzen (31 oktober), en van het “octroi” en de “aides” (stedelijke en koninklijke indirecte belastingen - 2 maart 1791): hiermee waren bijna alle, zowel door de fysiocraten als door de filosofen veroordeelde belastingen op consumptieartikelen vervallen. De toename van de koopkracht van het volk die hiervan het gevolg was, werd al gauw meer dan teniet gedaan door de prijsstijgingen. De binnenlandse markt was een eenheid geworden door de verdwijning van de binnenlandse douanegrenzen, van de controle die met de gabelle en de aides gepaard ging, door de afkoop van tolgelden en de verplaatsing van de douanegrenzen, die leidde tot de inlijving van de “buitenlandse provincies” Elzas en Lotharingen, zodat politieke grenzen en douanegrenzen samenvielen. De vrijheid van de financiën en het bankwezen maakte de handelsvrijheid volledig: de effectenmarkt werd vrij evenals de goederenmarkt en bevorderde de opkomst van het financierskapitalisme.

De buitenlandse handel werd vrij door de opheffing van het monopolie van de handelscompagnieën. De Oostindische Compagnie was in 1785 in ere hersteld: zij had het monopolie van de handel voorbij Kaap de Goede Hoop. Tot grote voldoening van de vertegenwoordigers van de havens en de grote exporterende handelshuizen die de aanval geleid hadden, hief de Assemblée constituante op 3 april 1790 het

monopolie van de Compagnie op: "De handel op Indië voorbij Kaap de Goede Hoop is vrij voor alle Fransen." De handel op Senegal werd vrijgemaakt op 18 januari 1791. Marseille verloor het monopolie van de handel op de zeehavens van de Levant en Barbarije op 22 juli 1791. Het handelsliberalisme van de bourgeoisie van de Assemblée constituante wist te schipperen als er gevaar dreigde voor buitenlandse concurrentie: opnieuw een bewijs van het realisme van de mannen van 1789. In beperkte mate werden protectionistische maatregelen getroffen om de nationale produktie te beschermen: de Assemblée aanvaardde op 2 maart 1791 een klein aantal beperkingen van het vrije verkeer. Bij de invoer gold een verbod op bepaalde textielprodukten, bij de uitvoer op bepaalde grondstoffen, vooral granen. Sterker nog, in de koloniale handel handhaafde de Assemblée het mercantilistische exclusivisme, de koloniën mochten slechts handel drijven met het moederland (verordening van 18 maart 1791). Zo sterk was de pressiegroep van de koloniale handel, die al eerder bereikt had dat de slavernij in de koloniën gehandhaafd bleef en dat vrije kleurlingen geen politieke rechten kregen.

De traditionele economische orde was van de kaart geveegd. Ook 1789 had de bourgeoisie al de leiding van produktie en handel. Maar het "laissez faire, laissez passer" bevrijdde het handelsverkeer en de industrie van de hindernissen van privileges en monopolies. De kapitalistische produktiewijze was ontstaan en had zich ontwikkeld in het kader van eigendomsstelsel dat nog feodaal van aard was; dit kader was nu vernietigd. De bourgeoisie van de Assemblée constituante versnelde de evolutie de evolutie door de economie vrij te maken.

III. De rationalisatie van de instellingen

De Assemblée constituante trachtte de institutionele chaos van het Ancien Régime te vervangen door een samenhangende en rationele organisatie, gebaseerd op een hiërarchische opbouw van gelijke bestuurseenheden, geldend voor alle takken van bestuur. Het beginsel van de soevereiniteit van de natie binnen het kader van het censuskiesrecht werd overal toegepast; overal werden de bestuurders gekozen. Dit leidde tot een steeds grotere decentralisatie, overeenkomstig de wil van de meerderheid: maar ondanks zekere schakeringen viel de plaatselijke autonomie altijd uit in het voordeel van de bourgeoisie.

De bestuurlijke decentralisatie

De nieuwe bestuurlijke indeling werd aanvaard door middel van de wet van 22 december 1789, die betrekking had op de Assemblée primaires (vergadering van actieve burgers) en op de Assemblées administratives (bestuurlijke vergaderingen). De chaotische oude indeling werd vervangen door een strak systeem: het departement werd onderverdeeld in districten, het district in kantons, het kanton in gemeenten. Op 3 november 1789 had Thouret een plan voor een geometrische verdeling ingediend: Frankrijk zou verdeeld worden in departementen van 1422 vierkante kilometer, ieder departement 9 gemeenten van 158 vierkante kilometer ...

Mirabeau verzette zich tegen deze indeling en vroeg meer rekening te houden met de tradities en de geschiedenis: "Ik wil een materiële verdeling, die rekening houdt met de feiten, de plaatsen en de omstandigheden, geen mathematische, abstracte indeling waarvan de uitvoering me ondoenlijk lijkt. Ik wil een indeling waarvan het doel niet alleen is een proportionele vertegenwoordiging te verzekeren, maar een die ook dient om het bestuur nader tot de mensen en de dingen te brengen en de deelname van de burgers aan het bestuur te doen toenemen. Tenslotte wil ik een verdeling die in zekere zin niet al te nieuw is, die het als het ware mogelijk maakt rekening te houden met vooroordelen en zelfs misverstanden; een verdeling die door alle provincies even wenselijk wordt geacht en berust op reeds bestaande verhoudingen."

Een besluit van 15 januari 1790 stelde het aantal departementen op 83; bij de bepaling van de grenzen werd rekening gehouden met de door Mirabeau genoemde beginselen. Zo werd de verdeling in departementen geen abstracte indeling, maar hield zij rekening met historische en geografische factoren. Toch betekende zij het einde van het traditionele provinciale levenskader en voorzag het land van welomschreven bestuurlijke eenheden.

Het gemeentelijk bestuur werd geregeld door de wet van 14 december 1789. De actieve burgers van elke gemeente kozen telkens voor twee jaar de gemeenteraad, bestaande uit notabelen en het gemeentebestuur. Dit bestond uit de gemeentelijke ambtsdragers, de burgemeester en de procureur (gevolmachtigde) van de gemeente, die, in de grotere steden geholpen door een assistent, de belangen van de gemeenschap moest behartigen. De gemeentebesturen hadden grote bevoegdheden: de verdeling en inning van de belastingen, de ordehandhaving met het recht om de hulp van de Nationale Garde in te roepen en het standrecht af te kondigen, en tenslotte de berechting van in de gemeente gepleegde overtredingen. Doordat zij rechtstreeks gekozen werden, waren de gemeentebesturen democratischer dan de departementale besturen die door middel van getrapte verkiezingen gekozen werden. Het actieve politieke leven in de gemeenten was een van de karakteristieken van het Frankrijk van de Revolutie.

Het departementale bestuur werd geregeld door de wet van 22 december 1789. Een raad van 36 leden, benoemd door de vergadering van kiesmannen van het departement, vormde het departementale besluitvormingsorgaan. De raad benoemde acht van zijn leden in een "Directoire" dat permanent zitting hield en de besluiten van de raad uitvoerde. Aan ieder Directoire werd een "procureur général syndic" toegevoegd, die toezag op de uitvoering van de wetten: deze stond in rechtstreekse verbinding met de ministers, hij vertegenwoordigde het algemeen belang; in feite was hij de secretaris van de bestuursdiensten. Het Directoire had het bestuur van het departement in handen: het erfde de macht van de vroegere intendant. Het departement, waarin het centrale gezag door geen enkele directe gevolmachtigde vertegenwoordigd was, vormde dus als het ware een kleine republiek in handen van de grote bourgeoisie. De districten kregen een gelijksoortig

bestuur als het departement (raad van twaalf leden, Directoire van vier leden, procureur syndic van het district). Zij werden speciaal belast met de verkoop van de nationale goederen en de verdeling van de belastingen over de gemeenten. De kantons bezaten geen eigen bestuur.

Ik decentralisatie op grond van het censuskiesrecht kwam zo in de plaats van de monarchistische centralisatie. De centrale macht had geen enkele greep op het lokale bestuur dat in handen was van de bourgeoisie; de koning had wel het recht een functionaris te schorsen, maar de Assemblée kon hem dan weer in zijn functie herstellen. De koning en de Assemblée beschikten echter niet over de middelen om belastingbetaling of inachtneming van de wet bij de burgers af te dwingen. Toen de politieke crisis toenam, werd de bestuurlijke decentralisatie een ernstige bedreiging voor de eenheid van de natie. Overal was de macht in handen van gekozen bestuurders: als hun plaatsen veroverd werden door tegenstanders van de nieuwe orde kwam de Revolutie in gevaar. Het was om de Revolutie te verdedigen dat men twee jaar later terug moest vallen op de centralisatie.

De justitiële hervorming

De hervorming van de rechterlijke organisatie geschiedde in dezelfde geest als die van het bestuur. De talloze gespecialiseerde rechtsprekende instanties van het Ancien Régime werden opgeheven; in plaats daarvan kwam een nieuwe hiërarchie van rechtbanken gegrond op het beginsel van de soevereiniteit van de natie, zonder dat onderscheid werd gemaakt naar stand. De nieuwe rechterlijke organisatie was gericht op de bescherming van de individuele vrijheid; vandaar een geheel van waarborgen ten gunste van de verdachte: hij moest voorkomen binnen 24 uur na de arrestatie, de zittingen waren openbaar, de bijstand van een advocaat was verplicht. Het beginsel van de soevereiniteit van de natie leidde tot het verkiezen van rechters en tot de instelling van een jury. De koopbaarheid van het ambt werd opgeheven, de rechters werden gekozen uit hen die rechten gestudeerd hadden; oefenden hun macht uit in naam van het volk. De burgers moesten over de feiten, de rechters over de rechtskwestie; jury's traden echter slechts op in strafzaken.

Voor het burgerlijk recht stelde de Assemblée constituante in ieder kanton in, wat men naar Engels voorbeeld een vrederechter noemde. Deze moest actief burger zijn en werd voor twee jaar gekozen door de Assemblées primaires. De vrederechter deed zonder mogelijkheid van beroep uitspraak in zaken tot 50 livre, en in eerste instantie in zaken tot 100 livre. Hij had ook een rol bij de vrijwillige rechtspraak (hij vervulde o.a. het voorzitterschap van familieraden). In de wet had de arbitrage van geschillen nog een grote plaats; deze was met name in alle familiezaken verplicht. Hoewel het dikwijls moeilijk was de organisatie van de vrederechtspraak rond te krijgen (de niet betaalde assessors lieten dikwijls verstek gaan), was deze instelling toch een groot succes, een van de meest duurzame creaties van de Assemblée constituante. De districtsrechtbank, de instantie boven de vrederechter, bestond uit vijf voor zes jaar door de kiesmannen vergadering van het district gekozen rechters

en een ambtenaar van het openbaar ministerie, benoemd door de koning. Deze rechtbank behandelde in hoger beroep zaken die door de vrederechter berecht waren en was competent in zaken tot 100 livre zonder mogelijkheid van beroep; van vonnissen over hogere bedragen was beroep mogelijk. Er bestond daartoe echter geen speciale beroepsinstantie: de districtsrechtbanken behandelden elkaars zaken in hoger beroep.

In het strafrecht bestonden krachtens de wetten van 20 januari, 19 juli en 16 september 1791 drie rechterlijke niveaus. In iedere gemeente werden overtredingen van gemeentelijke verordeningen berecht door een soort politierechtbank, samengesteld uit gemeentelijke ambtsdragers. In het kanton werden overtredingen berecht door een correctionele rechtbank bestaande uit de vrederechter en twee leken. In de hoofdstad van het departement hield een rechtbank voor strafzaken zitting. Deze bestond uit een president, drie door de departementale kiesmannenvergadering gekozen rechters, een openbaar aanklager belast met de leiding van de vervolging en een commissaris van de koning voor het vorderen van de op te leggen straf. Een jury van beschuldiging, acht juryleden door het lot aangewezen uit de personen die voorkwamen op een tevoren opgestelde lijst, moest beslissen of tot vervolging overgegaan moest worden. Een jury uit de personen die voorkwamen op een lijst die anders was samengesteld dan die van de jury van beschuldiging, sprak zich uit over het ten laste gelegde; de juryleden waren vermogende actieve burgers. Er was geen beroep mogelijk. Op 25 september 1791 aanvaardde de Assemblée constituante een wetboek van strafrecht waarin alle "denkbeeldige delicten" (zoals ketterij, majesteitsschennis) opgeheven werden en de strafbare feiten in drie categorieën onderverdeeld werden (gemeentelijke overtredingen, strafrechtelijke overtredingen en delicten en misdrijven waarop een straf stond die de dader van zijn vrijheid, soms van zijn leven en zijn eer berooft). De in de wet neergelegde straffen, "die volstrekt en klaarblijkelijk nodig" waren, waren persoonlijk en gelijk voor allen.

Bovenaan de juridische hiërarchie stonden twee nationale rechtbanken. Het hof van Cassatie, ingesteld door de wet van 27 november 1790, waarvoor per departement een rechter gekozen werd, kon de vonnissen van de andere rechtbanken vernietigen, maar slechts op grond van vormfouten in de procedure en van overtredingen van de wet; de vernietigde zaken werden dan verwezen naar een andere rechtbank van dezelfde instantie. Het Nationaal Hooggerechtshof, ingesteld op 10 mei 1791, was bevoegd voor strafbare feiten, gepleegd door ministers en hoge functionarissen en voor misdrijven tegen de staatsveiligheid.

De gerechtelijke organisatie was samenhangend, rationeel en onafhankelijk van de koning; hoewel nog steeds in zijn naam recht gesproken werd, was de rechtspraak een zaak van de natie geworden. In feite was de rechterlijke macht, net zoals de politieke en bestuurlijke macht, dank zij het een censuskiesrecht echter in handen van de bourgeoisie.

Kerk en natie

De hervorming van de geestelijkheid was onlosmakelijk verbonden met die van staat en bestuur, zozeer waren staat en kerk met elkaar vervlochten gedurende het Ancien Régime. De hervorming leidde tot een godsdienstig conflict, een ware voedingsbodem voor de contrarevolutie. De leden van de Assemblée constituante waren voor het merendeel oprecht gelovig en hebben dit conflict niet gezocht. Het katholicisme bleef de officiële godsdienst, de enige die door de staat onderhouden werd. Maar de opvattingen van de gedeputeerden waren uitgesproken gallicaans, zij meenden zelf de kerk te kunnen hervormen.

Allereerst werd de geestelijkheid van haar inkomsten en haar erfgoed beroofd. De kerktiend (la dîme) was opgeheven in de nacht van 4 augustus. Op 2 november 1789 werden de kerkelijke goederen genationaliseerd om de financiële crisis op te lossen. De staat zou op redelijke wijze voorzien in het levensonderhoud van de priesters en zou de kosten van de kerkdiensten en de armenzorg voor zijn rekening nemen. De pastoors zouden 1200 livre per jaar ontvangen in plaats van de 750 van de "portion congrue" tijdens het Ancien Régime. De aldus geconfisqueerde kerkelijke goederen werden tot "nationale goederen van eerste oorsprong". Deze inbeslagname van de kerkelijke bezittingen leidde noodzakelijk tot een herziening van de traditionele organisatie van de geestelijkheid.

De ordegeestelijkheid werd op 13 februari 1790 opgeheven; hij was in verval, stond in een kwade reuk bij het publiek en beschikte over aanzienlijke bezittingen. De werving voor de orden werd lamgelegd door het verbod op het afleggen van intredebeloften.

De wereldlijke geestelijkheid werd georganiseerd door de Burgerlijke Constitutie voor de geestelijkheid, aanvaard op 12 juli 1790 en afgekondigd op 24 augustus. De nieuwe bestuurlijke indeling werd ook het kader van de kerkelijke organisatie: één bisdom per departement. Bisschoppen en pastoors werden gekozen net zoals andere ambtenaren; de bisschoppen door de vergadering van kiesmannen van het departement, de pastoors door die van het district. De benoemden werden dan plechtig geïnstalleerd door hun geestelijke superieur, de bisschoppen door hun aartsbisschoppen en niet meer door de paus. De kapittels, die men als "bevoorrechte gemeenschappen" beschouwde, werden opgeheven en vervangen door episcopale raden, die deelnamen aan het bestuur van het bisdom. Zo werd de Franse kerk een nationale kerk; in kerk en staat moest dezelfde geest heersen; krachtens het besluit van 23 februari 1790 lazen de pastoors de besluiten van de Assemblée vanaf de kansel voor en voorzagen deze van commentaar.

De band tussen de Franse kerk en de paus werd losser. De herderlijke brieven waren onderworpen aan de censuur van de regering, de pauselijke rechten bij aanvaarding van een prebende werden opgeheven. Hoewel de paus de hoogste autoriteit bleef in de Franse kerk werd hem alle rechterlijk gezag ontnomen. De

Assemblée constituante liet het echter aan de paus over om “de Burgerlijke constitutie in te zegenen”, zoals de aartsbisschop van Aix, Boisgelin, het uitdrukte. De moeilijkheden begonnen toen de Burgerlijke constitutie als kerkelijke wet moest worden erkend. Moest dit door de paus of door een nationaal concilie geschieden? Bevreesd voor de acties van contrarevolutionaire bisschoppen wees de Assemblée constituante het plan voor een concilie van de hand; daarmee leverde zij zich over aan de paus. Op 1 augustus 1790 kreeg kardinaal De Bernis, ambassadeur in Rome, het bevel om Pius VI te verzoeken de Burgerlijke constitutie tot kerkelijke wet te maken. Kardinaal De Bernis was er zelf tegenstander van, zijn houding was zeer dubbelzinnig. Hij onderhield een briefwisseling met aristocratische bisschoppen en overhandigde de paus hun verontwaardigde protesten; tenslotte wenste hij de paus geluk met zijn weigering en verheugde zich over het mislukken van zijn eigen missie.

De paus had de Verklaring van de Rechten van de Mens al veroordeeld als zijnde goddeloos; hij had tal van grieven. De pauselijke rechten bij aanvaarding van prebenden waren vervallen. Avignon betwistte de pauselijke soevereiniteit en wilde bij Frankrijk ingelijfd worden. Pius VI was evenzeer van zijn wereldlijke als aan zijn geestelijke macht gehecht. Hij wilde eerst weten wat de Franse regering van plan was op politiek gebied, vooral in de kwestie Avignon, vóór hij zich uitliet over de geestelijke kwestie. Hij wilde niet door een overijld besluit zijn wereldlijke belangen voor zijn geestelijke belangen opofferen. Hij schoof de zaak dus op de lange baan en maakte er ondanks de gematigdheid van de Assemblée die op 24 augustus 1790 weigerde een besluit te nemen over de kwestie Avignon en het verzoekschrift van de bevolking van Avignon naar de koning doorstuurde - een ware koehandel van. De houding van de paus was niet alleen een misrekening, ten koste van zijn eigen belangen, hij zaaide ook verwarring in de geesten stortte Frankrijk in het schisma en de burgeroorlog.

Intussen ondernam het hele episcopaat, onder leiding van de aartsbisschop van Aix, Boisgelin, verscheidene malen stappen bij de koning en de paus, erop aandringend dat de Burgerlijke constitutie loyaal uitgevoerd zou worden. Als het toch tot een breuk kwam, was dat tegen de wil en de verwachting van de bisschoppen. Op 30 oktober 1790 publiceerden de bisschoppen die gedeputeerde waren van de Assemblée nationale een *Exposition des principes sur la constitution civile du clergé* (Beginselverklaring over de burgerlijke constitutie voor de geestelijkheid): hierin verklaarden zij niet tegen de Burgerlijke constitutie, maar verzochten de invoering ervan uit te stellen tot de pauselijke goedkeuring verkregen was. De Burgerlijke constitutie, die de kerk van Frankrijk autonoom maakte, hoefde gezien vanuit het heersende kanonieke recht niet zonder meer tot een schisma te leiden. In 1790 was de pauselijke onfeilbaarheid nog niet tot dogma geworden. De Franse bisschoppen wilden van de paus een kerkrechtelijke bevestiging om zonder gewetensconflicten de herziening van de kerkelijke districten en de vorming van de episcopale raden te kunnen doorvoeren. Voor het verzet van de paus waren verscheidene motieven, niet alleen van geestelijke aard. De katholieke grootmachten, vooral Spanje, moedigde

zijn oppositie aan. Tot het laatst bleef Boisgelin niettemin hopen dat de paus Frankrijk een schisma zou besparen, menend dat het de pauselijke plicht was de Burgerlijke constitutie kerkrechtelijk te bevestigen. Het wachten moe eiste de Assemblée constituante op 27 november 1790 van alle priesters een eed van trouw aan de grondwet van het koninkrijk en dus aan de Burgerlijke constitutie die daarin opgenomen was. Slechts zeven bisschoppen legden de eed af. De pastoors vielen uiteen in twee ongeveer gelijke groepen, waarvan de verhouding van streek tot streek zeer verschilde. De “beëdigden” of “grondwetsgetrouwen” overheersten in het zuidoosten, de “eedweigeraars” in het westen.

De veroordeling van de Burgerlijke constitutie door de paus bezegelde de feiten. In een herderlijk schrijven van 11 maart en een van 13 april 1791 veroordeelde hij plechtig de beginselen van de Revolutie en de Burgerlijke constitutie: het schisma was een feit. Het land was in tweeën gedeeld. De oppositie van de eedweigeraars versterkte de contrarevolutionaire agitatie, en bij het politieke conflict voegde zich het godsdienstige conflict.

Men heeft zich afgevraagd waarom de Constituante de zaak niet anders aangepakt heeft. In feite was echter een scheiding van kerk en staat onmogelijk, zowel moreel als materieel. Deze kon slechts voortkomen uit de mislukte invoering van de Burgerlijke constitutie. Niemand verlangde op dat moment een scheiding; deze was zelfs niet denkbaar. De filosofen wilden kerk en staat binden en de dienaren van de eerste in dienst stellen van de maatschappelijke vooruitgang. De leden van de Assemblée constituante waren geen kerkgangers maar wel eerbiedige gelovigen. Het volk was overtuigd katholiek, het zou uit angst voor eigen zieleheil geen breuk aanvaard hebben; een scheiding zou gezien zijn als een oorlogsverklaring aan de godsdienst en een geducht wapen zijn geweest in handen van de contrarevolutionairen. De materiële hindernissen voor een scheiding waren niet minder groot. De goederen van de geestelijkheid waren geconfisqueerd, de priesters moesten dus onderhouden worden, er moest een budget voor de kerk worden vastgesteld. Het waren de financiële problemen geweest die geleid hadden tot de reorganisatie van de Franse kerk: het was uit bezuiniging dat bijna de helft van de oude bisdommen opgeheven en het merendeel van de kloosters gesloten werd. Zo was de religieuze hervorming nauw verbonden met de bestuurlijke vernieuwingen en de financiële problemen.

De belastinghervorming

De algemene beginselen van waaruit de bourgeoisie van de Assemblée constituante de instituties hervormde werden ook toegepast op de belastingen; dit was een van de vaakst genoemde verlangens in de cahiers de doléances van 1789. Gelijkheid van allen voor de belasting, die nu bijdrage (contribution) genoemd werd, rationalisatie van de verdeling, gelijkheid over het gehele land, een persoonlijke, jaarlijkse belasting, evenredig aan het inkomen: het belastingsysteem dat uitgewerkt werd door de Assemblée constituante betekende ontegenzeggelijk een grote

lastenverlichting voor de grote meerderheid van de belastingplichtigen. De indirecte belastingen werden opgeheven, behalve de registratierechten die nodig waren voor het vaststellen van de belasting op onroerend en roerend goed, behalve ook zegel- en douanerechten.

Het nieuwe belastingsysteem kende drie belangrijke directe belastingen. De directe belasting die werd ingesteld op 23 november 1790 had betrekking op tot inkomsten uit grondbezit: het was, overeenkomstig de ideeën van de fysiocraten, de belangrijkste belasting. Voor de vaststelling van deze belasting zou de instelling van een nationaal kadaster nodig geweest zijn: alleen zo zou een evenredige, rechtvaardige verdeling van lasten over de departementen, de gemeenten en de belastingplichtigen mogelijk zijn geweest. De Assemblée volstond er echter mee de op te brengen som voor elk departement vast te stellen op grond van de oude belastingen; de gemeentelijke lijsten en werden samengesteld op grond van de verklaringen van de belastingplichtigen. De *belasting op roerend goed*, die op 13 januari 1791 ingesteld werd, had betrekking op het inkomen blijkend uit huur of huurwaarde van de woning; de wet voorzag in een verlichting op grond van bijzondere lasten door de samenstelling van het gezin en in een extra belasting voor vrijgezellen. De *patente*, ingesteld op 2 maart 1791, werd geheven over de inkomsten uit handel en industrie. De verdeling van deze belastingen, die aan de gemeenten overgelaten was, leidde tot onaangename situaties; meestal hadden de gemeenten noch de middelen noch de wil om deze ondankbare taak tot een goed einde te brengen. De gekozen oplossing, een verdeling gebaseerd op de gecorrigeerde gegevens van de oude vingtièmes, veroorzaakte grote ontevredenheid. Het was opvallend dat de belasting op roerend goed de plattelandsbevolking zwaar trof en de stedelijke bourgeoisie ontzag. Omdat er zoveel klachten waren en de verdeling zo traag verliep, benoemde de Assemblée constituanten in juni 1791 commissarissen om de gemeenten in deze taak bij te staan.

Het nieuwe systeem van inning maakte de problemen nog groter. De gemeente besturen verzorgden de inning van de belastingen; de wet schreef geen speciale belastingdienst voor. Per district verzamelde een gekozen ontvanger alle gelden, terwijl in het departement een algemeen betaalmeeester de gelden overdroeg aan de schatkist. De nationale schatkist werd krachtens een besluit van maart 1791 beheerd door zes commissarissen, benoemd door de koning. Dezen parafeerden de uitgaven van de ministeries.

Deze eenvoudige en consistente organisatie van de belastingen bleef in grote lijnen gehandhaafd gedurende de gehele 19de eeuw. Aanvankelijk verergerde zij de financiële crisis eerder. Er was tijd voor nodig om het systeem op gang te krijgen. De oude belastingen werden opgeheven op 1 januari 1791, terwijl de grondbelasting nauwelijks ingesteld was en de belasting op roerend goed en de patente nog niet bestonden. Ook de patriottische belasting van een kwart van het inkomen, die op 6 oktober ingesteld was, zou voorlopig nog niets opleveren. De door Necker uitgeschreven leningen (30 miljoen tegen 4,5% op 9 augustus, 80 miljoen tegen 5%

op 27 augustus) waren een mislukking geworden. Tegelijkertijd namen de lasten van de staat toe door de aflossing van leningen bij de geestelijkheid, de terugbetaling voor koopbare ambten en de waarborgsommen voor de ambtsdragers, en weldra zouden daar nog de salariskosten van de geestelijkheid en het onderhoud van de kerk bijkomen. De schatkist bleef leeg, de staat leefde van de hand in de tand op de voorschotten van de discountobank.

De financiële crisis dwong de Assemblée constituante tot twee essentiële maatregelen die de maatschappelijke revolutie verdiepten: de verkoop van de kerkelijke goederen en de instelling van papiergeld: de assignaat.

IV. Op weg naar een nieuw maatschappelijk evenwicht: assignaten en nationale goederen

Bij deze ingrijpende maatregelen blijkt welke grote rol de omstandigheden gespeeld hebben in het werk van de bourgeoisie van de Constituante en hoe zij veel verder moest gaan dan een rationele en samenhangende behartiging van haar eigen belangen; hoe zij gedwongen werd tot steeds scherpere besluiten, hoe zij tenslotte een maatschappelijke omwenteling teweegbracht die zij ongetwijfeld noch verlangd, noch voorzien had maar die uiteindelijk aan het regime een solide basis gaf in de bourgeoisie en de boerenstand.

Assignaten en inflatie

De monetaire hervorming, die zulke grote maatschappelijke gevolgen had, kwam voort uit de financiële crisis. Op 2 november 1789 stelde de Assemblée constituante de kerkelijke goederen ter beschikking van de natie. Deze rijkdom aan onroerend goed moest echter nog roerend gemaakt worden. Op 19 december 1789 besloot de Assemblée voor 400 miljoen aan kerkelijke goederen te verkopen. Er werd voor eenzelfde bedrag aan assignaten uitgegeven, papieren waarvan de waarde gegarandeerd werd door de nationale goederen. De assignaat was toen nog slechts een schatkistbiljet dat 5% rente gaf en afgelost kon worden uit kerkelijke goederen; een schuldbekentenis ten laste van de staat; er bestonden toen nog slechts grote coupures van 1000 livre. Naarmate de verkoop van de kerkelijke goederen vorderde moesten zij terugvloeien en vernietigd worden, waardoor de staatsschuld zou verminderen.

Voor het welslagen van de operatie was snelheid een voorwaarde. De assignaten werden echter niet gemakkelijk geplaast: de toestand leek onzeker, de geestelijkheid bleef haar eigen goederen beheren, de hervorming van de kerkelijke organisatie was nog niet aanvaard. Zo moest de Assemblée constituante wel radicale maatregelen nemen: op 20 april 1790 ontnam zij de geestelijkheid het beheer van haar goederen; een maand later maakte zij een kerkelijke begroting; op 14 mei regelde zij de details van de verkoop van de nationale goederen. De schatkist bleef echter leeg en het tekort groeide met de dag. In een reeks maatregelen veranderde de Assemblée de assignaat geleidelijk van schatkistbiljet tot papiergeld; de rente

verviel en de assignaat werd zonder beperking een wettig betaalmiddel. Op 27 augustus 1790 werd de assignaat tot bankbiljet, de emissie werd 1200 miljoen en men gaf middelgrote coupures (50 livre) uit in afwachting van kleine coupures van 5 livre (6 mei 1791). Zo werd deze maatregel, die bestemd was voor de aflossing van de staatsschuld, tegen de oorspronkelijke bedoeling gebruikt om begrotingstekorten te dekken. De economische en sociale gevolgen hiervan waren vérstrekkend.

Vanuit economisch oogpunt werd de assignaat als papiergeld gekenmerkt door een snelle inflatie. Er werden er steeds meer in circulatie gebracht. De Assemblée versnelde de waardevermindering nog door op 17 mei 1790 de geldhandel toe te staan; het metaalgeld verdween uit de circulatie; weldra onderscheidde men twee prijzen, één voor muntgeld, één voor papiergeld. De verschijning van kleine coupures deed de waarde nog meer dalen. De wisselkoers daalde gedurende 1790 met 5 à 25%; in mei 1791 was een coupure van 100 livre op de Londense markt nog maar 73 livre waard.

Ook maatschappelijk gezien waren de gevolgen van de invoering van de assignaat als papiergeld groot. Het gewone volk leed onder de inflatie, de levensomstandigheden werden steeds moeilijker. De gezellen en arbeiders, die in papiergeld betaald werden, zagen hun koopkracht dalen. Het leven werd duurder, de stijging van de levensmiddelenprijzen had dezelfde noodlottige gevolgen als grote schaarste. De maatschappelijke onrust nam weer toe: de hoge prijzen brachten de stedelijke volksmassa in het geweer tegen de grote bourgeoisie en droegen bij tot haar val. De inflatie was niet minder schadelijk voor bepaalde groepen van de bourgeoisie: ambtsdragers waarvan ambt opgeheven was en de renteniers van het Ancien Regime die hun spaargeld belegd hadden in staatsobligaties of hypotheekzaken. De inflatie trof vergaarde rijkdom maar speelde de speculanten in de kaart. Terwijl de assignaat de schatkistbiljet de kerkelijke goederen voorbehouden had aan de schuldeisers van de staat, leveranciers, financiers en titularissen van opgeheven ambten, maakte de assignaat als papiergeld het iedereen mogelijk zich kerkelijk goed te verschaffen. De assignaat was niet meer een middel om de financiële crisis op te lossen maar een machtig middel tot politieke en maatschappelijke actie.

De nationale goederen en de versterking van de burgerlijke eigendom

Door de verkoop van de nationale goederen en de invloed van de assignaat leidde de Revolutie tot een herverdeling van het grondbezit die de maatschappelijke gevolgen ervan nog benadrukte. De verkoop ging niet zo in zijn werk als de kleine boeren gehoopt hadden. Aangezien de meeste boeren geen grond bezaten, althans niet voldoende om onafhankelijk te leven, had de agrarische kwestie opgelost kunnen worden door de verdeling van de nationale goederen in kleine stukken en faciliteiten bij de koop, zodat het aantal grondbezittende boeren zou toenemen. Zo had men de agrarische hervorming, waartoe de opheffing van de feodale rechten een aanzet was, kunnen voltooien. De financiële behoeften waren echter

doorslaggevend; zo koos men een oplossing die ook overeenkwam met de belangen van de bourgeoisie. Bij de verkoop van de nationale goederen dacht men net zomin als bij de afkoopregeling van feodale rechten aan de belangen van de meerderheid van de boerenstand: zo werd de overmacht van de grondbezitters nog groter.

De wet van 14 mei 1790 bepaalde dat de kerkelijke goederen per agrarisch bedrijf in de hoofdstad van het district bij opbod verkocht zouden worden. Al deze voorwaarden waren ongunstig voor arme boeren, en bovendien werden lopende pachten gecontinueerd. Om toch een deel van de boerenstand te winnen voor de nieuwe burgerlijke orde, stemde de Assemblée constituante toe in een betaling over twaalf jaar met een rente van 5% en in verkaveling als de verkoop per perceel meer opbracht dan de verkoop ineens. In sommige streken kwam het voor dat de boeren zich verenigden om de in het dorp te koop aangeboden gronden gezamenlijk te kopen, elders verwijderden zij eventuele kooplustigen met geweld. Het grondbezit van de boeren nam dus wel toe: in Cambrésis bijvoorbeeld, waar de boeren tussen 1791 en 1793 tien keer zoveel grond kochten als de bourgeoisie; hetzelfde was het geval in Picardië, in de streek van Laon en in Sens. Toch waren het de boeren die al grond bezaten, de grootpachters en vooral de bourgeoisie die het meest profiteerden van de verkoop van de kerkelijke goederen; heel weinig dagloners en kleine boeren slaagden erin een stukje te kopen. Het agrarische probleem bleef onopgelost, hoewel de opdeling van de grote kerkelijke domeinen leidde tot een versnippering van de bedrijven en veel boeren aan grond hielp, als pachter of als deelbouwer. Weldra verwierven “zwarte benden”, avonturiers en gelukzoekers door speculatie reusachtige vermogens dank zij de waardevermindering van de assignaat.

Het werk dat de Assemblée constituante geleverd heeft was dus reusachtig. Het omvatte alle gebieden: politiek, bestuur, godsdienst en economie. Frankrijk als staat en natie werd vernieuwd, de fundering voor een nieuwe maatschappij gelegd. Trouw aan de traditie van de rede en de Verlichting hebben de leden van de Constituante er een logisch, helder, eenvormig bouwwerk van gemaakt. Maar als leden van de bourgeoisie hebben zij de plechtig afgekondigde beginselen van vrijheid en gelijkheid uitgelegd zoals de belangen van hun klasse het verlangden. Zo veroorzaakten zij ontevredenheid bij het volk en de democraten zowel als bij de aristocraten, de oude bevoorrechte klasse, die haar macht verloor. Vóór de Assemblée uiteenging”, vóór haar werk gereed was, werd zij al van alle kanten belaagd. Door de nieuwe natie te grondvesten op de smalle basis van de kiesgerechtigde bourgeoisie, stelde de Assemblée haar grondwet bloot aan vele tegengestelde krachten. Zij moest niet alleen de onverzoenlijke adel bestrijden, maar stelde ook het ongeduldige volk teleur; de burgerlijke natie was een wankel constructie, die weldra ook nog bedreigd werd door een oorlog.

Nieuwe economische banden, noodzakelijkerwijs burgerlijke banden, zorgden voor een nieuwe eenheid. De nationale markt was één geworden, doordat er een definitief eind gemaakt was aan de verbrokkeling die eigen was feodaliteit, en door de vrijheid van verkeer binnenslands. Zo verbeterden de economische betrekkingen tussen de

verschillende delen van het land en ontstond er een zekere solidariteit. Het land werd ten opzichte van het buitenland tot natie door de verschuiving van de douanegrenzen naar politieke landsgrenzen en door de bescherming van de nationale produktie tegen buitenlandse concurrentie. Maar terwijl zij aan deze eenwording werkte, verstoorde de bourgeoisie van de Constituante tegelijkertijd, de eenheid van de derde stand door de vrijmaking van de economie. De meesters jaagde zij in het harnas door de opheffing van de gilden en de fabricatie reglementen en daarmee van hun monopolie. De vrije graanhandel bracht de algemene vijandigheid van de volksmassa teweeg, zowel in de steden als op het platteland. De boeren waren niet minder gekant tegen de vrijheid van bebouwing. De collectieve rechten, waarvan het bestaan van de arme boeren afhing, schenen ten dode opgeschreven. De teleurstelling van de grote meerderheid van het volk, gehecht aan de reglementering en de traditionele economie, dreigde te leiden tot afkerigheid van een vaderland dat slechts berustte op de smalle basis van de belangen van één klasse.

Door het censuskiesrecht was de massa uitgesloten van het politieke leven. De leden van de Constituante hadden plechtig de theoretische gelijkheid afgekondigd, de corporaties opgeheven die de maatschappij van het Ancien Régime verdeelden, een individualistische opvatting van de maatschappelijke betrekkingen gegeven en zo de grondslag gelegd voor een natie waarin allen konden opgaan. Maar door de eigendom op te nemen in de reeks van de natuurlijke, onaantastbare rechten ondermijnden zij hun werk en schiepen een onoverkomelijke tegenstelling. Deze trad duidelijk aan het licht bij de besluiten over de handhaving van de slavernij en het censuskiesrecht. De politieke rechten werden toegekend op grond van rijkdom. Drie miljoen passieve burgers waren uitgesloten; bestond de natie nu uit die meer dan vier miljoen actieve burgers van de Assemblees primaires of bestond zij in nog engere zin uit die 50.000 kiesmannen van de Assemblées électorales?

De natie, de koning, de wet: de beroemde formule die het constitutionele werk van de Assemblée symboliseert, kon niet verhelen dat het beginsel van de soevereiniteit van de natie een valse schijn was. De natie berustte slechts op de smalle basis van het censuskiesrecht, dus van de rijke bourgeoisie. Daarom zou zij niet opgewassen blijken tegen de haar door contrarevolutie en oorlog toegebrachte slagen.

7. De Assemblée constituante en de vlucht van de koning (1791)

Het institutionele bouwsel van de Assemblée constituante begon al in 1791 scheuren te vertonen, zozeer werd het van alle kanten aangevallen. De aristocratie bleef ongenaakbaar, weigerde hardnekkig iedere concessie en maakte zo een nieuw compromis, ontworpen door het driemanschap Barnave, Du Port en Lameth, onmogelijk. Nu het voor het volk vaststond dat er een beroep op het buitenland gedaan werd, blies de vrees voor een invasie de gedachte aan een aristocratisch complot nieuw leven in. Zo kwam de nationale zaak op het eerste plan te staan,

bevorderde de maatschappelijke wrijvingen binnen de oude derde stand en verstoorde het wankel evenwicht waarop de macht van de kiesgerechtigde bourgeoisie gevestigd was.

I. Contrarevolutie en volksverzet

In de zomer van 1790 was het al duidelijk dat de door La Fayette gevolgde politiek mislukt was: de verzoening tussen de aristocratie en de burgerlijke maatschappij was een onmogelijkheid. Het schisma en de agitatie van die priesters die weigerden trouw te zweren aan de grondwet, versterkten de aristocratische oppositie. De waardevermindering van de assignaat en de economische crisis brachten het volk opnieuw in beweging.

De contrarevolutie: aristocraten, emigranten en eed weigeraars

De contrarevolutionaire oppositie werd nu gesteund door emigranten, aristocraten en priesters die weigerden de eed op de grondwet af te leggen.

De acties van de uitgewekenen waren geconcentreerd aan de grenzen. De belangrijkste centra lagen in het Rijnland (Koblenz, Mainz, Worms), Italië (Turijn) en Engeland. De uitgeweken aristocraten trachtten door intriges een buitenlandse interventie tegen de Revolutie te bewerkstelligen. In mei 1791 had de graaf van Artois in Mantua een onderhoud met keizer Leopold II, die echter afwijzend reageerde.

Ook binnenslands nam het aristocratische verzet toe en beperkte zich niet meer alleen tot het terrein van de grondwet. De aristocraten, de "zwarten", probeerden het vertrouwen in de assignaat te ondermijnen en de verkoop van de nationale goederen te bemoeilijken. Meer en meer kwam gewapend verzet voor. In februari 1791 probeerden de "chevaliers du poignard" (ridders met de dolk) de koning uit de Tuilerieën te ontvoeren. Het kamp van Jalès, in het zuiden van Vivarais, dat in augustus 1790 gevormd was door 20.000 royalistische Nationale Gardisten, werd pas in februari 1791 met geweld uiteengedreven. In juni 1791 trachtte de baron van Lézardière een opstand te ontketenen in de Vendée. Overal ageerden de aristocraten.

Ook het verzet van de eed weigeraars gaf een nieuwe impuls aan de contrarevolutionaire oppositie. Door een verbond aan te gaan met de adel werden de eedweigeraars tot actieve deelnemers aan de contrarevolutie. Zij gingen door met het houden van godsdienstoefeningen en het toedienen van de sacramenten. Het land raakte verdeeld. Een groot deel van het volk wilde zijn zieleheil niet op het spel zetten door de "goede priesters" in de steek te laten. Zo kregen de weigeraars een deel van de bevolking achter zich in hun contrarevolutionaire oppositie. Toen de wanordelijkheden steeds toenamen gaf de Constituante op 7 mei 1791 de eedweigeraars verloop om godsdienstoefeningen te houden, echter onder de voorwaarden die golden voor een getolereerde godsdienst. Die priesters die de eed

afgelegd hadden waren verontwaardigd en vreesden niet bestand te zijn tegen de concurrentie van de weigeraars. De godsdienstoorlog brandde los.

Het verzet van het volk: maatschappelijke crisis en politieke verlangens Tegelijkertijd werd de revolutionaire oppositie sterker, waardoor de politiek van de gulden middenweg van de Assemblée nationale nog meer bemoeilijkt werd.

Het verzet van de eedweigeraars werd beantwoord door acties van antiklerikalen. De godsdiensttwist verdubbelde niet alleen de kracht van de aristocratische partij, maar leidde ook tot de vorming van een antiklerikale partij. De Jacobijnen ondersteunden de grondwetsgetrouwe geestelijkheid, en vielen daartoe heftig de rooms-katholieke kerk aan om haar bijgeloof en haar fanatisme. "Men heeft ons wel verweten," aldus *La Feuille villageoise*, de spreekbuis van deze propaganda, "dat wij ons enigszins onverdraagzaam hebben getoond ten aanzien van de paapse ideeën. Men heeft ons verweten dat wij de onsterfelijke boom van het geloof niet altijd gespaard hebben. Maar laat ons die onsterfelijke boom eens nader bezien, dan zal men kunnen vaststellen dat alle takken ervan zo verweven zijn met de parasiet van het fanatisme dat men dit niet kan verdelgen zonder de schijn op zich te laden het op de boom gemunt te hebben."

Antiklerikale schrijvers vatten moed en vroegen om de opheffing van de bijdragen voor de kerk en opperden het idee van een patriottische en burgerlijke godsdienst, geïnspireerd up het grote nationale feest van de Federatie.

Ook democratische agitatie werd krachtiger door de agitatie van de eedweigeraars: het samenspannen van de koning en de eedweigeraars bevorderde de opkomst van de democraten. Al in 1789 had Robespierre algemeen kiesrecht geëist. De democratische partij groeide dank zij de toename van het aantal volksclubs. In Parijs had de onderwijzer Dansard op 2 februari 1790 de eerste "Société fraternelle des deux sexes" (Broederlijk genootschap van de twee geslachten) gesticht. Deze volksgenootschappen waarvan ook passieve burgers lid konden worden, vormden in mei 1791 een centraal comité. De club van de Cordeliers, een ware strijdgroep die in april 1790 gesticht was, voerde de beweging aan, hield een waakzaam oog op de aristocraten, volgde kritisch de diverse regeringsinstanties en voerde actie door middel van enquêtes, intekenlijsten, petitie's, demonstraties en indien nodig oproeren. Zij werden aangemoedigd door Marat in *L'Ami du peuple* en Bonneville in *La Bouche de fer*. Sommige democraten noemden zich zelfs Republikein; zij verenigden zich rond het blad van Robert, *Le Mercure national*.

De maatschappelijke onrust nam weer toe in de lente van 1791. Er vonden boerenopstanden plaats in de streek van Nevers en Bourbon en in de provincies Quercy en Périgord. Ook de Parijse arbeiders werden opstandig. Er bleef grote werkloosheid heersen, de luxe-industrie raakte in verval. Het leven werd duurder; bepaalde beroepsgroepen, typografen, smeden en timmerlui sloten zich aaneen en eisten een minimumloon. De broederlijke genootschappen en democratische bladen steunden de zaak van de arbeiders stelden een *nieuwe feodaliteit* van ondernemers

en handelaars aan de kaak, die hun opkomst te danken hadden aan de economische vrijheid. De maatschappelijke onrust versterkte de democratische beweging.

De bourgeoisie en haar werk aan de grondwet; maatschappelijke consolidatie

Tegenover deze dubbele dreiging voerde de Assemblée constituante een hardere politiek. De bourgeoisie vreesde de toenemende agitatie van het volk evenzeer als de samenzweringen van de aristocratische contrarevolutie. Nu het gedaan was met de populariteit van La Fayette en zijn invloed lip de koning, verscheen Mirabeau tijdelijk op het eerste plan.

Toen Mirabeau door het besluit van 7 november 1789 geen minister meer kon worden, trad hij in dienst van het hof dat hem daarvoor geld geboden had; zijn eerste rapport aan de koning dateert van 10 mei 1790. Als voorstander van een krachtige koninklijke macht had hij zich ervoor ingezet de koning het recht van oorlog en vrede toe te kennen. Hij stelde de koning een groot propaganda- en omkopingsplan voor: er moest een partij gevormd worden, vervolgens zou de koning Parijs moeten verlaten, de Assemblée ontbinden en een beroep op de natie doen. Van dit plan nam het hof slechts het idee van de omkoping over. Talon, de intendant van het persoonlijk budget van de koning, bracht het ten uitvoer; overal werden agenten en verklikkers heen gestuurd. Lodewijk XVI vertrouwde Mirabeau evenmin als La Fayette. Mirabeau stierf plotseling op 2 april 1791; zo kreeg zijn politiek niet de tijd om te mislukken. Met hem verdween een van de belangrijkste acteurs van het revolutionaire toneel.

Het driemanschap van Barnave, Du Port en Lameth nam onmiddellijk zijn plaats over. Ook zij wilden de Revolutie stoppen, ze vreesden de vorderingen van de democraten en de toenemende agitatie van het volk meer dan de aristocratische plannen. Met geld van het hof lanceerden zij een nieuw blad, *Le Logographe*; zij zochten toenadering tot La Fayette en hielden over naar rechts. Omdat zij zo machtig waren in de Assemblée onderging deze eenzelfde evolutie. Passieve burgers werden uitgesloten van de Nationale Garde, collectieve petitieën werden verboden. Op 14 juni werd de wet van Le Chapelier aanvaard, die een coalitie- en stakingsverbod inhield. Deze politieke sfeer van reactie verklaart het gedrag van de linkerkant bij die gelegenheid. Robespierre zweeg. Toch had hij onder alle omstandigheden scherpzinnig en krachtig de rechten van het volk verdedigd. Nog op 27 en 28 april tijdens het debat over de organisatie van de Nationale Garde had hij gezegd: "Wie heeft onze roemrijke Revolutie gemaakt? Zijn het de rijken, de machtigen? Alleen het volk kon ernaar verlangen en haar tot stand brengen; daarom kan alleen het volk haar in stand houden."

Ook aan Marat ontging in zekere zin de maatschappelijke draagwijdte van de wet van Le Chapelier; hij zag er vooral een wet van de reactie in, die het recht van vereniging en petitie beperkte: "Zij hebben aan de grote klasse van handwerkslieden en arbeiders het recht van vergadering, het recht om ordelijk over hun belangen te

debatteren ontnomen,” schreef hij in *L’Ami du peuple* van 18 juni 1791. “Zij willen de burgers slechts isoleren en verhinderen dat zij zich gemeenschappelijk met de openbare zaak bezighouden.”

Opnieuw kwam er een plan voor een politiek compromis met de aristocratie. Uit angst voor de democratie wilden het driemanschap en La Fayette de grondwet herzien, de drempel van het censuskiesrecht verhogen, de bevoegdheden van de koning vergroten: maar voor deze politiek was de hulp van de “zwarten” en van de adel nodig zowel als de instemming van de koning. Het verzet van de aristocratie maakte deze politiek onmogelijk. De vlucht van de koning toonde overduidelijk aan dat zij tot mislukken gedoemd was.

II. Revolutie en Europa

De positie waarin de Assemblée constituante verkeerde werd nog moeilijker omdat in de loop van 1791 naast binnenlandse ook buitenlandse problemen rezen. Het nieuwe Frankrijk en het Europa van de oude orde stonden even vijandig tegenover elkaar als feodale aristocratie en kapitalistische bourgeoisie, als monarchistisch despotisme en liberale monarchie. Rivaliteit op ander terrein kon de aandacht van de Europese landen tijdelijk leiden van de Franse gebeurtenissen. Het conflict werd echter onvermijdelijk, toen de uitgewekenen en Lodewijk XVI een beroep op het buitenland deden om hun absolute macht en hun maatschappelijke voorrang te herstellen.

Revolutionaire besmetting en aristocratische reactie

De revolutionaire propaganda en de snelle verbreiding van de revolutionaire ideeën verontrustten de koningen. De gebeurtenissen en de beginselen van de Revolutie hadden op zich al een uitstraling die krachtig genoeg om de volkeren in opschudding en de absolute macht van de koningen aan het wankelen te brengen. De gebeurtenissen in Frankrijk werden overal met de grootste belangstelling gevolgd. Veel buitenlanders kwamen uit Parijs, ware “pelgrims van de vrijheid”: Georg Forster uit Mainz, de Engelse dichter Wordsworth, de Russische schrijver Karamzin ... Zij mengden zich in de politieke strijd, gingen naar de clubs en werden actieve propagandisten van de ideeën van de Revolutie. Het vurigst waren de politieke vluchtelingen uit Savoye, Brabant, Zwitserland en het Rijnland. Al in 1790 vormden Zwitserse vluchtelingen, met name uit Genève en Neuchâtel, de “Club helvétique”.

Buiten de grenzen maakte de invloed van de Verlichting op de bourgeoisie en de adel vooral Duitsland en Engeland gevoelig voor het revolutionaire besmettingsgevaar.

In Duitsland heerste grote geestdrift bij hoogleraren en schrijvers: in Mainz Forster, de bibliothecaris van de universiteit, in Hamburg de dichter Klopstock, in Pruisen de filosofen Kant en Fichte. In Tübingen plantten de studenten een vrijheidsboom. De beweging ging verder dan de enge kring van intellectuelen en drong door tot in de

bourgeoisie en de boerenstand. In de landen van de Rijn en de Palts weigerden de boeren de heerlijke rechten te betalen; boerenopstanden braken uit in Saksen, in de streek van Meissen. De Hamburgse bourgeoisie vierde in 1790 de 14de juli met een feest waarbij de deelnemers rood-wit-blauwe linten droegen en een meisjeskoor een lied zong ter ere van de komst van de vrijheid. Klopstock las zijn ode *Zij en niet wij* voor:

“Al had ik honderd stemmen, nog bezong ik de Gallische vrijheid Niet
luid genoeg:
Nog prees ik de Goddelijke niet naar waarde!
Wat brengt zij niet tot stand!”

In Engeland verklaarden Fox, een van de leiders van de Whigs, Wilberforce, een tegenstander van de slavernij, de wijsgeer Bentham en de scheikundige Priestley zich plechtig voorstander van de Revolutie. Hoewel de heersende klassen aanvankelijk van hun instemming blij gaven, werd hun houding koeler naarmate de gebeurtenissen vorderden. Alleen de radicalen en dissidenten bleven bij hun sympathie voor de Revolutie en eisten hervormingen in eigen land: in Manchester werd in 1790 een “Constitutional Society” gesticht en in 1791 herleefde in Londen de “London Society for Promoting Constitutional Information”. De dichters bleven lang trouw aan hun geestdrift van de eerste dagen: Blake, Burns, Wordsworth en Coleridge, die in 1798 nog in zijn ode *France* de herinnering aan zijn roes van blijdschap beschreef:

“Toen Frankrijk vertoornd zijn reusachtige arm ophief,
En met een eed de hemel, de aarde en de zeeën deed beven,
Met zijn machtige voet op de grond stampte en zwoer vrij te zijn ...”

De Europese reactie liet echter niet lang op zich wachten. De aristocratie werd contrarevolutionair na de opheffing van het feodale systeem, de geestelijkheid na de confiscatie van de kerkelijke goederen; ook de bourgeoisie schrok van de steeds terugkerende troebelen. De emigranten zetten de heersende klassen van de oude orde in Europa op tegen het revolutionaire Frankrijk. De graaf van Artois had zich al in 1789 in Turijn gevestigd; in 1790 vormden zich de eerste gewapende eenheden in het keurvorstendom Trier. De dikwijls arme maar hooghartige uitgeweken aristocraten stelden de belangen van hun klasse boven die van Frankrijk en gingen er prat op het handjevol oproerkraaiers in Parijs met een geringe troepenmacht te kunnen onderwerpen. In Duitsland werd de democratische beweging in .

Frankrijk al begin 1790 aangevallen door pamflettisten, onder andere in de literaire gazette van Jena. In Engeland ontketenden de adellijke grootgrondbezitters en de Anglicaanse kerk de reactie; bij de verkiezingen in 1790 werd de meerderheid van de Tories versterkt; de parlementaire hervorming werd uitgesteld. In november 1790 publiceerde Burke zijn *reflexions on the revolution in France*, dat weldra de bijbel van de contrarevolutionairen werd: hij veroordeelde de Franse Revolutie omdat zij

de aristocratie te grondde richtte en de door God ingestelde hiërarchie der maatschappelijke klassen vernietigde. Thomas Paine, die al beroemd was omdat hij partij gekozen had voor de opstandelingen in Amerika, antwoordde in 1791 met zijn *Rights of Men*, een boek dat grote weerklank vond bij het volk. Burke lanceerde de gedachte van een contrarevolutionaire kruistocht. Tegelijkertijd in het voorjaar van 1791, veroordeelde Pius VI plechtig de beginselen van de Franse Revolutie. De Spaanse regering legde in maart een kordon troepen langs de zuidkant van de Pyreneeën om de "Franse pest" te weren. De Europese contrarevolutie kwam dus op gang, juist toen Lodewijk XVI alle hoop op haar gevestigd had.

Lodewijk XIV, de Constituante en Europa

Lodewijk XVI had dezelfde politieke doelen als de Europese aristocratie. In het geheim smeekte hij de koningen tussenbeide te komen. Daarop waren ook de acties van de emigranten gericht: de graaf van Artois verzocht in Madrid om een militaire interventie ter ondersteuning van de aangestookte oproeren in het zuiden. Calonne, sinds november 1790 minister in ballingschap rekende op Pruisen. Het leger dat de prins van Condé in Koblenz organiseerde, zou de weg voor de buitenlandse troepen banen; het Ancien Régime zou weer hersteld worden. Slechts in schijn had Lodewijk XVI de Revolutie aanvaard: al in november 1789 had hij in een brief aan Karel IV van Spanje geprotesteerd tegen de concessies die hem afgedwongen waren.

Eind 1790 besloot hij te vluchten. Hij belastte de markies van Bouillé, die verantwoordelijk was geweest voor het bloedbad in Nancy en het commando voerde in Metz, met het treffen van maatregelen ter beveiliging van zijn vlucht wilde de Europese landen vragen de Assemblée te sommeren haar besluiten te herzien en hun bevel kracht bij te zetten door militair vertoon de grens.

Hoewel de koningen allemaal vijandig tegenover de Revolutie stonden, was hun houding verschillend. Catharina II van Rusland leek vol geestdrift bij de gedachte aan een kruistocht tegen de Revolutie: "Door de Franse anarchie te vernietigen vergaart men onsterfelijke roem." Gustaaf III van Zweden was bereid de verbonden legers aan te voeren; in het voorjaar vestigde hij zich in Aken. De koning van Pruisen, Friedrich Wilhelm II, en de koning van Sicilië, Victor Amadeus III, waren ook voor. Keizer Leopold II en de Engelse regering namen een aarzelende houding aan. Er heerste rivaliteit tussen de koningen en verdeeldheid door territoriale twistpunten. Zonder de keizer, de aangewezen leider van het verbond, kon men niets uitrichten. Leopold stond echter niet geheel vijandig tegenover hervorming van de grondwet. Hij betreurde niet dat het gezag van de Franse koning verzwakt was; bovendien had hij in eigen land al genoeg zorgen, vooral aan zijn oostgrens.

De buitenlandse politiek van de Assemblée constituante werd beheerst door de juridische en territoriale conflicten met de Europese koningen.

De kwestie van de vorsten met bezittingen in de Elzas kwam voort uit de opheffing van de feodale rechten: heel wat Duitse vorsten die grond bezaten in de Elzas,

achtten zich benadeeld en protesteerden in de Duitse Rijksdag tegen de beslissingen van de Assemblée.

De kwestie-Avignon droeg ertoe bij om de paus tegen Frankrijk in het harnas te jagen. Avignon en de graafschap Venaissin kwamen in opstand tegen de pauselijke autoriteit en hieven het Ancien Régime op; op 12 juni 1790 stemde Avignon voor inlijving bij Frankrijk. De Constituante aarzelde en schoof de zaak op de lange baan. Op 24 augustus, toen de kwestie-Avignon aan de orde was, vermeed zij de paus opnieuw te ergeren. Een voorstel van Tronchet werd aanvaard: aangezien het initiatief op diplomatiek terrein aan de koning toekwam, werd de petitie van de bewoners van Avignon naar hem doorgestuurd. De Assemblée vond het niet het juiste moment om door een ontijdig besluit de lopende besprekingen over de Burgerlijke constitutie voor de geestelijkheid te doorkruisen.

Er ontstond een nieuw volkenrecht, voortvloeiend uit de beginselen van 1789. Op 22 mei 1790 had de Assemblée plechtig het recht van verovering verworpen: naties worden alleen gevormd door de vrij geuite wil van de mensen. In november liet zij de Duitse vorsten weten dat de Elzas Frans was, niet op grond van het recht van verovering, maar op grond van de wil van de inwoners, die gebleken was uit hun deelname aan de Federatie van 14 juli 1790. Toen Merlin de Douai de beginselen van een nieuw volkenrecht probeerde te formuleren, stelde hij op 28 oktober 1790 de staat als dynastie tegenover de natie als vrijwillige associatie: "Er is tussen u en uw broeders van de Elzas geen andere geldige rechtsgrond voor eenheid dan het maatschappelijke verbond dat verleden jaar gesloten is tussen alle Fransen van vroeger en nu in deze Assemblée". Dit was een toespeling op het besluit van de derde stand die zich op 17 juni 1789 tot Assemblée nationale proclameerde, en dat van de Assemblée die zich op 9 juli van hetzelfde jaar tot Assemblée constituante uitriep. Een enkele, "oneindig eenvoudige" vraag kon men zich nog stellen: "of het volk van de Elzas het voordeel om Frans te zijn ontleent aan diplomatieke documenten? (...) Wat hebben het volk van de Elzas, het volk van Frankrijk te maken met verdragen, die in de tijd van het despotisme ten doel hadden om het eerste met het tweede te verenigen? Het volk van de Elzas heeft zich verenigd met het Franse volk omdat het dit gewild heeft; het is dus alleen zijn wil die de eenheid wettigt, en niet het verdrag van Münster."

Die wil had de Elzas kenbaar gemaakt door deelname aan de Federatie van 14 juli 1790.

In mei 1791, toen de paus de Burgerlijke constitutie voor de geestelijkheid veroordeeld had, besloot de Assemblée Avignon en het graafschap Venaissin te bezetten om de bevolking te raadplegen. De inlijving werd aanvaard op 14 september 1791. In de ogen van de Europese vorsten kwam het nieuwe volkenrecht er dus op neer dat de revolutionaire natie zich het recht toegeëigende om volkeren die daartoe de wens uitspraken in te lijven. Dit was een omkering van de diplomatie van het Ancien Régime.

De Assemblée vreesde echter een oorlog, die de koning in de kaart zou spelen. Zij bood de Duitse vorsten een schadevergoeding aan; Lodewijk XVI raadde hun aan deze te weigeren. De inlijving van Avignon werd zo lang mogelijk uitgesteld. Deze vredespolitiek had des te meer kansen op succes, omdat Pruisen, Oostenrijk en Rusland in beslag genomen werden door de Poolse kwestie. Leopold realiseerde zich dat Friedrich-Wilhelm en Catharina aandrongen op een militaire interventie in Frankrijk in de hoop de Poolse kwestie in hun voordeel te beslechten, zodra hij zijn handen vol had in het westen: daarom zag hij er liever van af.

Vredespolitiek van de Assemblée mislukte door de vlucht van de koning Leopold II werd gedwongen zich in de Franse kwestie te mengen.

III. Varennes. de koning breekt met de Revolutie (juni 1791)

De vlucht van de koning heeft een zeer belangrijke rol in het revolutionaire gebeuren gespeeld. Binnenlands gezien bleek nu duidelijk de onoverbrugbare tegenstelling tussen het koningschap en de revolutionaire natie; buitenlands gezien versnelde deze gebeurtenis het conflict zeer.

De vlucht van de koning (21 juni 1791)

De vlucht van de koning was al geruime tijd voorbereid door de Zweedse graaf Axel van Fersen, een vriend van Marie-Antoinette. Zogenaamd ter beveiliging van een geldtransport, bestemd voor het leger van Bouillé, waren wisselpaarden en wachtposten gezet langs de hele weg tot voorbij Sainte-Menehould; via Châlons-sur-Marne en Argonne zou Lodewijk XVI Montmédy moeten bereiken. Op 20 juni 1791 verliet hij verkleed als lakei met zijn gezin de Tuilerieën. Ongeveer terzelfdertijd inspecteerde La Fayette de wachtposten van het paleis en bevond alles in orde: een deur van de Tuilerieën liet hij echter al lang onbewaakt, om het Fersen mogelijk te maken ongehinderd de koningin te bezoeken.

De koninklijke familie propte zich in een speciaal gebouwd, zwaar rijtuig dat vijf uur op het schema achter raakte. De wachtposten na Châlon verlieten hun post, toen zij niets zagen komen. Toen de koning in de nacht van 21 op 22 juni in Varennes aankwam, vond hij daar niet de afgesproken wisselpaarden en stopte. In Sainte-Menehould werd Lodewijk XVI, die nauwelijks moeite deed om niet gezien te worden, herkend door de zoon van de postmeester Drouet; deze haalde in Varennes het inmiddels stilstaande rijtuig in en liet de brug over de Aire barricaderen. Toen de koning wilde vertrekken stuitte hij op de gebarricadeerde brug. De alarmklok luidde, de boeren liepen te hoop, de huzaren arriveerden maar verboederden zich met het volk. Op de ochtend van de 22ste vertrok de koninklijke familie weer in de richting van Parijs, omgeven door een haag van Nationale Gardisten die uit alle dorpen in de omgeving waren toegesnel. Bouillé, die inmiddels gewaarschuwd was, kwam twee uur na het vertrek van de koning aan. Op de avond van de 25ste juni reed de koning onder doodse stilte Parijs binnen, tussen twee hagen soldaten door, die hun geweer naar de grond gericht hielden. Het was de lijkstoet van de monarchie. De

bekendmaking aan het Franse volk, die Lodewijk XVI voor zijn vlucht opgesteld had, liet geen twijfel aan zijn bedoelingen. Hij wilde zich voegen bij het leger van Bouillé en zich vandaar naar het Oostenrijkse leger in België begeven; daarna naar Parijs terugkeren, de Assemblée en de clubs ontbinden en zijn absolute macht herstellen. De hele geheime politiek van Lodewijk XVI was erop gericht geweest een Spaanse en Oostenrijkse interventie te provoceren. Al in oktober 1789 had hij een geheim agent, abbé Fonbrune, naar de Spaanse koning Karel IV gezonden. Het conflict met de Duitse vorsten met bezittingen in de Elzas had hij zoveel mogelijk aangewakkerd. Lodewijk XVI was niet de eenvoudige, slappe, haast ontoerekeningsvatbare figuur die men ons zo dikwijls afschildert. Hij was niet ontbloot van een zekere intelligentie en heeft met grote hardnekkigheid één enkel doel nagestreefd: het herstel van zijn absolute macht, zelfs als hij daarvoor zijn land moest verraden.

De binnenlandse gevolgen van Varennes: de schietpartij op het Champ-de-Mars (17juli 1791)

De binnenlandse gevolgen van Varennes waren tegenstrijdig: de vlucht van de koning bevorderde de opkomst van de democratische volksbeweging, maar de vrees voor het volk bracht de heersende bourgeoisie ertoe haar macht te versterken en de monarchie te handhaven.

De democratische beweging was nog nooit zo sterk geweest als na Varennes. “Nu zijn we eindelijk vrij en zonder koning,” verklaarden de Cordeliers, die al op 21 juni aan de Assemblée constituante verzochten de Republiek proclameren, of in elk geval niet over het lot van de koning te beslissen zonder de Assemblées primaires te hebben geraadpleegd. Sterker nog, de vlucht van de koning speelde een beslissende rol in de versterking van het nationale bewustzijn van het gewone volk. Nu bleek duidelijk dat de monarchie met het buitenland samenspande; dit verwekte grote beroering tot in de uithoeken van het land. Men vreesde voor een invasie, de vestingen aan de grens brachten zichzelf zonder bevel van hogerhand in staat van verdediging, de Assemblée onttrok 100.000 vrijwilligers aan de Nationale Garde voor de landsverdediging. Dezelfde maatschappelijke en nationale reflex als in 1789 deed zich voor. Toen in Varennes de huzaren, die de vlucht van de koning moesten beveiligen, overliepen naar het volk, was dat onder de leuze “Leve de natie”. Het instinct tot zelfbehoud kreeg de overhand. Op de avond van 22 juni 1791 werd bij Sainte-Menehould de graaf van Dampierre, een aristocraat uit de streek die Lodewijk XVI kwam begroeten, door de boeren vermoord. In de angst die zich in 1791 van de bevolking meester maakte, speelde het nationaal gevoel waarschijnlijk een even grote rol als de maatschappelijke haat. De vlucht van de koning gold als bewijs dat een invasie dreigde. Het volk was paraat, in de militaire zin van het woord.

De bourgeoisie van de Constituante hield echter het hoofd koel: zij vreesde boerenopstanden maar was evenzeer beducht voor bewegingen onder het volk in de steden (de wet van Le Chapelier was op 14 juni 1791 aanvaard). De Assemblée

schorste de koning en het recht van veto, en maakte van Frankrijk in feite een Republiek. De democratie werd echter de pas afgesneden. De fictie van de “ontvoering van de koning” werd in het leven geroepen op de avond van 21 juni riep Barnave in een vergadering van de Jacobijnen uit: “De grondwet is onze gids; de Assemblée nationale onze verzamelplaats.” Ondanks de protesten van Robespierre werd de koning onschuldig verklaard; vervolgd werden slechts degenen die verantwoordelijk waren voor de “ontvoering”: Bouillé, die in zijn brief van 26 juni 1791 aan de Assemblée de volle verantwoordelijkheid voor het gebeurde opeiste maar voortvluchtig was, en enkele medeplichtigen die op 15 en 16 juli in staat van beschuldiging werden gesteld.

Barnave stelde in een felle toespraak op 15 juli 1791 het eigenlijke probleem aan de orde: “Gaan we de Revolutie beëindigen of opnieuw beginnen? (...) Eén stap verder en wij storten ons op onverantwoordelijke wijze in het onheil, één stap verder op het vlak van de vrijheid en het is gedaan met de monarchie, op het vlak van de gelijkheid en het is gedaan met de eigendom.” Ondanks het verraad van de koning en het aristocratische gevaar wilde de leidende bourgeoisie dat de natie een natie van eigenaars bleef: voor haar was de Revolutie afgelopen.

De schietpartij van het Champ-de-Mars (1791) toonde duidelijk de vastberadenheid van de bourgeoisie. Het Parijse volk zond op initiatief van de Cordeliers en de broederlijke genootschappen talrijke petitieën en hield manifestaties. Op 17 juli 1791 verzamelden de Cordeliers zich op het Champ-de-Mars om op het altaar van het vaderland een Republikeins verzoekschrift te tekenen. Onder het voorwendsel dat er van wanordelikheden sprake was beval de Assemblée de burgemeester van Parijs om de verzamelde menigte uiteen te drijven. Het standrecht werd afgekondigd; de uitsluitend uit bourgeois bestaande Nationale Garde stormde het Champ-de-Mars op en schoot zonder voorafgaande waarschuwing op de ongewapende menigte; er vielen 50 doden. De onderdrukking die volgde was meedogenloos; er werden talrijke arrestaties verricht, verscheidene democratische kranten verschenen niet meer, de club van de Cordeliers werd gesloten, de leiders van de democratische partij waren gearresteerd. Het was de “terreur tricolore” (het schrikbewind van de driekleur).

De politieke gevolgen waren onherroepelijk. De patriottische partij splitste zich in twee elkaar vijandig gezinde vleugels. De conservatieve vleugel van de Jacobijnen had zich al op 16 juli 1791 afgescheiden en een nieuwe club gevormd in het klooster van de Feuillants. Terwijl de democraten onder leiding van Robespierre de overhand kregen bij de Jacobijnen, waren de constitutionelen, zowel de Fayetteisten als de Lamethisten, die zich in de Feuillants verenigd hadden, bereid met de koning en de “zwarten” tot een vergelijk te komen om de bedreigde grondwet te redden en de politieke leiding van de kiesgerechtigde bourgeoisie te handhaven. Zo tekende zich nogmaals de politiek van het compromis af. Maar de aristocratie bleef onverzoenlijk.

De herziening van de grondwet ging niet zover als het driemanschap, dat nu de situatie meester was, gehoopt had. De grenzen van het censuskiesrecht werden

echter wel verhoogd. De kiesmannen moesten eigenaar of huurder zijn van grond die al naar gelang de plaatselijke omstandigheden een waarde moest hebben van 150, 200 of 400 daglonen. De Nationale Garde werd definitief georganiseerd door de wet van 28 juli 1791, herzien op 19 september: alleen actieve burgers mochten er deel van uitmaken. De bourgeoisie was gewapend, het volk weerloos. De koning aanvaardde de aldus herziende grondwet op 13 september 1791; op de 14de legde hij nogmaals de eed van trouw aan de natie af. Weer dacht de leidende bourgeoisie dat de Revolutie afgelopen was.

De buitenlandse gevolgen van Varennes: de verklaring van Pillnitz (27 augustus 1791)

De buitenlandse gevolgen van Varennes waren niet minder belangrijk. De vlucht en arrestatie van de koning veroorzaakten in Europa een golf van monarchistische gevoelens. "Wat een schrikwekkend voorbeeld!" verklaarde de koning van Pruisen. Maar opnieuw hing alles van de keizer af. Vanuit Mantua stelde Leopold de Europese hoven voor, gezamenlijk de Franse koninklijke familie en de Franse monarchie te steunen. Maar elk land stelde zijn eigen berekeningen en belangen boven de monarchistische solidariteit: een Europese actie tegen Frankrijk bleek onmogelijk. De politiek van de Feuillants stelde Leopold gerust over het lot van Lodewijk XVI. Om zijn terugkrabbelen te verbergen tekende de keizer, samen met Friedrich-Wilhelm, de koning van Pruisen, op 27 augustus 1791 de verklaring van Pillnitz die slechts een voorwaardelijke Europese dreiging voor de revolutionairen betekende. De twee staatshoofden verklaarden zich bereid "onmiddellijk gezamenlijk met de noodzakelijke troepen tussenbeide te komen" mits de andere landen bereid waren hen bij te staan; *dan en alleen in dat geval* zou tot actie worden overgegaan. In feite werd de verklaring van Pillnitz door de Franse publieke opinie opgevat zoals de initiatiefnemers wensten, letterlijk. Deze buitenlandse inmenging leek onverdraaglijk, de Revolutie werd bedreigd; het nationaal gevoel werd er sterker door dan ooit.

Op 30 september 1791 ging de Assemblée constituante uiteen onder de roep: "Leve de koning! Leve de natie!" De leiders ervan meenden dat een akkoord tot stand was gekomen tussen de monarchie en de actieve bourgeoisie, gericht tegen de aristocratische reactie zowel als tegen de volksbeweging. Maar de koning had slechts in schijn de grondwet van 1791 aanvaard en de natie bleek groter te zijn dan de bourgeoisie van de Constituante meende. Toen het conflict verscherpte door Varennes, had de Assemblée 100.000 man aan de Nationale Garde onttrokken: zij vertrouwde de linietroepen, de koninklijke troepen niet, maar wilde aan de andere kant ook niet de steun van het gewone volk invoeren; de Assemblée steunde op de natie, maar binnen de grenzen van het censuskiesrecht. De gebeurtenissen maakten deze positie onhoudbaar. Na Pillnitz scheen oorlog onvermijdelijk.

Met dit gevaar voor ogen moest de bourgeoisie zich, zij het met tegenzin, wel tot het volk wenden. Maar het volk was niet van plan om de macht van het geld te sparen na

die van de adel vernietigd te hebben. Het eiste zijn eigen plaats in de natie: de politieke en sociale problemen kwamen toen in een heel ander licht te staan.

8. De Assemblée législative

De oorlog en de omverwerping van de troon oktober 1791 tot augustus 1792

De door de grondwet van 1791 ingestelde liberale monarchie hield het nog geen jaar uit. Om het binnenlandse gevaar, dat van twee zijden dreigde de aristocratische reactie geleid door de koning en de politieke opkomst van het volk - te bezweren, aarzelde de regerende bourgeoisie niet om de buitenlandse problemen te verergeren: zij bracht Frankrijk en de Revolutie in oorlog, daarbij geholpen door de koning. Maar de oorlog verliep heel anders dan de aanstichters gehoopt hadden: hij wakkerde het revolutionaire vuur aan, leidde eerst tot de omverwerping van de troon en, enkele maanden later, tot de val van de regerende bourgeoisie.

Het conflict met het Europa van de aristocraten, dat zij zo onvoorzichtig geweest was uit te lokken, dwong de revolutionaire bourgeoisie een beroep op het volk te doen, wat zonder concessies onmogelijk was: zo werd de maatschappelijke inhoud van het begrip "natie" ruimer. De natie is werkelijk ontstaan tijdens deze nationale en tegelijkertijd revolutionaire oorlog: een oorlog van de derde stand tegen de aristocratie en een oorlog van de natie tegen een verbond van het Europa van de oude orde. Toen de Franse en Europese aristocratie dreigend oprukte, toen de natie binnenslands en aan de grenzen oorlog moest voeren, werd het broze bouwsel van het censuskiesrecht door het volk onder de voet gelopen.

I. Op weg naar de oorlog (oktober 1791 tot april 1792)

Feuillants en Girondijnen

Binnen de bourgeoisie, die tot in 1791 sterk geweest was door haar eensgezindheid, ontstond tweedracht na de vlucht van de koning en zijn aanhouding in Varennes. De verklaring van Pillnitz maakte de verdeeldheid nog groter. In de Assemblée en in het land kon zij geen gesloten front meer vormen tegenover haar tegenstanders.

In de Assemblée zaten nog steeds alleen gedeputeerden die uit de bourgeoisie afkomstig waren; grondbezitters en advocaten vormden de meerderheid. De in juni door de Assemblées primaires aangewezen kiesmannen hadden tussen 29 augustus en 5 september, dus na de schietpartij op het Champ-de-Mars en in de beroering die veroorzaakt was door de verklaring van Pillnitz, de gedeputeerden benoemd. De 745 gedeputeerden van de Assemblée législative, die voor het eerst vergaderden op 1 oktober 1791, waren allemaal nieuw. (De leden van de Constituante hadden op voorstel van Robespierre op 16 mei 1791 besloten zich niet voor herverkiezing beschikbaar te stellen.) De meesten waren jong (de meerderheid bestond uit leden

beneden de 30) en nog onbekend; velen hadden hun leerschool gehad en waren hun politieke loopbaan begonnen in de gemeentelijke en departementale kiescolleges.

De rechterzijde telde 264 gedeputeerden die zich inschreven bij de club van de Feuillants. Zij waren tegenstanders van het Ancien Régime, maar ook van de democratie, voorstanders van een gematigde monarchie en een overheersende positie van de bourgeoisie, zoals ingesteld door de grondwet van 1791. Binnen de Feuillants bestonden twee stromingen of liever twee invloedssferen. Die van het driemanschap Barnave, Du Port en Lameth die geen zitting meer hadden in de Assemblée maar nog wel de meeste nieuwe ministers kozen, zoals Lessart voor buitenlandse zaken - waarvan de volgelingen "Lamethisten" werden genoemd. "Fayettisten" noemde men de volgelingen van de ijdele La Fayette, die het moeilijk kon verkroppen dat in diens plaats nu het driemanschap in de gunst stond bij het hof.

De linkerkzijde telde 136 gedeputeerden, in het algemeen lid van de club der Jacobijnen. Twee Parijse gedeputeerden hadden hier vooral de leiding: de journalist Brissot, naar wie zijn sympathisanten genoemd werden (de Brissotijnen), en de filosoof Condorcet, uitgever van de werken van Voltaire. Groot was ook de invloed van briljante redenaars die gekozen waren in het departement Gironde - vandaar de naam Girondijnen, 50 jaar later ingeburgerd door toedoen van Lamartine - Vergniaud, Gensonné, Grangeneuve, Guadet ... De Brissotijnen, journalisten, advocaten en leraren, vormden de tweede revolutionaire generatie. Zij waren meestal afkomstig uit de middengroepen van de bourgeoisie, maar onderhielden betrekkingen met de grote zakenbourgeoisie van de zeehavens, Bordeaux, Nantes en Marseille - reders, bankiers, handelaars - en behartigden hun belangen.

Hoewel zij enerzijds door hun afkomst en hun filosofische vorming overhielden naar democratische ideeën, waren ze anderzijds door hun relaties en door hun temperament geneigd de rijken te respecteren en te dienen.

Uiterst links bevonden zich enkele democraten die voorstanders waren van het algemeen kiesrecht, zoals Robert Lindet, Couthon en Carnot. Drie leer bevriende gedeputeerden, Basire, Chabot en Merlin de Thionville, vormden het "trio cordelier"; hoewel zij geen belangrijke rol speelden in de Assemblée hadden zij grote invloed in de clubs en de volksgenootschappen. Tussen de Feuillants en de Brissotijnen bevond zich de onzekere middenmoot, de "onafhankelijken" of "constitutionelen", de Revolutie waarachtig toegedaan, maar zonder uitgesproken mening, zonder markante figuren.

In Parijs weerspiegelden de clubs en de salons de meningen van de Assemblée; zij droegen bij tot de polarisering van de politieke strijd.

In de salons ontmoetten de leiders van de verschillende groepen elkaar; op die manier was overleg mogelijk. De salon van Madame de Staël, de dochter van Necker en de maîtresse van de graaf van Narbonne, werd het ontmoetingspunt van de

Fayettisten. Vergniaud en zijn vrienden ontmoetten elkaar aan de tafel of in de luxueuze salon van de weduwe van een belastingpachter, Madame Dodun op de Place Vendôme. De Brissotijnen troffen elkaar onder andere in de salon van Madame Roland, een gevoelige vrouw die dorstte naar rechtvaardigheid en de ziel was van de stroming van de Girondijnen. Zij oefende grote invloed uit via haar vrienden en haar echtgenoot, de fatsoenlijke maar matig begaafde Roland, oudinspecteur der manufacturen.

In de clubs, die een steeds grotere rol speelden, vormden zich de militante groepen van de diverse stromingen. De clubs van de Feuillants werden slechts bezocht door de constitutionelen, gematigde burgers, maar de clubs der Jacobijnen, met hun lagere contributie, hadden een democratischer bestand. De kleine bourgeoisie, zoals winkeliers en ambachtslieden, woonde de bijeenkomsten trouw bij en werd een factor van betekenis; de beroemdste redenaars in deze kring waren Robespierre en Brissot, tussen wie al spoedig onenigheid ontstond. Door zijn plaatselijke afdelingen deed de club der Jacobijnen zijn invloed in het gehele land gelden en was overal een ontmoetingspunt voor de verdedigers van de Revolutie en de kopers van nationale goederen. In de club van de Cordeliers was het volk nog sterker vertegenwoordigd.

De 48 Parijse secties stelden de actieve burgers in staat om de politieke gebeurtenissen op de voet te volgen en zelfs in zekere zin te sturen. Zij kwamen regelmatig bijeen in algemene vergaderingen, werden centra van intens politiek leven voor het volk en droegen bij tot de verbreiding van de democratische ideeën en het gelijkheidsbeginsel toen de passieve burgers er vanaf juli 1792 in groten getale binnendrongen.

Het eerste conflict tussen de koning en de Assemblée (eind 1791)

De talrijke onopgeloste problemen die de Assemblée constituante als erfenis aan de Assemblée législative nagelaten had, leidden tot een conflict tussen koning en Assemblée, waarvoor geen grondwettelijke uitweg was. Het waren moeilijkheden van velerlei aard.

Ten eerste economische en sociale. In het najaar van 1791 begonnen de onlusten in de steden en op het platteland opnieuw. In de steden werden die in de eerste plaats veroorzaakt door de waardevermindering van de assignaat en de stijging van de levensmiddelen prijzen, met name koloniale waren zoals koffie, suiker en rum, als gevolg van de negeropstand in Santo Domingo waar de slavernij niet opgeheven was. Eind januari 1792 kwam het in Parijs tot ongeregelheden, waarbij kruideniers door de menigte gedwongen werden de prijzen van hun koopwaar te verlagen. De Parijse secties begonnen hamsteraars aan de kaak te stellen. Op het platteland leidden de prijsstijging van het koren en de handhaving van de feodale rechten (tot de afkoop een feit was) tot troebelen. Reeds in november 1791 werden op vele plaatsen graan- en goederentransporten geplunderd. De gemeenteraden van de provincie Beauce reglementeerden onder druk van de volksoproeren de prijs van het

koren en andere eerste levensbehoeften. Toen de burgemeester van Etampes, Simoneau, een rijke leerlooier, weigerde tot reglementering over te gaan, werd hij op 3 maart 1792 vermoord; de Feuillants maakten hem tot martelaar. In het midden en zuiden van het land werden in maart 1792 de kastelen van emigranten geplunderd en in brand gestoken. De opstandige boeren eisten de algehele opheffing van het feodale regime. Geconfronteerd met deze maatschappelijke dreiging aarzelde de Assemblée en ontstond er verdeeldheid.

Vervolgens waren er problemen van godsdienstige aard. De priesters die de eed op de grondwet geweigerd hadden, bleven stoken en sleepten een deel van de katholieke bevolking mee in het kamp van de contrarevolutie. In augustus 1791 hadden de weigeraars troebelen aangestookt in de Vendée; op 26 februari droegen zij ertoe bij dat de boeren van het departement Lozère in opstand kwamen tegen het patriottische bestuur in Mende. Overal verbonden zich eedweigeraars en aristocraten. Op 16 oktober 1791 veroorzaakten de aristocraten een oproer in Avignon, waarbij Lescuyer, secretaris-griffier van de gemeente en leider van de progressieven, vermoord werd. De patriotten reageerden met het bloedbad bij La Glacière.

Tenslotte nog de buitenlandse problemen. De emigranten, bij wie zich ook de graaf van Provence had gevoegd, zorgden voortdurend voor provocaties: zij publiceerden een manifest dat een buitenlandse invasie aankondigde, deden verwoede aanvallen op de Assemblée en concentreerden troepen bij Koblenz onder bevel van de prins van Condé op het grondgebied van de keurvorst van Trier. De gevaren die de Revolutie bedreigden namen steeds duidelijker vorm aan.

De politiek van de Assemblée bleef op maatschappelijk gebied aarzelend, maar vrij vastbesloten als het de vijanden van de Revolutie betrof.

Op maatschappelijk gebied was de bourgeoisie niet meer zo eensgezind als in 1789, toen zij naar de wapens gegrepen had om de boerenopstanden de kop in te drukken. De rijke bourgeoisie was bang voor onlusten; zij versmolt meer en meer met de adel en streefde naar verzoening met de koning. De middenlagen van de bourgeoisie hadden echter sinds Varennes alle vertrouwen in de koning verloren; zij dachten voor alles aan hun eigen belangen en begrepen dat zij deze slechts met de hulp van het volk konden verdedigen. Hun leiders deden hun best om een scheuring tussen de bourgeoisie en het volk te voorkomen. "De bourgeoisie en het volk hebben samen de Revolutie tot stand gebracht; deze kan slechts behouden worden door hun eensgezindheid;" schreef Pétion in een brief aan Buzot op 6 februari 1792. Couthon, die gedeputeerde was van het departement Puy-de-Dôme en vriendschap sloot met Robespierre, verklaarde in dezelfde periode dat men het volk aan de Revolutie moest binden door rechtvaardige wetten en "zich moest verzekeren van zijn morele steun, die sterker is dan die van een leger". Op 29 februari 1792 stelde hij voor alle feodale rechten zonder schadeloosstelling op te heffen, behalve die voor welke de grondheren de oorspronkelijke stukken als bewijs konden laten zien. De Feuillants

verzetten zich tegen deze maatregel. Pas toen de oorlog de bourgeoisie in ernstige moeilijkheden bracht, werd een algehele bevrijding van de boeren mogelijk.

Op politiek terrein brachten de Brissotijnen, dank zij de hulp van de Fayetteisten die niet tegen oorlog waren, de Assemblée tot een ferme houding tegenover de vijanden van de Revolutie. Er werden vier besluiten genomen, gericht tegen de emigranten en de priesters die geen trouw gezworen hadden aan de grondwet. Het besluit van 31 oktober 1791 gaf de graaf van Provence twee maanden om naar Frankrijk terug te keren, anders werden zijn rechten op de troon vervallen verklaard. Het besluit van 9 november lichte een gelijksoortig ultimatum aan de emigranten: als zij geen gehoor gaven aan de oproep werden ze verdacht van samenzwering en zou de staat beslag leggen op de inkomsten uit hun bezittingen. Bij besluit van 29 november eiste men van de priesters die de eed op de grondwet niet afgelegd hadden een nieuwe burgerlijke eed; het plaatselijke bestuur kreeg volmacht om hen uit hun huizen te zetten in geval van onlusten. Tenslotte vroeg een tweede besluit van 29 november de koning om "van de keurvorsten van Trier en Mainz en de andere vorsten van het Duitse rijk die voortvluchtige Fransen asiel verlenen, te eisen dat zij ophouden troepenconcentraties en recrutering bij grenzen te tolereren."

Door deze initiatieven prikkelden de Girondijnen het nationale eergevoel. Zij meenden de koning in het nauw te drijven en hem te dwingen zich duidelijk voor of tegen de Revolutie uit te spreken.

Ook het hof streefde in zijn beleid extreme oplossingen na. In november zorgde de koning ervoor dat La Fayette, die kandidaat was voor het burgemeesterschap van Parijs nu Bailly aftrad, niet slaagde in zijn opzet. In plaats van hem werd op 16 november 1791 de Jacobijn Pétion gekozen. De koning en de koningin prezen zich gelukkig met dit resultaat. "Juist ook door de ernst van het kwaad zullen wij van dit alles eerder profijt trekken dan men vermoedt." Het was een politiek die nergens voor terugschrok. De besluiten van november en de oorlogszuchtige initiatieven van de Brissotijnen waren Lodewijk XVI en Marie-Antoinette welkom. De koning maakte van zijn vetorecht gebruik voor wat betreft de besluiten gericht tegen eedweigeraars en emigranten, maar hij bekrachtigde het besluit dat tegen zijn broer gericht was en het andere besluit dat hem verzocht de Duitse vorsten een ultimatum te stellen. De Assemblée speelde hem in de kaart; als zij aangevallen werden zouden de Duitse vorsten wel oorlog willen voeren. Door met een zeer geraffineerd dubbelspel de tegenstanders tegen elkaar op te zetten, maakten Lodewijk XVI en Marie-Antoinette een oorlog onvermijdelijk. Een beroep op het buitenland was voor de monarchie de enige uitweg.

Oorlog of vrede (winter 1791-1792)

Het conflict van belangen en ideeën tussen de Revolutie en het Ancien Régime had tot een moeilijke diplomatieke situatie geleid. Om redenen van binnenlandse politiek

streefden de Brissotijnen en het hof naar oorlog in plaats van het conflict te sussen. Een kleine minderheid onder leiding van Robespierre verzette zich hier tegen.

Paradoxaal genoeg, althans op het eerste gezicht, waren zowel de Brissotijnen als het hof eensgezind voorstander van de oorlog.

Het hof wilde oorlog omdat het slechts één uitweg zag: het provoceren van een buitenlandse interventie door zijn dubbelzinnige politiek voort te zetten. Op 14 december 1791 liet de koning aan de keurvorst van Trier weten dat hij hem “als een vijand van Frankrijk” beschouwde als deze niet voor 15 januari 1792 de emigranten uiteengedreven zou hebben. Met dit incident hoopte het hof eindelijk de buitenlandse interventie, waarom het zo lang gevraagd had, te provoceren. Lodewijk XVI liet inderdaad, tegelijk met het dreigement aan de keurvorst van Trier aan de keizer weten dat hij hoopte dat zijn ultimatum van de hand gewezen zou worden: “In plaats van een burgeroorlog wordt het een buitenlandse oorlog,” schreef hij aan zijn gevolmachtigde Breteuil, “dat maakt de zaak er alleen maar beter op; met de strijdvaardigheid en het moreel van Frankrijk is het zo slecht gesteld dat het nog geen veldtocht op halve kracht kan doorstaan.”

Op diezelfde 14de december schreef Marie-Antoinette aan haar vriend Fersen: “De stomkoppen! Ze zien niet dat ze ons in de kaart spelen!” Het hof stortte Frankrijk in de oorlog, heimelijk hopend dat deze slecht af zou lopen en dat een nederlaag zou leiden tot herstel van het absolutisme.

De Brissotijnen wilden oorlog zowel om redenen van binnenlandse als van buitenlandse politiek. Zij wilden door een oorlog bereiken dat de verraders en Lodewijk XVI ontmaskerd zouden worden. “Laten we van tevoren een plaats voor de verraders aanwijzen,” riep Guadet op 14 januari uit op het spreekgestoelte van de Assemblée législative, “en laat die plaats het schavot lijn.” De Brissotijnen meenden dat oorlog de belangen van het land zou dienen. Brissot had op 16 december 1791 in een vergadering van de Jacobijnen verklaard: “Een volk dat na tien eeuwen slavernij zijn vrijheid veroverd heeft, heeft oorlog nodig: de oorlog grondvest zijn vrijheid.”

Diezelfde Brissot zei op 29 december in de Assemblée législative: “Eindelijk is dan het moment gekomen waarop Frankrijk aan Europa laat zien dat het een vrije natie is, die van plan is haar vrijheid te verdedigen en te handhaven.” Hij stelde het in dezelfde toespraak nog nauwkeuriger: “Nu is oorlog een weldaad voor het land, er valt maar één ramp te vrezen: dat er geen oorlog komt. (...) Uitsluitend het belang van de natie maant ons tot oorlog”.

Maar om welke natie ging het? Het was Isnard die zich daarover het duidelijkst uitliet in zijn toespraak tot de Assemblée législative op 5 januari 1792. Het is niet genoeg “de vrijheid te handhaven”, ook “de Revolutie moet voltooid worden”. Isnard gaf een maatschappelijke inhoud aan de op handen zijnde oorlog: “Het zal een strijd zijn

tussen het patriciaat en de gelijkheid.” Met patriciaat bedoelde hij de aristocratie; met gelijkheid slechts de grondwettelijke gelijkheid die voortvloeit uit het censuskiesrecht: “De gevaarlijkste klasse bestaat uit de velen die er door de Revolutie op achteruit gaan, vooral die grondbezitters, die rijke handelaars, die menigte van rijke, trotse mensen, die de gelijkheid niet willen aanvaarden, die het verval van de adel betreuren omdat zij ertoe hadden willen behoren. (...) ; kortom allen die de nieuwe grondwet, de moeder van de gelijkheid, verachten.”

Het betreft hier de grondwet van 1791, en de gelijkheid waarvan sprake is, “is slechts die in rechten”, zoals weldra zou blijken uit de uitlatingen van Vergniaud. De oorlog die de Girondijnen wilden diende slechts de belangen van het burgerlijke deel van de natie.

Ook economische redenen speelden een duidelijke rol. De zakenbourgeoisie en de politici die haar belangen dienden, wilden korte metten maken met de contrarevolutie, vooral om het vertrouwen in de assignaat, dat een voorwaarde was voor het goed functioneren van de ondernemingen, te herstellen. Ook de grote winsten die wapenleveranties altijd met zich meebrengen waren de zakenwereld niet onwelkom. Zij prefereerden een oorlog te land, tegen Oostenrijk, boven een zeeoorlog tegen Engeland: deze laatste zou de handel op West-Indië en de welvaart in de havens schaden. Terwijl de landoorlog al in april 1792 losbarstte, verklaarden de Girondijnen pas in de maand februari van het jaar daarop de oorlog aan Engeland.

Op het diplomatieke vlak richtten de Brissotijnen zich inderdaad voornamelijk tegen Oostenrijk, als symbool van de oude orde. Zij werden gesteund door de politieke vluchtelingen en waren bereid de oorlog te ontketenen die de verdrukte volkeren zou bevrijden. “Het moment is aangebroken voor een nieuwe kruistocht,” verklaarde Brissot plechtig op 31 december 1791, “de kruistocht van de universele vrijheid.” Isnard had Europa al eerder gedreigd “de volkeren te betrekken in een oorlog tegen de koningen”. De oorlog kwam in het middelpunt van alle politieke overwegingen te staan: “Oorlog! Oorlog!” schreef een gedeputeerde in januari 1792, “dat is de kreet die me overal in het land tegemoet klinkt.”

De voorstanders van de vrede konden de opmars van de oorlog enige tijd vertragen. Het driemanschap en de met hen verwante ministers waren tegen de oorlogszuchtige politiek van het hof en de Assemblée. In januari 1792 stuurden Barnave en Du Port een rapport aan Leopold met de aanbeveling om de emigranten uiteen te drijven. Robespierre was de scherpzinnigste en hardnekkigste tegenstander van de oorlogspolitiek. Hij werd aanvankelijk gesteund door Danton en enkele democratische bladen. Later verzette hij zich vrijwel alleen tegen de onweerstaanbare stroming die in het kielzog van de Brissotijnen alle revolutionairen naar de oorlog dreef. Drie maanden lang heeft Robespierre zich van het spreekgestoelte van de Jacobijnen club met een ongelooflijk inzicht verzet tegen Brissot, in een heftige strijd die tot een definitieve scheuring in de revolutionaire

gelederen leidde. Hij had begrepen dat het hof met zijn oorlogszuchtige politiek een dubbelspel speelde. In zijn toespraak tot de Jacobijnen van 2 januari 1792 stelde hij vast dat zowel de emigranten als het hof en de Fayetteisten graag oorlog wilden en dat de bron van het kwaad niet alleen Koblenz was: "Is er in Parijs dan niets aan de hand? Is er dan geen enkele betrekking tussen Koblenz en een andere plaats, niet ver hiervandaan?" Natuurlijk, de Revolutie moet voltooid, de natie geconsolideerd worden, maar Robespierre keert de prioriteiten om: "Laat eerst uw blik gaan over uw eigen land, stel orde op zaken voor u elders vrijheid gaat brengen."

Alvorens oorlog te voeren en de aristocraten in het buitenland te vernietigen, moet de adel in eigen land verslagen, het hof overmeesterd, het leger gezuiverd worden. De oorlog kan verkeerd aflopen: het leger is gedesorganiseerd door het uitwijken van de aristocratische officieren, de troepen hebben geen wapens en geen uitrusting, de vestingen geen munitie. Men kan het volk niet "zomaar met de oorlog verblijden": de passieve burgers moeten bewapend, de publieke opinie wakker geschud worden. Zelfs in geval van overwinning loopt de vrijheid gevaar te bezwijken onder de knoet van een eerzuchtige generaal ... De intelligente en dappere tegenstand van Robespierre was niet in staat het tij te keren.

De oorlogsverklaring (20 april 1792)

De opmars naar de oorlog, even gestuit door de houding van Robespierre, verliep steeds sneller in de eerste maanden van het jaar 1792. Op 9 december 1791 slaagden de Fayetteisten er dank zij de steun van de Brissotijnen in, de graaf van Narbonne als minister van oorlog te laten benoemen. In hem beschikten de oorlogsgezinden over een vertegenwoordiger in de ministerraad. Op 25 januari 1792, nadat de keurvorst van Trier geschrokken toegeven en de emigranten uiteengedreven had, verzocht de Assemblée de koning om van de keizer te eisen: "dat hij afzag van ieder verdrag of iedere overeenkomst gericht tegen de soevereiniteit, de onafhankelijkheid en de veiligheid van de natie"; wat neerkwam op een formele intrekking van de verklaring van Pillnitz. De minister van buitenlandse zaken, De Lessart, trachtte deze oorlogszuchtige politiek af te remmen; hij slaagde erin om De Narbonne te doen ontslaan.

Het antwoord op het ontslag van De Narbonne kwam met de vorming van een ministerie van Brissotijnen. De Girondijnen waren woedend; Vergniaud liet zich minachtend uit over de *verdorven raadslieden* van de koning. Brissot uitte heftige beschuldigingen aan het adres van de vredelievende minister: op 10 maart 1792 werd De Lessart aangeklaagd voor het Hooggerechtshof. De andere ministers namen geschrokken hun ontslag. Op advies van Dumouriez, die zelf buitenlandse zaken nam, koos Lodewijk XVI zijn nieuwe ministers onder de vrienden van Brissot en de Girondijnen: Clavière op belastingen, Roland op binnenlandse zaken en later, op 9 mei, Servan op het ministerie van oorlog. Dumouriez was een voormalige geheim agent, een echte avonturier die de Revolutie steunde uit eerzucht; hij had

hetzelfde plan als La Fayette: na een korte oorlog zegevierend met het leger terugkeren om de monarchistische macht te herstellen. Om de Jacobijnen de mond te snoeren gaf hij hun enkele posities:

Lebrun-Tondu en Noël, een vriend van Danton, op buitenlandse zaken, Pache op binnenlandse zaken. In de Girondijnse pers was het meteen gedaan met de aanvallen op het hof. Robespierre kon het geschipper van de intriganten aan de kaak stellen, de breuk tussen zijn aanhangers en de Girondijnen was definitief.

Toen liet de oorlogsverklaring niet lang meer op zich wachten. Leopold overleed plotseling op 1 maart. Zijn opvolger Franz II wilde korte metten maken en geen enkele concessie doen. Hij beantwoordde een aan hem gericht ultimatum van 25 maart niet. Op 20 april 1792 begaf de koning zich naar de Assemblée om voor te stellen de oorlog te verklaren aan “de koning van Hongarije en Bohemen”, dat wil zeggen alleen aan Oostenrijk, niet aan de rest van het keizerrijk. Slechts een tiental gedeputeerden stemde tegen. De oorlog zou niet beantwoorden aan de berekeningen van zijn voorstanders, de Girondijnen en het hof. Hij bevorderde echter het nationaal gevoel en bezorgde de Girondijnen een groot prestige, dat maar weinig werd aangetast door de rampen die komen zouden. Als later de Girondijnen toch ten onder gingen dan was dat niet omdat zij de oorlog gezocht hadden die de vorming van de natie voltooide, maar omdat zij de controle erover verloren. Michelet schreef later: “Deze stichters van de Republiek hebben recht op de erkentelijkheid van de wereld, omdat zij de kruistocht van 1792 gewild hebben en vrijheid voor de gehele aarde; zij moesten voor hun schande van 1793 boeten om onsterfelijk te kunnen worden.”

II. De omverwerping van de troon (april tot augustus 1792)

De oorlog die vrijwel zonder ophouden tot 1815 voortduurde en die Europa in grote beroering bracht, wakkerde in Frankrijk de revolutionaire geest aan: de monarchie was het eerste slachtoffer.

De militaire mislukkingen (voorjaar 1792)

De berekeningen van het hof en de Brissotijnen veronderstelden een korte succesvolle oorlog.

Het leger en zijn leiders schoten echter tekort; dit leidde vanaf het begin van de acties tot tegenslagen. Het Franse leger was in een miserabele toestand. Van de 12.000 officieren was al minstens de helft geëmigreerd. De omvang van het leger was beperkt, ongeveer 150.000 man linietroepen en in 1791 gerecruteerde vrijwilligers. Het maatschappelijke en politieke conflict was tot in het leger doorgedrongen en leidde tot botsingen tussen de patriottische soldaten en de aristocratische legerleiding; dat was niet bevorderlijk voor de discipline. De hoogste legerleiding was van matige kwaliteit: maarschalk Rochambeau, die een grote rol gespeeld had in de Amerikaanse onafhankelijkheidsoorlog, werd nu oud en had geen

vertrouwen in zijn troepen; maarschalk De Luckner, een oude Duitse vechtersbaas, was niet voor zijn taak berekend; La Fayette was meer politicus dan generaal.

De eerste nederlagen lieten dan ook niet lang op zich wachten. Dumouriez had aan drie legers die al bij de grens geconcentreerd waren, bevel tot de aanval gegeven. Aan Oostenrijkse zijde stonden daar slechts 35.000 man tegenover. Eén verrassende aanval en heel België viel in Franse handen. Maar op 29 april, toen de eerste Oostenrijkers in zicht kwamen, verloren de generaals Dillon en Biron het vertrouwen in hun troepen en bevalen de terugtocht; de soldaten voelden zich verraden en vluchtten in paniek; Dillon werd gedood. De grens lag open. La Fayette bevond zich in de Ardennen en verroerde zich niet. De generaals weten de tegenslagen aan het gebrek aan discipline van de troepen en aan de tolerantie die het ministerie daar tegenover stelde. Op een vergadering in Valenciennes op 18 mei 1792 verklaarden de commandanten de orders van het ministerie en een offensief onuitvoerbaar en adviseerden ze de koning tot een onmiddellijke vrede. De werkelijke beweegredenen van de generale staf waren niet van militaire maar van politieke aard. Al op 1 mei had de scherpzinnige Robespierre in een vergadering van de Jacobijnen op het gevaar gewezen: “Nee, ik heb geen vertrouwen in de generaals, ik durf te stellen dat zij, enkele eervolle uitzonderingen daargelaten, bijna allen de oude orde, de gunsten van het hof betreuren; ik verlaat me slechts op het volk en op het volk alleen.”

La Fayette had zich nu definitief bij de Lamethisten aangesloten om de democraten te bestrijden; hij verklaarde zich bereid met zijn troepen op te trekken naar Parijs om de Jacobijnen uiteen te drijven.

Het tweede conflict tussen koning en Assemblée (juni 1792)

De militaire tegenslagen, de houding van de generaals en hun samenspannen met het hof, gaven een nieuwe impuls aan het nationaal gevoel, dat onlosmakelijk verbonden was met de revolutionaire geest. Deze impuls richtte zich tegen de aristocraten die de natie tot een aanfluiting maakten.

Op 26 april had Rouget de Lisle in Straatsburg zijn *Chant de guerre pour l'armée du Rhin* (Krijgslied voor het Rijnleger) gelanceerd, dat vervuld was van een combinatie van nationale en revolutionaire geestdrift: in de geest van de dichter en van hen die het zongen, zijn Revolutie en natie één. Het stelt de tirannen en de “gemene despotten” aan de kaak die Frankrijk onder het juk van “de oude slavernij” willen doen buigen, maar ook de aristocratie, de emigranten, “die horde slaven, verraders, snoodaards”, die “medeplichtigen van Bouillé”. De natie die men lief moet hebben en verdedigen (“Hoor op het land dat gebrul van de woeste soldaten”) is die van 1789, ontstaan in de strijd tegen feodaliteit en aristocratie.

Wat men weldra de *Hymne des Marseillais* zou noemen is onlosmakelijk verbonden met het historische kader waarin het ontstond: de crisis van het voorjaar van 1792. Vurig nationaal gevoel en revolutionaire geestdrift waren onafscheidelijk verbonden;

het patriottisme werd ondersteund en versterkt door een klassenconflict. De aristocraten stelden de koning boven het volk dat zij verachtten; zij die gebleven waren wachtten met ongeduld op de invasie; de emigranten vochten aan de zijde van de vijand. Voor de patriotten van 1792 was het zaak de erfenis van 1789 te beschermen en vrucht te doen dragen. De nationale crisis gaf een nieuwe reden tot verzet aan de grote massa van het volk die nog steeds het spookbeeld van een aristocratisch complot voor ogen had, en versterkte de democratische beweging. De passieve burgers wapenden zich met pieken, zetten de rode muts op en organiseerden tal van broederlijke genootschappen, zelfs op raad van de Girondijnen. Zouden zij zich uit het keurslijf van het burgerlijke censuskiesrecht bevrijden? Roland schreef aan Lodewijk XVI in zijn beroemde brief van 10 juni 1792: "Het vaderland is geen woord dat de verbeeldingskracht graag mooier maakt dan het is; het bestaat, men brengt er offers voor, men hecht zich er iedere dag meer aan omdat men er bezorgd om is; men heeft het met grote inspanning in het leven geroepen, temidden van de ongerustheid groeit het, men heeft het evenzeer lief om de opofferingen die men zich ervoor getroost als om de hoop die men erop vestigt." Het vaderland was voor de passieve burgers niet denkbaar zonder gelijke rechten.

De nationale crisis verscherpte de sociale tegenstellingen binnen de oude derde stand door het revolutionaire gevoel tot het uiterste te prikkelen. De bourgeoisie was nog bezorgder dan in 1789, weldra begonnen de Girondijnen te aarzelen. De rijken moesten extra bijdragen betalen om vrijwilligers van wapens te voorzien, de boerenopstand duurde nog voort in Quercy en sloeg ook over naar het zuidelijke deel van Languedoc, terwijl de inflatie voortwoekerde en opnieuw levensmiddelen oproeren uitbraken. De moord op Simoneau, de burgemeester van Etampes, op 3 maart 1792, had aangetoond hoe diep de kloof was tussen de verlangens van het volk en de opvattingen van de bourgeoisie over handel en eigendom. Terwijl Jacques Roux in Parijs al in mei de doodstraf eist voor hamsteraars, publiceerde Lange, gemeentebestuurder in Lyon, op 9 juni zijn *Moyens simples et faciles de fixer l'abondance et le juste prix du pain* (Eenvoudige middelen om te kunnen beschikken over voldoende brood voor een redelijke prijs) door prijsbeheersing en reglementering. De nachtmerrie van de bourgeoisie was sindsdien de totstandkoming van een agrarische wet. Terwijl Pierre Dolivier, pastoor van Mauchamp, het voor de oproerlingen van Etampes opnam, besloten de Girondijnen op 12 mei 1792 ondanks het verzet van Chabot een begrafenisplechtigheid te houden ter ere van Simoneau, terwijl zijn burgemeesterssjerp in het gewelf van het Panthéon werd gehangen. Zo tekende de kloof die de Montagnards en de Girondijnen weldra zou scheiden zich al duidelijk af, en kon men reeds vermoeden wat de werkelijke oorzaken waren van wat de geschiedenis eufemistisch de "nationale machteloosheid" van de Girondijnen heeft genoemd. Als vertegenwoordigers van de bourgeoisie en vurige voorstanders van de economische vrijheid, begonnen de Girondijnen bang te worden voor de volksbeweging die zij zelf door hun oorlogspolitiek hadden ontketend; hun nationaal gevoel is nooit sterk genoeg geweest om hun classesolidariteit het zwijgen op te leggen.

Onder druk van de volksbeweging werd de politiek van de Assemblée krachtiger. De Brissotijnen realiseerden zich dat het hof het verzet van de generaals steunde. Brissot en Vergniaud veroordeelden op 23 mei scherp het "Oostenrijkse comité", dat onder leiding van de koningin de overwinning van de vijand en de contrarevolutie voorbereidde. Onder hun invloed ging de Assemblée over tot een intimidatiepolitiek. Een reeks nieuwe besluiten werd aanvaard: deportatie van elke eedweigeraar die werd aangebracht door 20 burgers van zijn departement (27 mei), ontbinding van de lijfwacht van de koning waarin een aanzienlijk aantal aristocraten zat (29 mei) en de vorming van een macht van 20.000 Nationale Gardisten die aan de Federatie (8 juni) zouden deelnemen: deze revolutionaire eenheid zou niet alleen Parijs beschermen, maar eventueel ook het hoofd bieden aan de ondernemingen van de samenzwerende generaals.

De politiek van de koning was erop gericht gebruik te maken van de conflicten tussen de generaals en de ministers. Lodewijk XVI weigerde de besluiten over de eedweigerende priesters en de Nationale Gardisten te bekrachtigen. Op 10 juni zond Roland een brief waarin hij de koning in feite sommeerde zijn veto in te trekken, hem erop wijzend dat zijn houding tot een verschrikkelijke explosie kon leiden doordat zij de Fransen deed geloven dat de koning op de hand van de emigranten en de vijand was. Lodewijk XVI week geen duimbreed: op 13 juni ontsloeg hij de Brissotijnen onder de ministers: Roland, Servan en Clavière. De Girondijnen namen in de Assemblée het initiatief tot de verklaring, dat het ontslag van de ministers door de natie betreurd werd. Dumouriez, die vreesde aangeklaagd te worden, nam op 15 juni ontslag en vertrok naar het leger in het noorden. De Feuillants veroverden de macht opnieuw: toen het moment gunstig leek verklaarde La Fayette op 18 juni 1792 dat "de Franse grondwet evenzeer bedreigd wordt door de oproerkraaiers in het binnenland als door de buitenlandse vijand", en vroeg hij de Assemblée een halt toe te roepen aan de democratische beweging.

De dag van de 20ste juni werd georganiseerd om druk uit te oefenen op de koning. Uit de weigering de besluiten te bekrachtigen, het ontslag van de Girondijnse ministers en de vorming van een kabinet van Feuillants bleek dat het hof en de generaals het programma van de Lamethisten en de Fayetteisten wilden uitvoeren: de Jacobijnen terzijde schuiven, de grondwet herzien, de koninklijke macht versterken en de oorlog beëindigen door onderhandelingen met de vijand. Om aan die dreiging het hoofd te bieden organiseerden de Girondijnen een nationale dag ter herinnering aan de Eed van de Kaatsbaan en de vlucht naar Varennes. Onder leiding van Santerre trok de bevolking van de voorsteden in optocht naar de Assemblée en vervolgens naar het paleis om te protesteren tegen het feit dat het leger niets uitrichtte, tegen de weigering van de koning om de besluiten van de Assemblée te bekrachtigen en tegen het ontslag van de ministers. In de nis van een venster geleund, zette de koning een rode muts op en dronk op de gezondheid van de natie; maar hij weigerde de besluiten te bekrachtigen en de Girondijnse ministers terug te roepen.

Deze poging om op vreedzame wijze druk uit te oefenen was mislukt. De andere partijen en de koning trokken er zelfs tijdelijk profijt van. Pétion, de burgemeester van Parijs, werd geschorst. La Fayette liet zijn leger in de steek en verscheen op 28 juni opnieuw in de Assemblée om ontbinding van de Jacobijnse organisatie en bestraffing van de verantwoordelijken van de manifestatie van 20 juni te eisen.

Het buitenlandse gevaar en de onmacht van de Girondijnen (juli 1792)

De Girondijnen raakten verstrikt in hun eigen tegenstellingen; zij slaagden er niet in de binnenlandse en buitenlandse problemen op te lossen en verloren de controle over de revolutionaire elementen in de hoofdstad. Zij waren wel bereid een beroep op het volk te doen, maar slechts als het zich hield aan de door hen gegeven opdrachten.

Op 11 juli 1792 werd afgekondigd dat het vaderland in gevaar was; dit doelde op het buitenlandse gevaar, maar de Girondijnen wisten niet hoe er het hoofd aan te bieden. Begin juli trok het Pruisische leger van de hertog van Brunswijk op, gevolgd door het emigrantenleger onder leiding van Condé. De strijd zou nu weldra op Frans grondgebied gevoerd worden. Nu het gevaar groot was, vergat men de politieke verdeeldheid; de Jacobijnen dachten slechts aan de redding van het vaderland en de Revolutie: op 28 juni hielden Robespierre en Brissot toespraken in de club waarin zij opriepen tot eenheid. Op 2 juli machtigde de Assemblée de Nationale Gardisten om zich naar de Federatie van de 14de juli te begeven en omzeilde zo een koninklijk veto. Op 3 juli stelde Vergniaud fel het verraad van koning en ministers aan de kaak: "Het is in naam van de koning dat de vrijheid aangevallen wordt." Op de 10de nam Brissot dit thema over en stelde het probleem in politieke termen: "Het is aan de Revolutie, het is aan de Verklaring van de Rechten van de Mens, het is aan de soevereiniteit van de natie dat de tirannen de oorlog verklaren." Op initiatief van Brissot verklaarde de Assemblée op 11 juli 1792 het vaderland in gevaar: "Grote legers trekken op naar onze grenzen; allen die een afschuw hebben van de vrijheid nemen de wapens op tegen onze grondwet. Burgers! Het vaderland is in gevaar." Alle bestuursorganen hebben permanent zitting; alle Nationale Gardisten worden onder de wapenen geroepen; nieuwe vrijwilligers bataljons worden gevormd; in enkele dagen nemen 15.000 Parijzenaars vrijwillig dienst. De verklaring maakte het volk één, nu zijn dierbaarste verworvenheden op het spel stonden, en mobiliseerde het voor de politieke strijd en de landsverdediging.

De intriges van de Girondijnen waren echter een domper op de patriottische geestdrift. De ministers die tot de Feuillants behoorden, beantwoordden de dreigementen van de Assemblée door hun ontslag te nemen; hierdoor ontstond opnieuw verdeeldheid onder de patriotten. De Girondijnen wilden nu de macht weer grijpen en begonnen geheime onderhandelingen met het hof. Op 20 juli schreven Vergniaud, Gensonné en Guadet via de schilder Boze een brief aan de koning; Guadet had in de Tuilerieën een onderhoud met de koninklijke familie. Lodewijk XVI week geen duimbreed, hij schoof alles op de lange baan en maakte de Girondijnen

op deze wijze machteloos. Deze waren in de Assemblée direct van houding veranderd, moesten niets meer weten van de agitatie onder het volk en bedreigden de oproerstokers. Op 26 juli sprak Brissot zich uit tegen de vermindering van de macht van de koning en tegen het algemeen kiesrecht: "Als er mensen zijn die nu trachten een Republiek te vestigen op de puinhopen van de grondwet, moeten zij vervolgd worden met het zwaard der gerechtigheid, evenals de activisten voor een Hogerhuis en de contrarevolutionairen van Koblenz."

Op 4 augustus liet Vergniaud een eind maken aan de debatten van de Parijse sectie Mauconseil, die verklaarde Lodewijk XVI niet meer als Franse koning te erkennen. De breuk tussen het volk en de Girondijnen was volledig juist toen de Girondijnse politiek haar logische afsluiting zou vinden. De Girondijnen schrokken terug voor opstanden; zij waren bang dat de revolutionaire menigten, die zij toch zelf in beweging hadden helpen brengen, hen boven het hoofd zouden groeien. Zij waren bang het bezit of althans de leidersrol van de rijken in de waagschaal te stellen. Maar door met Lodewijk XVI te onderhandelen na hem eerst te hebben veroordeeld, door terug te deinzen toen juist een grote stap voorwaarts moest worden gedaan, bezegelden de Girondijnen hun ondergang en die van het regime van 1791, dat de natie verstikte in het dwangbuis van het censuskiesrecht.

De opstand van 10 augustus 1792

Niet alleen Parijs, maar het hele land kwam in opstand tegen een koning die gemene zaak met de vijand had gemaakt. De opstand van 10 augustus was niet alleen het werk van het Parijse volk, maar van het Franse volk als geheel, zoals dat gesymboliseerd werd door de Federatie. Men kon zeggen dat de "revolutie van 10 augustus 1792" een nationaal gebeuren was.

De patriottische beweging was in opmars, niets kon haar meer stuiten. De Parijse secties hadden een Centraal Comité gevormd dat permanent zitting had. Ook de passieve burgers drongen erin door; zij voegden zich bij de Nationale Garde waartoe een besluit van 30 juli hen eindelijk machtigde. Op diezelfde dag stelde de sectie Théâtre Français het algemeen kiesrecht in voor haar algemene vergaderingen. 47 van de 48 secties spraken zich uit voor afzetting van de koning. Bij de Jacobijnen nam Robespierre de leiding. Al op 11 juli had hij de federaties toegesproken: "Burgers, zijn jullie gekomen voor een zinloze ceremonie, voor een herhaling van de Federatie van de 14de juli?"

Op zijn aanraden zonden de federaties op 17 en 23 juli steeds scherper gestelde verklaringen naar de Assemblée om de afzetting van de koning te eisen. Toen hij zag dat de Girondijnen opnieuw met het hof onderhandelden, richtte Robespierre zijn aanvallen op hen, sprak op 29 juli verontwaardigd over "de samenzweringen van het hof en de intriganten van de Assemblée législative" en eiste onmiddellijke ontbinding van de Assemblée, vervangen moest worden door een Conventie om de grondwet te herzien op 25 juli kwamen de Bretonse federaties in Parijs aan, op de 30ste die uit

Marseille; zij defileerden in de faubourg Saint-Antoine en zongen het lied dat weldra naar hen genoemd zou worden. Op aandrang van Robespierre vormden de federaties een geheim bestuur.

Het manifest van Brunswijk, dat in Koblenz was opgesteld en op 1 augustus in Parijs bekend werd, verhitte de gemoederen van de patriotten. Eind juli heerste al een opgewonden sfeer in de hoofdstad. Overal in de straten maakte men bekend dat het vaderland in gevaar was; op de pleinen recruteerde men vrijwilligers voor het leger, met een streng, plechtig ceremonieel. In de hoop de revolutionairen angst aan te jagen had Marie-Antoinette de vijandige staatshoofden verzocht een dreigende verklaring op te stellen; een emigrant vervaardigde de tekst en de hertog van Brunswijk zette zijn handtekening. Het manifest bedreigde de Nationale Gardisten en allen die het zouden wagen "zich te verdedigen" tegen de invaller met de dood, en waarschuwde het Parijse volk dat bij de "minste belediging" de koninklijke familie aangedaan "een voorbeeldige wraak genomen zou worden, door een totale militaire onderwerping van de stad Parijs". Het manifest van Brunswijk had een averechtse werking: het volk ontstak in woede.

De opstand die eind juli al dreigde werd verdaagd tot het verzoekschrift van de Parijse secties tot afzetting van de koning in de Assemblée législative behandeld was. De sectie Quinze-Vingts in de faubourg Saint-Antoine gaf de Assemblée een ultimatum dat op 9 augustus afliep. De Assemblée ging die dag uiteen zonder zich over het verzoek uitgesproken te hebben. 's Nachts luidde de noodklok. Op voorstel van de faubourg Saint-Antoine zonden de Parijse secties commissarissen naar het Hôtel de Ville, die aanvankelijk naast het wettige gemeentebestuur functioneerden en het daarna vervingen. Het was het "Commune insurrectionnelle" (gemeentebestuur van de opstand). De faubourgs bewapenden zich en marcheerden met de federaties op naar de Tuilerieën, waar de Nationale Garde geen tegenstand bood. Om acht uur kwam als eerste de federatie van Marseille aan. Ongehinderd drong zij door tot op de binnenplaats, daar opende de Zwitserse lijfwacht het vuur en werd zij teruggedrongen. Toen de faubourgs aankwamen gingen de federaties met hun steun opnieuw tot een offensief over en bestormden het paleis. Tegen tien uur staakten de belegerden op last van de koning het vuren.

Bij het begin van de opstand hadden de koning en zijn familie op aandrang van Roederer, de procureur général syndic van het departement, die Girondijnse sympathieën had, het paleis verlaten en zich in veiligheid gebracht in de Assemblée, die ernaast zitting had in de Salle du Manège. Zolang de afloop van het gevecht onzeker was, werd Lodewijk XVI als koning behandeld. Toen de opstandelingen zegevierden sprak de Assemblée zich niet voor afzetting maar voor schorsing van de koning uit en besloot zij tot het bijeenroepen van een met algemeen kiesrecht gekozen Conventie, zoals Robespierre had voorgesteld.

De troon was omvergeworpen. Daarmee was ook de ondergang van de Feuillants bezegeld, de partij van de liberale adel en de grote bourgeoisie, die geholpen had de

Revolutie te ontketenen en daarna, aanvankelijk onder leiding van La Fayette, later van het driemanschap, getracht had haar te leiden en te remmen. De Girondijnen, die zich met het hof gecompromitteerd hadden en getracht hadden de opstand te beteugelen, kwamen verzwakt te voorschijn uit een overwinning die de hunne niet was. De passieve burgers daarentegen, winkeliers en ambachtslieden, deden onder leiding van Robespierre en de latere Montagnards een spectaculaire intrede op het politieke toneel.

De opstand van 10 augustus was nationaal in de volle zin van het woord. De federaties van de departementen, uit het zuiden en Bretagne, speelden een overheersende rol bij de voorbereidingen en de afloop van het gebeuren zelf. De maatschappelijke en politieke scheidslijnen die de natie verdeelden werden opgeheven. Op 30 juli 1792 had de Parijse sectie Théâtre-Français verklaard: "Een afzonderlijke klasse van burgers kan zich niet het alleenrecht aanmeten om het vaderland te redden."

Daarom riep zij alle "door de aristocraten wel passief genoemde burgers" op, dienst te doen in de Nationale Garde, deel te nemen aan de debatten van de algemene vergaderingen, kortom aan "de uitoefening van dat deel van de nationale soevereiniteit dat aan de sectie toebehoort". Op 30 juli bevestigde de Assemblée législative slechts de feiten door te verklaren dat passieve burgers toegang hadden tot de Nationale Garde. De sectie Butte-des-Moulins verklaarde: "Als het vaderland in gevaar is moet de soevereine macht op haar post zijn, aan het hoofd van het leger, daar waar haar zaken beslist worden, overal."

Door het algemeen kiesrecht en de bewapening van de passieve burgers nam deze tweede revolutie het volk in de natie op en betekende zij het intreden van de politieke democratie. Tegelijkertijd trad het maatschappelijke karakter van de nieuwe nationale werkelijkheid duidelijker naar voren. Na enig vergeefs tegenstribbelen verdwenen de aanhangers van het compromis met de aristocratie eigener beweging: Dietrich trachtte Straatsburg in opstand te brengen en vluchtte toen. Op 19 augustus 1792 liep La Fayette, in de steek gelaten door zijn troepen, over naar de Oostenrijkers. Maar, en dat is belangrijker, de opkomst van de sans-culottes vervreemde een deel van de bourgeoisie van de natie in haar nieuwe gestalte. Het verzet tegen deze, door de tweede revolutie van 10 augustus 1792 aangekondigde democratische volksrepubliek begon zich al af te tekenen.

III. Het “despotisme van de vrijheid” Revolutionaire regering en volksbeweging, 1792-1795

Ging de vierde stand eindelijk een rol spelen? Een deel van de bourgeoisie realiseerde zich dat zij de hulp van het volk nodig had in de strijd tussen het revolutionaire Frankrijk en de Europese aristocratie: de Montagnards gingen een verbond aan met de sans-culottes. Toen de sans-culottes zelf op het politieke toneel verschenen en voor hun eigen belangen opkwamen, voelde de grote bourgeoisie zich ten zeerste bedreigd en sprak, bij monde van Brissot, van de “hydra van de anarchie”. De Girondijnse bourgeoisie aarzelde niet de contrarevolutionairen en de aanhangers van het Ancien Régime in de kaart te spelen om haar maatschappelijke en politieke leiderschap te verdedigen. “Onze bezittingen worden bedreigd,” verklaarde Pétion eind april 1793, toen hij probeerde de bezittende klasse te mobiliseren. Op 2 juni werden de Girondijnen onder de voet gelopen door de Parijse sans-culottes.

De volksbeweging werd steeds krachtiger. Het volk heeft de grote revolutiestrijd gestreden en is opgestaan om de grenzen te verdedigen. Het wil zijn offers beloond, zijn bestaan verzekerd zien.

“Vrijheid is slechts een ijdele droom zolang een klasse nog ongestraft de andere kan uithongeren,” riep de enragé (dolleman) Jacques Roux op 25 juni 1793 op het spreekgestoelte van de Conventie uit. “Gelijkheid is slechts een ijdele droom zolang de rijke door zijn monopolie over leven en dood van zijn naaste beschikt.”

Om in het levensonderhoud van de sans-culottes te kunnen voorzien en de Republiek veilig te stellen, bouwden de Montagnards een economische organisatie op die door inbeslagname, reglementering en nationalisering inbreuk maakte op de rechten van de bezittende klasse: het was een ware klassepolitiek, die ontstond onder druk van de omstandigheden, maar die tegelijkertijd overeenkwam met de belangen en beantwoordde aan de diepste verlangens van de sans-culottes.

“Spreek!” riep Jacques Roux de Montagnards toe. “De sans-culottes met hun pieken zullen uw besluiten doen uitvoeren.”

Na de uitschakeling van de “enragés”, en later, in het voorjaar van 1794, van Hébert en de groep van de Cordeliers, die de vage verlangens van de volksmassa hadden vertolkt, werd de broederlijke band tussen de sansculottes en de Jacobijnse middelgrote bourgeoisie, die haar stempel drukte op de Republiek van het jaar II, hoe langer hoe losser. De pogingen van Robespierre en Saint-Just (“De ongelukkigen zijn de machtigen der aarde”) tot een maatschappelijke vernieuwing die het volk onherroepelijk aan de Revolutie zou binden, waren vergeefs. Zij stuitten op de onverschilligheid van de gedesorienteerde massa, de openlijke vijandigheid van de bourgeoisie en op onoverkomelijke tegenstellingen. Op 9 thermidor van het jaar II (27 juli 1794), toen het gevaar het grootst was, reageerden de leiders van de massa

nauwelijks op de oproep van de onder invloed van Robespierre staande Commune. Kort tevoren had Saint-Just al verklaard: "De Revolutie is vastgelopen." Door het despotisme van de vrijheid op te leggen aan de vijanden van de nieuwe orde had het volk de aristocratische contrarevolutie en de Europese coalitie overwonnen. Toen liet het zich de overwinning uit handen glippen; de notabelen haalden verlicht adem.

De bourgeoisie van thermidor had nog maanden lang de handen vol om de Republiek van het jaar II te vernietigen, de revolutionaire regering te ontmantelen, de geleide economie af te breken, vóór zij erin slaagde op het fundament van de economische vrijheid en het winstprincipe de macht van tic rijkdom en de eigendom te herstellen. Geschrokken door de val van de aanhangers van Robespierre voerden de Parijse sans-culottes een hardnekkig achterhoedegevecht; zij worstelden nog verscheidene maanden om hun recht op bestaan en hun plaats in de natie te verdedigen. Gedurende de dramatische dagen van prairial van het jaar III (mei 1795) werd de nederlaag van de sans-culottes bezegeld; zij verdwenen van het politieke toneel. Dit betekende het einde van de democratische revolutie, die begonnen was met de omverwerping van de troon op 10 augustus 1792. Daarom waren het nog meer de dagen van prairial van het jaar III dan de 9de thermidor van het jaar II die het einde van de Revolutie markeerden: het revolutionaire vuur was gedoofd.

9. Het einde van de Assemblée législative Revolutionaire geestdrift en landsverdediging augustus en september 1792

De Assemblée législative had de overwinning van het volk onmiddellijk bekrachtigd door tot schorsing van de koning te besluiten en een met algemeen kiesrecht gekozen Conventie bijeen te roepen, die een nieuwe grondwet moest ontwerpen. De Commune van 10 augustus zette Lodewijk XVI en zijn gezin onder strenge bewaking gevangen in de Temple. De Assemblée benoemde een voorlopige Uitvoerende Raad waarin, naast de Girondijnse oud-ministers (Roland op binnenlandse zaken, Clavière op belastingen, Servan op oorlog), ook andere politici zoals Monge op marine, Lebrun op buitenlandse zaken en Danton op justitie zitting hadden.

I. Het Eerste Schrikbewind

De Commune van 10 augustus en de Assemblée législative

De zes laatste weken van haar bestaan, van 10 augustus tot 20 september 1792, was de Assemblée in strijd gewikkeld met de Commune. Dit conflict had grote invloed op het verloop van de Revolutie. Tegenover de wettige macht van de Assemblée stond een revolutionaire macht: de Commune van 10 augustus. Naar aanleiding van een schriftelijke klacht, gericht aan de Assemblée en ingediend door Girey-Dupré, de redacteur van de *Patriote Français*, het blad van Brissot, waarin deze zich erover beklaagde door de Commune ter verantwoording te zijn geroepen, barstte de aanval van de Girondijnen op de van wederrechtelijke machtsuitoefening

en dictatuur beschuldigde Commune los. Deze beantwoordde de aanvallen van Gensonné, Guadet en Grangeneuve op 31 augustus in het blad van Tallien en rechtvaardigde zich als volgt: “Alles wat wij tot stand gebracht hebben is bekrachtigd door het volk. (...) Als u ons wilt aanvallen, val dan ook het volk aan dat de Revolutie van 14 juli tot stand heeft gebracht, deze op 10 augustus geconsolideerd heeft en zal handhaven.”

De strijd om de macht duurde voort tot de Conventie bijeenkwam: daarna leefde het conflict voort in de strijd tussen de Girondijnen en de Montagnards. De overwinnaars van de 10de augustus waren vastbesloten hun wil op te leggen. De Assemblée législative moest de Commune, na verkiezingen uitgebreid tot 288 leden die allen afkomstig waren uit de kleine en middelgrote bourgeoisie, wel erkennen. Maar de Assemblée, waarin de Girondijnen, de partij van de grote bourgeoisie, de boventoon voerden, was zeer afkerig van de revolutionaire maatregelen waarin de Commune, gevolgd door de Montagnards, voorging.

Danton fungeerde in de Uitvoerende Raad als tussenpersoon: zijn revolutionaire verleden was een waarborg voor de Commune, zijn dikwijls onduidelijke opstelling stelde de Assemblée gerust. Hij was geboren in 1759 als zoon van een advocaat bij het bailliage Arcis-sur-Aube en had zelf als advocaat zitting gehad in de Koninklijke Adviesraad. Al in 1789 had hij blij k gegeven van een democratische gezindheid. Zijn optreden in de sectie Théâtre-Français en in de club van de Cordeliers maakte dat hij in 1791 gekozen werd in het Directoire van het departement en vervolgens als plaatsvervanger van de gevolmachtigde van de Parijse Commune. Hoewel hij ongetwijfeld omgekocht was door het hof schijnt hij geen belangrijke concessies te hebben gedaan. Tijdens de opstand van 10 augustus speelde hij geen duidelijke rol, daarna kwam hij snel op het eerste plan. Hij sprak goed, beschikte over een volkse, ongekunstelde humor, was realist, wist te schipperen maar ook stoutmoedige besluiten te nemen. Hij was door en door edelmoedig, een levensgenieter, driftig maar zonder wrok. Op zeker moment was Danton het symbool van het revolutionaire Frankrijk door zijn patriottisme en zijn vertrouwen in het volk. Hij had grote invloed in de Uitvoerende Raad.

Zo was de macht verdeeld tussen drie afzonderlijke organen die voortdurend competentieconflicten hadden: de Commune, de Assemblée en de Uitvoerende Raad. De revolutionaire maatregelen waartoe de omstandigheden en het dubbele binnenlandse en buitenlandse gevaar aanleiding gaven, werden beurtelings en zonder duidelijke lijn door de elkaar beconcurrerende bestuurslichamen genomen: het was een verwarde, vormloze dictatuur, die niet in een bepaalde institutie, man, partij of klasse belichaamd werd.

Eerst moesten de departementen en het leger gewonnen worden voor de nieuwe situatie. Nog op 10 augustus zond de Assemblée twaalf van haar leden uit, drie naar elk van de vier legers, “met de bevoegdheid zowel generaals als andere officieren en gezagsdragers, burgers en militairen tijdelijk te schorsen”. De Uitvoerende Raad

zond commissarissen naar de departementen, die door Danton gekozen waren uit de leiders van de Parijse opstand. De Commune zond weer andere. Deze commissarissen handelden als revolutionairen: verdachten werden gearresteerd, *comités van waakzaamheid* opgericht, het plaatselijke bestuur werd gezuiverd. De departementen moesten de hoofdstad volgen.

De Commune eiste de instelling van een *buitengewone strafrechtbank*, bestaande uit rechters gekozen door de Parijse secties, om te oordelen over contrarevolutionaire misdrijven. De Assemblée stemde, zij het met tegenzin, op 17 augustus toe. Reeds op 11 augustus was aan de gemeentebesturen verzocht overtredingen tegen de staatsveiligheid op te sporen en zo nodig over te gaan tot voorlopige inhechtenisneming van de verdachten. De Assemblée vroeg alle ambtenaren, met inbegrip van de priesters, een eed af te leggen op de handhaving van vrijheid en gelijkheid. Op 26 augustus beval zij dat de priesters die geen eed afgelegd hadden binnen twee weken het land moesten verlaten, anders volgde deportatie naar Guyana. De Assemblée gaf onder druk van de Commune op 28 augustus toestemming tot huiszoeking voor het opsporen van wapens bij verdachte burgers. Geleidelijk ontstond een uitzonderingstoestand.

De bloedige septemberdagen

Tijdens de bloedige septemberdagen bereikte dit eerste Schrikbewind zijn hoogtepunt. Het buitenlandse gevaar was verre van bedwongen. Op 26 september werd in Parijs de val van Longwy bekend. De invasie vorderde, de revolutionaire en vaderlandse geestdrift werd aangewakkerd. Tegelijkertijd kwam het bericht van een nieuwe poging tot opstand in de Vendée. De vijand was overal.

Terwijl de Commune de nationale verdediging nieuw leven inblies door de aanleg van verschansingen buiten de stad, door het smeden van 30.000 pieken, door nieuwe aanwervingsacties en door het ontwapenen van verdachte personen wier wapens aan vrijwilligers ter hand werden gesteld, achtten de leiders van de Girondijnen de militaire toestand hopeloos en ze dachten erover met de regering Parijs te verlaten. Roland bereidde een evacuatie naar bezuiden de Loire voor. Danton weigerde: "Roland, praat niet over vluchten. Pas op dat het volk je niet hoort." Intussen begonnen op 30 augustus de huiszoekingen waartoe de Assemblée toestemming had gegeven: twee volle dagen zonder onderbreking werden deze voortgezet: 3000 verdachten werden gearresteerd en naar de gevangenis gebracht; vele arrestanten werden echter vrijgelaten. Op 2 september bevonden zich in negen huizen van bewaring ongeveer 2800 gevangenen, van wie er nog geen 1000 na de 10de augustus gearresteerd waren.

Op de ochtend van 2 september kwam in Parijs het bericht binnen dat Verdun belegerd werd: Verdun was de laatste vesting op weg naar Parijs. Onmiddellijk verspreidde de Commune een bekendmaking gericht aan de Parijzenaars: "Te wapen, burgers, te wapen, de vijand nadert onze poorten." Op last van de Commune

werd alarm geslagen, alarmschoten, alarmklokken klonken overal, de stadspoorten werden gesloten. Alle strijdbare mannen werden op het Champ-de-Mars verzameld om bataljons te vormen. De leden van de Commune begaven zich naar hun secties. "Zij moeten op energieke wijze hun medeburgers inlichten over de gevaren die het vaderland bedreigen, het begane of dreigende verraad, de invasie van het Franse grondgebied ..."

Weer gaf de Commune het voorbeeld van vaderlandsliefde. In deze overspannen sfeer van alarmschoten en alarmklokken nam de angst voor verraad toe. Toen de vrijwilligers op het punt stonden in groten getale de stad te verlaten, verspreidde zich het gerucht dat de gevangenen achter hun rug in opstand zouden komen om gemene zaak met de vijand te maken. Marat had de vrijwilligers al aangeraden de hoofdstad niet te verlaten zonder eerst de vijanden van het volk hun gerechte straf te hebben doen ondergaan.

Op de middag van de 2de september werden priesters die de eed geweigerd hadden en die men naar de gevangenis van de Abbaye voerde, door hun bewakers, leden van de federaties van Marseille en Bretagne, gedood. Een menigte winkeliers, ambachtslieden, leden van federaties en leden van de Nationale Garde trok naar de gevangenis in het carmelietenklooster, waar ook talrijke eedweigeraars opgesloten waren; deze werden vermoord. Toen waren de gevangenen van de Abbaye aan de beurt. Het Comité van waakzaamheid van de Commune kwam echter tussenbeide; er werden volksrechtbanken ingesteld: in de ogen van het volk was de uitoefening van de gerechtelijke macht een attribuut van de soevereiniteit, en indien nodig kon het volk deze aan zich trekken. Een commissaris van de Commune verklaarde in de nacht van 2 op 3 september: "Door zich te wreken heeft het volk ook recht gesproken." De terechtstellingen werden de daarop volgende dagen voortgezet in de andere gevangenis: in de Force, de Conciergerie, de Châtelet en de Salpêtrière; tenslotte op 6 september in Bicêtre. In totaal werden meer dan 1100 gevangenen gedood, van wie driekwart in hechtenis waren op grond van gemeen recht.

De autoriteiten kwamen niet tussenbeide. De Assemblée was machteloos. De Girondijnen waren ontzet en voelden zich bedreigd. Danton, die minister van justitie was, deed niets om de gevangenen te beschermen. Volgens Madame Roland heeft hij gezegd: "Die gevangenen kunnen me niet verdommen, het kan me niet schelen wat er van ze wordt." In een rondschrijven gericht aan de departementen rechtvaardigde het Comité van waakzaamheid van de Commune zijn houding en vroeg aan het gehele land "dit voor het behoud van het vaderland zo noodzakelijke middel" te gebruiken "om door de angst het legioen van verraders die binnen de muren verborgen zijn in toom te houden, terwijl het volk opmarcheert om de vijand te bestrijden."

"Hoewel wij huiverden van afschuw, beschouwden we deze gebeurtenissen als rechtvaardig." Zo luidt het commentaar op de bloedige septemberdagen in de *Souvenirs d'une femme du peuple* (Herinneringen van een vrouw uit het volk). Men

moet deze gebeurtenissen zien in het licht van de tijd en de omstandigheden waarin zij plaatsvonden. Naarmate de revolutionaire crisis verscherpt was, waren ook de nieuwe eigenschappen van de natie verscherpt en verhard. De bloedige septemberdagen en het eerste Schrikbewind worden gekenmerkt door een versmelting van nationale en sociale aspecten, Door de invasie (de Pruisen drongen op 19 augustus Frankrijk binnen) steeg de spanning ten top. De periode van eind augustus en begin september was ongetwijfeld die waarin de Revolutie het meest bedreigd werd en ook die waarin het volk het buitenlandse gevaar het sterkste ervoer. Bovendien was er naast het buitenlandse gevaar het binnenlandse gevaar: de angst om de Revolutie, de angst voor de contrarevolutie. Het spookbeeld van een "aristocratisch complot" waarde opnieuw rond in de geesten van de patriotten. De dragonder Marquant schreef op 12 september 1792, na het prijsgeven van de stelling bij La Croix-aux-Bois in Argonne, in zijn *Carnet*: "We moesten voorkomen dat de vijand tot de hoofdstad doordrong - waar zij onze wetgevers zouden vermoorden, Louis Capet zijn ijzeren scepter terug geven en ons weer ketenen." Naarmate de angst voor en de haat jegens de binnengevallen vijand groeide, namen ook diezelfde gevoelens ten aanzien van de binnenlandse vijand, de aristocraten en hun medestanders toe. Deze maatschappelijke haat heerste niet alleen in toenemende mate onder de sans-culottes van Parijs. Taine, die men toch niet van revolutionaire gezindheid kan verdenken, heeft een treffende beschrijving gegeven van de *reusachtige woede* die bij de grote boerenmassa tot uitbarsting kwam bij het schrikbeeld van een herstel van het Ancien Régime en de feodaliteit: "Het gaat er niet meer om te kiezen tussen orde en wanorde, maar tussen het nieuwe regime en het oude, want achter de vreemde troepen ontwaart men de emigranten aan de grens. De schok is verschrikkelijk, vooral bij de brede laag van de bevolking die bijna alleen alle lasten van het oude regime droeg, die miljoenen mensen die zich nauwelijks in leven houden met het werk van hun handen (...) die eeuwenlang belast, beroofd, afgeblaft werden, die van vader op zoon ellende, verdrukking en minachting hebben moeten verdragen. Zij kennen uit eigen ervaring het verschil tussen hun toestand zoals die kort geleden was en de huidige. Zij herinneren zich de enorme last van de koninklijke, geestelijke en heerlijke belastingen. (...) Een ontzaglijke woede waart door het land, van de werkplaats naar het daglonershuisje, met nationale liederen die uitdrukking geven aan de afschuw van de samenzwering van de tirannen en die het volk oproepen tot strijd."

Op geen enkel ander tijdstip van de Revolutie was het nauwe verband tussen het nationale probleem en de maatschappelijke werkelijkheid zo duidelijk. "Toen wij erin slaagden de opmars van de vijand te stuiten, maakten wij ook een eind aan de wraaknemingen van het volk, beide hielden tegelijk op," schreef Azéma in zijn Rapport van 16 juni 1793. Met Valmy kwam een eind aan het eerste Schrikbewind.

Het was toen niet meer de burgerlijke Nationale Garde van de Federatie die zich aaneensloot met als parool "Leve de natie", maar een leger van "kleermakers en schoenlappers": dezelfde massa die de bloedbaden had aangericht.

Dit eerste Schrikbewind en de septemberdagen accentueerden de gevolgen van de 10de augustus en de omverwerping van de troon.

Wat de religieuze kwestie betreft had de Assemblée al op 10 augustus besloten om de door een koninklijk veto getroffen besluiten van 27 mei 1792 over internering en deportatie van eedweigerende priesters niettemin uit te voeren. Op 16 augustus verbood de Commune processies en openbare godsdienstige ceremonieën. Op 18 augustus besloot de Assemblée tot ontbinding van alle nog bestaande orden; zij verbood de geestelijkheid opnieuw (net zoals op 6 april 1792) om geestelijke kleding te dragen op andere tijden dan bij de uitoefening van hun functie. Op 26 augustus gaf de Assemblée de eedweigeraars twee weken de tijd om Frankrijk te verlaten, anders zou deportatie plaatsvinden. De tegen de eedweigeraars genomen maatregelen waren er oorzaak van dat veel gemeenten geen pastoor hadden; dit leidde tot overdracht van de, tot dan door de kerk beheerde burgerlijke stand, die op 20 september 1792 werd toevertrouwd aan de gemeenteraden. Deze belangrijke hervorming, een eerste stap op weg naar de scheiding van de kerk en staat, werd niet ingegeven door een verlangen om onafhankelijk te zijn van de kerk, maar kwam voort uit de omstandigheden en de toegenomen strijdlust. De grondwetsgetrouwe geestelijkheid werd evenzeer door getroffen als de eedweigeraars; men confisqueerde klokken en het zilverwerk van de kerk, en de bezittingen die de inkomsten opleverden voor het onderhoud van het kerkgebouw werden verkocht.

Op 20 september 1792 werd echtscheiding mogelijk gemaakt. De breuk tussen de Republikeinen en de grondwetsgetrouwe geestelijkheid zou niet lang meer op zich laten wachten.

Op maatschappelijk gebied was een van de belangrijkste maatregelen de opheffing zonder schadevergoeding van alle feodale rechten, tenzij de oorspronkelijke stukken, die de heffing rechtvaardigden, getoond konden worden (25 augustus). Op 14 augustus was besloten om de eigendommen van emigranten, waarvan de verkoop geregeld was per besluit van 27 juli, in kleine percelen te verdelen; bovendien mochten de gemeenschapsgronden verdeeld worden. Om een eind te maken aan het levensmiddelentekort stelden de plaatselijke autoriteiten de prijs van de meest noodzakelijke levensmiddelen vast. De Assemblée gaf tenslotte op 9 en 16 september de districtsbesturen toestemming voorraden te controleren en in beslag te nemen om voldoende graan op de markt te brengen. Van prijsbeheersing wilde ze echter niets weten. Toch onderging het maatschappelijke beleid zoals ingesteld door de Constituante veranderingen door de overwinning van het volk. Geleidelijk aan keerde men terug tot de reglementering waar het volk, gesteund door de Commune, om vroeg en waar de Girondijnen, die de belangen van de bourgeoisie behartigden, vijandig tegenover stonden. Zo tekende zich het conflict tussen Girondijnen en Montagnards af.

Politiek gezien werd het herstel van de monarchie hoe langer hoe onwaarschijnlijker. Op 4 september spraken de gedeputeerden de wens uit dat de Conventie deze zou opheffen. De vergadering van de Parijse kiesmannen gaf de door haar gekozen gedeputeerden hiertoe uitdrukkelijk opdracht. In deze sfeer hadden de verkiezingen voor de Conventie plaats. De vergaderingen van kiesmannen kwamen vanaf 2 september bijeen. Ondanks het kiesrecht van de passieve burgers was de deelname beperkt, zonder dat dit overigens direct toegeschreven kon worden aan een afwijzende houding van allen die zich van stemming onthielden. Alleen de aristocraten en de Feuillants zagen voorzichtigheidshalve van stemming af. Zo werden de gedupeerden van de Conventie benoemd door een minderheid die vastbesloten was de verworvenheden van de Revolutie te verdedigen.

II. De invasie tot staan gebracht: Valmy (20 september 1792)

Het eerste Schrikbewind was niet alleen een kwestie van plotseling opkomende volkswede en een politieke manoeuvre van de regering tegen de binnenlandse vijand, maar ook een reactie op het buitenlandse gevaar en een bijdrage tot de overwinning. De Commune en de Assemblée gaven krachtige steun aan de landsverdediging. Al op 12 juli 1792 werden ter versterking van de linietroepen 50.000 man onder de wapenen geroepen; 42 nieuwe vrijwilligersbataljons werden gevormd (33.600 man). In Parijs werd op 22 juli geproclameerd dat het vaderland in gevaar was; binnen een week namen 15.000 Parijse vrijwilligers dienst. In bepaalde departementen was de geestdrift opmerkelijk. In de oostelijke departementen werden al eind juli 40.000 Nationale Gardisten ingelijfd. Om de recrutering te bevorderen zond de departementale raad van de Puy-de-Dôme op 7 september commissarissen naar ieder kanton, met de opdracht om de verenigde Nationale Gardes duidelijk te maken "hoe betreuwenswaardig het zou zijn als men na alle inspanningen die men zich getroost had opnieuw moest bukken onder het slavenjuk". De commissarissen moesten herinneren aan "al die voordelen die de Revolutie ons heeft opgeleverd, de opheffing van de tienden, de feodale rechten". De maatschappelijke inhoud van de revolutionaire oorlog kon niet beter benadrukt worden. In afwijking van de lichte van 1791 waren er bij de vrijwilligers van 1792 weinig bourgeois; het waren voornamelijk ambachtslieden, meesters en gezellen.

Tegelijkertijd tekende zich het economische systeem af, dat in het jaar II opnieuw ingesteld zou worden en diende om de legers te bewapenen en uit te rusten. De Commune vorderde wapens en luxepaarden, klokken en kerkelijk zilver; zij organiseerde ateliers waarin men kleding voor de troepen vervaardigde. De Uitvoerende Raad besloot op 4 september tot vordering en prijsbeheersing van graan en hooi ten behoeve van het leger. De vorderingen joegen de aan economische vrijheid verknochte bourgeoisie angst aan. De maatschappelijke gevolgen van het defensieprobleem werden voelbaar, de breuklijn tussen Girondijnen en Montagnards begon zich af te tekenen.

De Pruisische opmars ging voort. Op 2 september capituleerde Verdun, ondermijnd door contrarevolutie en verraad, nadat Beaurepaire, de patriottische commandant van de vesting en luitenant-kolonel van het vrijwilligersbataljon Maine-et-Loire, door royalisten vermoord was. Op 8 september naderde het vijandelijke leger Argonne, waar het echter overal stuitte op het Franse leger onder commando van Dumouriez. Een Oostenrijks legerkorps wist zich op 12 september echter een doortocht te forceren bij Croix-aux-Bois. Dumouriez trok in zuidelijke richting naar SainteMenehould terug. De weg naar Parijs lag open. Op 19 september slaagde Kellerman, die het leger van Metz commandeerde, erin zich bij Dumouriez te voegen: toen hadden de Franse troepen de numerieke meerderheid (50.000 tegenover 34.000 man).

Valmy was eerder een wederzijdse beschieting met kanonnen dan een veldslag. De gevolgen ervan waren echter zeer groot. De hertog van Brunswijk was van plan de Fransen op geraffineerde wijze te omsingelen. De koning van Pruisen werd ongeduldig en beval hem onmiddellijk tot de aanval over te gaan, Op 20 september 1792, na zwaar kanonvuur, ontplooidde zich tegen het middaguur het Pruisische leger alsof het om een oefening ging, en trok op naar de door Kellerman bezette hoogten van Valmy, De koning van Pruisen verwachtte dat het Franse leger in paniek zou vluchten; de sansculotten hielden echter stand en verdubbelden hun vuur. Kellerman liet zijn hoed op de punt van zijn degen draaien en schreeuwde: "Leve de natie!" Bataljon na bataljon namen de troepen het revolutionaire parool over; onder het vuur van het meest vermaarde leger van Europa week geen man, De Pruisische infanterie bleef staan, Brunswijk durfde niet het sein tot de aanval te geven, De kanonnen bleven doorschieten, Tegen zes uur 's avonds begon het water met bakken uit de hemel te vallen. De legers trokken zich terug op hun uitgangsstellingen,

Het Pruisische leger was nog intact. Valmy was geen strategische maar een morele overwinning, Een leger van sans-culottes had stand gehouden tegenover het beste leger van Europa. De Revolutie toonde haar kracht. Een beroepsleger gedrild volgens de methode van de passieve discipline werd getrotseerd door een nieuw nationaal volksleger. De bondgenoten zagen in dat het revolutionaire Frankrijk niet zo gemakkelijk overwonnen zou worden. Goethe was erbij; op het monument van Valmy staat de zin geschreven die Eckermann genoteerd heeft: "Vandaag en op deze plaats begint een nieuw tijdperk in de wereldgeschiedenis."

Na onderhandelingen met Dumouriez en een wapenstilstand trok het Pruisische leger terug, vermoeid door de lange marsen over het door voortdurende regen doorweekte terrein, gedecimeerd door een dysenterie-epidemie en voortdurend bestookt door de boeren uit Champagne en Lotharingen, die zich verzetten tegen de invallers en de emigranten. Dumouriez volgde langzaam het Pruisische leger, zonder de moeilijkheden waarin dit verkeerde aan te willen grijpen voor een definitieve nederlaag, Toch was deze moeizame terugtocht een overwinning voor de pas geproclameerde Republiek. Verdun werd op 8 oktober bevrijd, Longwy op de 22ste.

Op 20 september 1792, de dag van Valmy, had de Assemblée législative plaats gemaakt voor de Nationale Conventie.

10. De Girondijnse Conventie

De ondergang van de liberale bourgeoisie september 1792 tot juni 1793

De Nationale Conventie, die als opdracht had om Frankrijk een nieuwe grondwet te geven, kwam voor de eerste keer bijeen op de middag van 20 september 1792, juist toen de slag bij Valmy ten einde liep. Na zich geconstitueerd en haar presidium gevormd te hebben nam zij op 21 september in de Salle du Manège de plaats in van de Assemblée législative. Zij werd geconfronteerd met grote binnenlandse en buitenlandse problemen. De coalitie was teruggedrongen, maar niet overwonnen, de contrarevolutie was getroffen maar niet verslagen.

Zou de liberale bourgeoisie, die sinds de tiende augustus in de revolutionaire landsverdeling door het volk voorbijgestreefd was, maar nu door de Girondijnen de overmacht kreeg in de nieuwe volksvertegenwoordiging, voor haar taak berekend zijn? ... De nederlaag werd de Girondijnen fataal. Zolang de Republikeinse legers overwinningen boekten, bleven zij aan de macht. Maar toen er tegenslagen kwamen, waren zij verloren. Zij waren de partij van de oorlog; toen zij voelden hoe de publieke opinie hen in de steek liet, trachtten zij deze opnieuw op hun hand te krijgen door het conflict uit te breiden: als politieke manoeuvre of vanuit revolutionair idealisme wilden de Girondijnen van Frankrijk de bevrijder van de onderdrukte volkeren maken. Zo joegen zij de aristocratische belangen in Europa eensgezind tegen de revolutionaire natie in het harnas; zij slaagden er echter niet in de oorlog te winnen. De nederlagen van maart 1793 en de gevaren die daaruit voortvloeiden bezegelden het lot van de Girondijnen.

I. De partijstrijd en het proces tegen de koning (september 1792 tot januari 1793)

Als nieuwe grondwetgevende vergadering, verkozen met algemeen kiesrecht, als enig vertegenwoordigster van de natie had de Conventie alle macht. De Commune van Parijs, de opstandige gemeenteraad, moest zich wel bescheiden opstellen tegenover de volksvertegenwoordiging. Zij begreep dit en matigde zich, distantieerde zich zelfs van haar eigen Comité van waakzaamheid. De Girondijnen, die de meerderheid in de Conventie hadden, hadden het in eigen hand om een eind te maken aan de partijstrijd. De Montagnards meenden niet sterk te staan en deden de eerste dagen talrijke concessies. Marat kondigde op 2 september in zijn krant aan dat hij een nieuwe koers zou gaan varen. Danton trachtte tot een akkoord met Brissot te komen.

De wapenstilstand der partijen was in feite van korte duur maar leidde wel tot een reeks belangrijke besluiten die eensgezind genomen werden. Tijdens de eerste

zitting verklaarden de leden van de Conventie zich unaniem tegen de dictatuur en tegen de agrarische wet; op die manier werden de bezittende klasse en de democraten gerustgesteld.

“Er kan geen grondwet zijn dan die welke aanvaard wordt door het volk; personen en eigendommen worden beschermd door de natie.”

De leden van de Conventie waren eendrachtig van oordeel dat de monarchie opgeheven moest worden. Collot d’Herbois deed daar op 21 september een voorstel toe. Grégoire viel hem bij: “Koningen zijn op het morele vlak wat monsters op het lichamelijke vlak zijn; hoven zijn werkplaatsen van misdaad, broeinesten van corruptie, schuilplaatsen van tirannen; de geschiedenis van de koningen is de geschiedenis van het martelaarschap van de naties.” Nog diezelfde avond werd het besluit in Parijs tijdens een fakkeloptocht geproclameerd. Roland stelde in een rondschrijven aan de bestuurslichamen: “Heren, proclameert de Republiek, proclameert de broederschap, dat is één en dezelfde zaak.” De volgende dag bereikte Billaud-Varenne dat officiële stukken voortaan gedateerd zouden worden met “jaar I van de Republiek”.

Even eendrachtig aanvaardde de Conventie na een lang debat de beroemde formule die werd voorgesteld door Couthon, gedeputeerde van het departement Puy-de-Dôme: “De Franse Republiek is één en ondeelbaar.” Zo verwierp zij de federalistische plannen die men de Girondijnen toeschreef. Op 16 december 1792 voegde de Conventie eraan toe dat ieder die trachtte “de eenheid van de Franse Republiek te verbreken of delen ervan te voegen bij buitenlands grondgebied” de doodstraf wachtte.

Girondijnen en Montagnards

De wapenstilstand zou niet lang duren. Dit was te wijten aan de Girondijnen die tegenover de nog weinig invloedrijke Montagnards dank zij de steun van het midden over een meerderheid beschikten. De strijd tussen hen die verantwoordelijk waren voor de gebeurtenissen van de 10de augustus en hen die deze niet hadden kunnen voorkomen, zou voortduren tot 2 juni 1793, toen de Girondijnen uit de Conventie werden gezet. Het conflict laaide al dadelijk hoog op. De Girondijnen gingen reeds op 25 september 1792 tot het offensief over in het blad van Lasource, vertegenwoordiger van het departement Tarn (“De invloed van Parijs moet teruggebracht worden tot 1/83ste, net zoals die van de andere departementen”) en bij monde van Rebecqui, de vertegenwoordiger van het departement Bouches-duRhône (“De partij (...) die het plan heeft de dictatuur te vestigen is die van Robespierre”). Zij trachtten de meest gevaarlijk geachte leiders van de Montagnards, het driemanschap van Marat, Danton en Robespierre, te treffen. Tevergeefs distantieerde Danton zich van Marat (“Wij moeten niet vanwege de overdrijving van enkele individuen, een hele groep gedeputeerden beschuldigen”) en riep hij tot eenheid op: “De Oostenrijkers

zullen beven als zij horen van deze heilige eendracht.” Vol wrok zetten de Girondijnen door.

Opnieuw werd Marat op 25 september er door de Girondijnen van beschuldigd een dictatuur te wensen. *L'Ami du peuple* nam de handschoen op en antwoordde:

“Ik geloof dat ik de eerste politieke schrijver ben, misschien de enige in Frankrijk sinds de Revolutie, die heeft gesteld dat een militaire leider, een dictator, een driemanschap misschien de enige middelen zijn om verraders en samenzweerders te verpletteren.”

Marat herinnerde aan zijn: “drie jaar doorgebracht in de gevangenis, de kwellingen doorstaan om het vaderland te redden. Is dit het loon voor mijn waken, mijn werken, mijn ellende, mijn lijden, voor de gevaren die ik gelopen heb? Welnu, ik blijf in uw midden om uw verwoede aanvallen te trotseren!”

Hel debat was snel beëindigd. De Girondijnen moesten het voorstel van Couthon over de eenheid en de ondeelbaarheid van de Republiek aanvaarden.

Hoewel Danton een verzoenlijke houding aannam zetten de Girondijnen hem een verraderlijke val. Op 9 oktober 1792 werd hij op het ministerie van justitie vervangen door de Girondijn Garat. Op de 10de moest Danton net zoals iedere aftredende minister verantwoording afleggen: dit lukte hem voor de buitengewone uitgaven, maar niet voor de 200.000 livre die aan zijn ministerie toegekend waren voor geheime uitgaven. Op 18 oktober viel Rebecqui hem opnieuw aan. Danton raakte verstrikt in zijn uitleg en moest uiteindelijk wel zeggen: “Ik moet toegeven dat wij voor het merendeel van deze uitgaven niet over wettige kwitanties beschikken.” Een nieuw debat volgde op 7 november; de Girondijnen vielen hem fel aan. Tenslotte weigerde de Conventie Danton kwijting te verlenen en zijn betrouwbaarheid bleef aan twijfel onderhevig. Bij iedere gelegenheid wierpen daarna de Girondijnen Danton deze afrekeningskwestie voor de voeten. Het maakte hem verbitterd en tastte zijn politieke status aan; zijn verzoeningspolitiek was tot mislukking gedoemd.

Robespierre werd op 25 oktober 1792 met ongelooflijke felheid beschuldigd van eerezucht en dictatoriale neigingen door Louvet, gedeputeerde van het departement Loiret: “Robespierre (...) ik beschuldig je ervan voortdurend een idool te hebben willen zijn; ik beschuldig je ervan door intriges en terreur de kiesmannen vergadering van het departement Parijs te hebben getiranniseerd, ik beschuldig je er tenslotte van op de hoogste macht uit te zijn (...).”

Al bij voorbaat had Robespierre op 25 september op deze beschuldigingen geantwoord: “Ik beschouw me niet als een verdachte, maar als verdediger van de patriottische zaak. (...) Ik ben niet eerezuchtig, integendeel, ik heb de eerezuchtigen altijd bestreden.”

In zijn antwoord aan Louvet stelde Robespierre het debat in het juiste perspectief: hij verdedigde de 10de augustus en de revolutionaire gebeurtenissen: “Dat alles was illegaal, net zo illegaal als de Revolutie, de omverwerping van de troon en de Bastille, net zo illegaal als de vrijheid zelf. Men kan geen revolutie nastreven zonder revolutie.”

Het was opnieuw een echee voor de Girondijnen. Robespierre kwam versterkt uit het debat te voorschijn. Hij was de aangewezen leider van de Montagnards.

Het belangrijkste gevolg van deze aanvallen was de openlijke vijandschap die ontstond tussen de Montagnards en de Girondijnen. Ook leidden zij tot de vorming van een middenpartij tussen de Girondijnen en de Montagnards, de “partij van de flegmatici”, zoals Camille Desmoulins haar noemde in de *Tribune des patriotes*: “ware speculanten tussen Brissot en Robespierre, net zoals abbé d’Espagnac tussen hausse en baisse”. De onafhankelijke gedeputeerden uit de departementen, die toch vol vooroordelen waren tegen de Commune en de Montagnards, werden argwanend door de voortdurende beschuldigingen van de Girondijnen en hun herkauwen van gebeurtenissen uit het verleden. Anacharsis Cloots, die de Girondijnen lange tijd trouw gebleven was, brak op theatrale wijze met hen door de publikatie van een vlugschrift getiteld: *Ni Marat, ni Roland* (noch Marat, noch Roland), dat echter uitsluitend gericht was tegen zijn vroegere vrienden. De vorming van de “derde partij” was begin november 1792 een voldongen feit.

De Girondijnen hadden het in de Conventie niet langer alleen voor het zeggen en op 16 november verloren ze er de voorzittersplaats: op die dag werd de grondwetsgetrouwe bisschop Grégoire, een onafhankelijke, tot voorzitter van de volksvertegenwoordiging gekozen.

Aangezien de Conventie benoemd was door een vastberaden minderheid die de Revolutie wilde redden, trof men er geen enkele royalist, geen enkele aanhanger van het Ancien Régime of de constitutionele monarchie in aan. Ook de sans-culottes, de aanstichters van de revolutionaire woelingen en voorstanders van economische en maatschappelijke maatregelen ter verbetering van de levensomstandigheden van het gewone volk, waren er niet in vertegenwoordigd. Zij overheersten echter de Parijse secties en op die wijze kregen zij in 1793 ook de volksvertegenwoordiging mee. Er waren in de Conventie geen echte georganiseerde partijen, eerder onduidelijk begrensde stromingen die geleid werden vanuit de hoofdkwartieren van de Girondijnen en de Montagnards; de wezenlijke tegenstellingen lagen in strijdige klassebelangen.

Aan de rechterzijde stonden de Girondijnen, de partij van de legaliteit, die zich verzette tegen de revolutionaire maatregelen waartoe de Parijse Commune, voornamelijk bestaande uit Montagnards en militante leden van de secties, het initiatief genomen had. Zij vertegenwoordigden de rijke handels- en industriële bourgeoisie die de eigendom en de economische vrijheid wilden verdedigen tegen de

beperkingen die de sans-culottes eisten. Op politiek terrein verzetten de Girondijnen zich tegen alle uitzonderlijke maatregelen waartoe het landsbelang aanleiding gaf; zij hadden de oorlog ontketend maar wezen de middelen die nodig waren om deze te winnen van de hand. De Girondijnen deden een beroep op de lokale autoriteiten, meestal afkomstig uit de gematigde bourgeoisie, om zich te verzetten tegen concentratie en centralisatie van de macht. Op economisch gebied waren de met de zaken bourgeoisie verbonden en het volk wantrouwende Girondijnen hartstochtelijke voorstanders van economische vrijheid, vrijheid van onderneming en winst; zij waren tegen reglementering, prijsbeheersing en vordering, en tegen de gedwongen koers van de assignaat: allemaal maatregelen waar de sans-culottes voor waren. Zij hadden een uitgesproken gevoel voor maatschappelijke hiërarchie; zij wilden die handhaven en versterken, beschouwden eigendom als een natuurlijk, onaantastbaar recht en verdedigden de belangen van de rijke bourgeoisie. De Girondijnen bewaarden instinctief afstand tegenover het gewone volk, dat zij niet tot regeren in staat achtten. Zij behielden het regeringsmonopolie aan hun klasse voor.

Ter linkerkant bevonden zich de Montagnards. Zij vertegenwoordigden de middelgrote bourgeoisie en het gewone volk, ambachtslieden, winkeliers, consumenten die gebukt gingen onder de oorlog en de gevolgen ervan en leden onder de hoge prijzen, de werkloosheid en de te lage lonen. Hoewel zij uit de bourgeoisie afkomstig waren, begrepen de Montagnards dat de kritieke toestand in Frankrijk om uitzonderlijke maatregelen vroeg, die niet doeltreffend konden zijn als zij niet de steun van het volk hadden. Zij zochten dan ook de steun van de sansculottes, die de troon omver geworpen hadden en die gedurende de opstanden politiek bewust geworden waren. Doordat zij dicht bij het volk stonden en de noden ervan beter begrepen, waren zij realistisch, gaven minder om theorieën en wisten het openbaar belang boven het privébelang te stellen. In het belang van het volk, de enige loyale steun van de Revolutie, waren zij bereid de privé-eigendom en de persoonlijke vrijheid beperkingen op te leggen. Aangezien zij voor het merendeel Parijs vertegenwoordigden, wisten de leiders van de Montagnards welke overheersende rol het Parijse volk in de eerste Revolutie van 1789 en in de tweede van 10 augustus gespeeld had. Zij kwamen in opstand tegen de pretentie van de Girondijnen die in hun angst voor de revolutionaire massa de invloed van Parijs wilden terugbrengen “tot 1/83ste, net zoals die van de andere departementen,” zoals Lasource op 25 september 1792 bepleit had.

In oktober 1792 schreef Brissot in zijn *Appel à tous les Républicains de France, sur la société des Jacobins de Paris* (Oproep aan alle republikeinen in Frankrijk, betreffende de Jacobijnse club in Parijs) over de Jacobijnen en de Montagnards, “die anarchisten die de Parijse samenleving overheersen en ontoren”: “De stichters van wanorde zijn zij, die alles gelijk willen maken, eigendom, weelde, levensmiddelen prijzen en de verplichtingen tegenover de maatschappij.”

Robespierre had hem bij voorbaat van repliek gediend in het eerste nummer van *Lettres à ses commettants* (Brieven aan zijn lastgevers) op 30 september 1792: “De
181

monarchie is vernietigd, adel en geestelijkheid zijn verdwenen, het tijdperk van de gelijkheid vangt aan.”

Hij viel de valse patriotten aan: “die de Republiek slechts voor zichzelf willen vestigen, die slechts willen regeren in het belang van de rijken en de ambtsdragers. “

Hij stelde er de ware patriotten tegenover, “die de Republiek willen vestigen op de beginselen van gelijkheid en algemeen belang”.

De leiders van de Montagnards, vooral de Jacobijnen, trachtten de nationale werkelijkheid een positieve inhoud te geven om het volk mee te krijgen. De evolutie van Saint-Just was in dat opzicht kenmerkend. In *L'Esprit de la Révolution et de la Constitution de la France* (De Geest van de Revolutie en van de grondwet van Frankrijk), gepubliceerd in 1791 toen hij zich nog niet aan de invloed van Montesquieu ontworsteld had, schreef Saint-Just: “Waar geen wet is, is geen vaderland; daarom hebben volkeren die onder het despotisme gebukt gaan geen vaderland, maar slechts minachting of haat jegens de andere naties.” Een stap verder gaand dan dit in de 18de eeuw overbekende thema van de identiteit van vrijheid en vaderland, vereenzelvigde Saint-Just in zijn rede over het levensmiddelenprobleem op 29 november 1792 op eveneens weinig originele wijze vaderland en geluk: “Een volk dat niet gelukkig is heeft geen vaderland.” Maar hij gaat verder en benadrukt de noodzaak om voor de vestiging van de Republiek “het volk te verlossen uit de onzekerheid en ellende die het corrupt maakt”. Als hij de “wanordelijke uitgifte van waardepapieren”, dat wil zeggen van assignaten, laakt, zegt hij tegen de leden van de Conventie: “U kunt in een oogwenk (aan het Franse volk) een vaderland geven”: door een eind te maken aan de ellende van de inflatie, door het volk te voorzien van de noodzakelijke levensmiddelen, “van een hechte band tussen zijn geluk en zijn vrijheid”. Robespierre drukte zich in zijn rede op 2 december 1792 over de tarweoproeren van het departement Eure-et-Loir nog duidelijker uit door het recht op eigendom ondergeschikt te maken aan het recht op beslaan. Zo legde hij de theoretische grondslagen voor een natie die ook het gewone volk omvatte:

“De ontwerpers van de theorie hebben de eerste levensbehoeften slechts beschouwd als gewone koopwaar; zij hebben geen enkel verschil gemaakt tussen de handel in koren en in indigo; zij hebben meer getheoretiseerd over de graanhandel dan over de levensbehoeften van het volk. (...) Zij hebben veel waarde gehecht aan de winst van de handelaars of de eigenaars, om het leven van de mensen gaven ze weinig. (...) Het belangrijkste recht is het recht op bestaan. De belangrijkste sociale wet is dus die welke aan alle leden van de maatschappij de nodige bestaansmiddelen verzekert; alle andere wetten moeten daarvoor wijken”.

Maar terwijl de oorlogsomstandigheden en hun nationaal gevoel de Montagnards steeds dichterbij de sans-culottes bracht, raakten de Girondijnen minder dan ooit in staat hun interne tegenstrijdigheden te overwinnen, er door hun klassegeest steeds

verder van verwijderd. De Girondijnen hadden de oorlog verklaard, maar zij waren bang dat het onvermijdelijke beroep op het volk in de strijd tegen de aristocratie en de coalitie uiteindelijk lijd: macht van de bezittende klasse zou ondermijnen. Zij weigerden iedere concessie. Op 8 december 1792 herstelde Roland de vrije graanhandel nadat Barbaroux uitgevaren was tegen hen "die wetten wensen die de eigendom aantasten". Op 13 maart 1793 benadrukte Vergniaud nog sterker de klassegebonden beginselen van de Girondijnse politiek en laakte de bij het volk gangbare opvattingen over vrijheid en gelijkheid: "Gelijkheid is voor de mens in de maatschappij slechts gelijkheid van rechten." En verder: "Zij is net zo min gelijkheid van bezit, als gelijkheid van lengte, kracht, geest, energie, nijverheid en arbeid." Zo werd de macht van de eigendom en de rijkdom gehandhaafd. Verlangde de Girondijnen terug naar het censuskiesrecht? ... In ieder geval gaven zij er blijk van het volk te wantrouwen. De rivaliteit tussen Girondijnen en Montagnards had dus de kenmerken van een klassenconflict. Ongetwijfeld waren de meeste Montagnards net als de Girondijnen van burgerlijke afkomst. Maar de noodzaak tot verdediging van het land en de revolutie dwong hen een politiek te voeren ten gunste van de massa. Voor sommigen beruste deze politiek op beginselen, voor anderen waren het de omstandigheden die haar noodzakelijk maakten. Het Schrikbewind, aanvaard en gewettigd door de Montagnards, was volgens Marx slechts "een plebejische manier om af te rekenen met de vijanden van de bourgeoisie, het absolutisme en de feodaliteit." Zo moest de burgerlijke revolutie gered worden; een ingewikkeld probleem. Laten we eerst de maatschappelijke positie van de Montagnards eens bezien. Dikwijls waren zij leden van de grote bourgeoisie. Een man als Cambon, de financier van de Conventie, die zich bij de Montagnards had aangesloten, is er een goed voorbeeld van. Een politiek die van de nood een deugd maakte? Het waren eerder beginselvaste bourgeois, die van geen compromis wilden weten en die voor de natie en hun klasse geen andere uitweg zagen dan een overwinning en de consequenties van deze politiek aanvaardden. Beginselvaste bourgeois ook die geprofiteerd hadden van de Revolutie, vooral van de verkoop van nationale goederen en die beseften dat zij alles te verliezen hadden bij een plotselinge terugkeer van de aristocraten, maar van wie sommigen, zoals Danton en de "indulgents" (inschikkelijken) de dwang en terreurmaatregelen spoedig moe waren. Het beleid bij de verdediging van natie en revolutie werd trouwens van buitenaf aan de Conventie opgelegd: door de Jacobijnen en de sans-culottes. De Jacobijnse middelgrote bourgeoisie, die Robespierre belichaamde, had ongetwijfeld de leiding van deze coalitie waarop de revolutionaire regering steunde. Zij was de noodzakelijke band tussen de energieke sans-culottes en dat deel van de bourgeoisie dat de Revolutie tot het einde wilde doorvoeren. Zij verkeerden hiermee in een positie die niet zonder tegenstrijdigheden was en die grotendeels de uiteindelijke mislukking van de politiek van Robespierre verklaart. Zij vloeide voort uit de maatschappelijke positie van de Jacobijnse middelgrote bourgeoisie, waarvan de meubelmaker Duplay, Robespierres gastheer, een karakteristiek voorbeeld was, de Jacobijn bij uitstek: hoewel hij afkomstig was uit de wereld van de ambachtslieden

ontving hij niettemin 10 à 12.000 livre per jaar aan huishuur. In feite was Duplay een meubelfabrikant in zeer goeden doen: hij belichaamt de twee gezichten van de Jacobijnen.

Het midden van de Conventie werd tenslotte gevormd door een wisselende groep oprechte Republikeinen, vastbesloten de Revolutie te verdedigen, de “plaine” (vlakte) of “marais” (moeras). Als vertegenwoordigers van de bourgeoisie en voorstanders van de economische vrijheid waren deze mannen eigenlijk bang voor het gewone volk. Maar zolang de Revolutie in gevaar was leek het hun als oprechte Republikeinen onmogelijk om met het volk te breken dat gezorgd had voor de 14de juli en de lade augustus: uiteindelijk aanvaardden zij de maatregelen die het eiste, maar slechts tijdelijk, tot de overwinning een feit zou zijn. Zij hielden eerst over naar de Girondijnen; de Girondijnse haat en hun onmacht om de gevaren te bezweren maakten hen echter afkerig. Sommigen, zoals Barère, Cambon, Carnot en Lindet, sloten zich aan bij de Montagnards en hun politiek van openbaar welzijn. De meerderheid vormde echter de “derde partij” die in november 1792 een duidelijk eigen gezicht kreeg en tenslotte de leiding van de Montagnards aanvaardde omdat alleen zij de Revolutie veilig konden stellen.

Het proces tegen Lodewijk XVI (november 1792 tot januari 1793)

De tegenstellingen binnen de Conventie werden nog aangescherpt door het proces tegen Lodewijk XVI, dat het conflict tussen Girondijnen en Montagnards tot een meedogenloze strijd maakte.

De officiële aanklacht tegen de koning liet lang op zich wachten. De Girondijnen toonden geen haast; heimelijk wilden zij het proces zo lang mogelijk uitstellen, “Als hij voorkomt is hij dood,” zei Danton. De Conventie moest hem inderdaad wel schuldig verklaren, anders werd impliciet de lade augustus veroordeeld. Nadat de zaak op 16 oktober 1792 aanhangig gemaakt was, maakte het Comité de législation een uitgebreide studie van de voor het proces te volgen procedure. Op 7 november bood Mailhe een goed gefundeerd rapport aan, dat de conclusie bevatte dat Lodewijk XVI door de Conventie berecht kon worden. Op grond van dit rapport werd het debat geopend. Terwijl de leiders van de Girondijnen zich afzijdig hielden, gaf Saint-Just in zijn rede van 13 november het debat een politiek karakter: “Dezelfde mannen die Lodewijk zullen vonnissen moeten een Republiek grondvesten; zij die enig belang hechten aan een rechtvaardige bestraffing van een koning zullen nooit een Republiek grondvesten. (...) Wat mij betreft, ik zie geen middenweg; deze man moet óf regeren óf sterven (...), schuldeloos koningschap bestaat niet; de gedachte alleen is al waanzinnig. Iedere koning is een rebel, een overweldiger.”

Lodewijk XVI is geen gewone burger maar een vijand, een vreemdeling; de Conventie moet hem niet zozeer vonnissen als wel bestrijden:

“Hij is de moordenaar van de Bastille, van Nancy, van het Champ-de-Mars, van Doornik, van de Tuilerieën; welke vijand, welke vreemdeling heeft u meer kwaad gedaan?”

Bij de ontdekking van de ijzeren kast, een geheime bergplaats die Lodewijk XVI in de muur van het paleis had laten inbouwen en de papieren die deze bevatte, bleek welke geheime onderhandelingen de koning met de vijand gevoerd had; het proces kon niet langer uitgesteld worden. Op 3 december nam Robespierre het standpunt van Saint-Just over:

“De koning is geen beklagde, u bent geen rechters. U hoeft geen vonnis voor of tegen een man te vellen, van u wordt een maatregel verwacht ten gunste van het algemeen belang, een nationale daad.”

Een veroordeling van de koning kon de jonge Republiek slechts versterken: “Voorstellen Lodewijk XVI een proces aan te doen betekent hoe dan ook terugkeren tot het koninklijke en constitutionele despotisme; het is een contrarevolutionaire gedachte want zo komt de Revolutie zelf in het geding.”

Ondanks het geschipper van de Girondijnen benoemde de Conventie op 6 december 1792 een commissie die belast werd met het opstellen van “de lijst van misdaden van Louis Capet”.

Het proces tegen de koning begon op 11 december 1792 met de voorlezing van de aanklacht, opgesteld door Lindet, een soort historisch overzicht waarin het dubbelzinnige spel van Lodewijk XVI tijdens de kritieke perioden van de Revolutie uiteengezet werd. Op 26 december las De Sèze, de advocaat van de koning, een elegante en verzorgde pleitrede voor die gebaseerd was op de koninklijke onschendbaarheid geproclameerd door de grondwet van 1791. Nu zij het proces niet hadden kunnen verhinderen, bedachten de Girondijnen een nieuw middel om de koning te redden: zij vroegen om een uitspraak van het volk. Vergniaud stelde dat het volk de koning in de grondwet van 1791 onschendbaarheid verleend had; alleen het volk kon deze onschendbaarheid opheffen; daarbij werd vergeten dat deze grondwet met behulp van het censuskiesrecht tot stand gekomen was. Robespierre antwoordde op 28 december 1792: hij wees op het gevaar dat een raadpleging van het volk en de bijeenroeping van de Assemblée primaires voor het land zouden inhouden; daarmee “zou de Republiek onnodig in opschudding worden gebracht.” Robespierre herhaalde zijn argumenten begin januari 1793 in zijn *Lettre à ses commettants* (Brief aan zijn lastgevers), die de “sovereiniteit van het volk en het te volgen systeem bij de berechting van Louis Capet” betroffen:

“Het volk heeft zich al twee keer uitgesproken over Louis; de eerste keer toen het naar de wapens greep om hem van de troon te stoten en te verjagen, (...) de tweede keer toen het u met de heilige taak belastte om hem op voorbeeldige wijze te straffen tot heil van het vaderland en ter navolging door de wereld. (...) De staat blootstellen aan die gevaren, nu een regeringscrisis dreigt terwijl de vijanden zich tegen ons

verbonden hebben, komt dat niet neer op een herstel van de monarchie via anarchie en tweedracht?”

Op 14 januari 1793 volgde een zitting over het proces tegen de koning. Op die dag stelde de Conventie de drie vragen vast waarop de gedeputeerden moesten antwoorden:

“Is Louis Capet schuldig aan samenzwering gericht tegen de openbare vrijheid en aan aanslagen op de nationale veiligheid? Moet het gevelde oordeel aan de natie worden voorgelegd? Welke straf moet Louis worden opgelegd?”

Het principe van zijn schuld werd met algemene stemmen aanvaard, enkele leden onthielden zich van stemming. De raadpleging van het volk werd met 426 tegen 278 stemmen verworpen. De Girondijnen waren verslagen. Voor de doodstraf spraken zich 387 gedeputeerden uit, 334 waren tegen. Dat gebeurde in een eindeloos durende hoofdelijke stemming; zij was op 16 januari 's avonds begonnen en pas 24 uur later afgelopen; 26 gedeputeerden stemden voor uitstel van executie. Op 18 januari werd over het uitstel gestemd: het werd met 380 tegen 310 stemmen verworpen. Barère wierp de Girondijnen voor de voeten dat een uitstel de binnenlandse onenigheid zou doen voortduren en de positie van de Republiek tegenover de buitenlandse vijand zou verzwakken.

De terechtstelling van de koning op 21 januari 1793 maakte diepe indruk in het land en bracht in Europa ontsteltenis teweeg. Zij vond plaats op 21 januari om 11 uur op de Place de la Révolution temidden van een grote troepenmacht en een grote menigte. De dag tevoren had een vroegere lijfwacht, Pàris, de volksvertegenwoordiger Lepeletier de Saint-Fargeau vermoord. Het was een geïsoleerde en onmachtige wanhoopsdaad die de meerderheid van de Conventie slechts in haar politiek kon versterken en die de Revolutie haar eerste “martelaar voor de vrijheid” gaf.

De dood van de koning tastte het traditionele en haast godsdienstige prestige van de monarchie aan: Lodewijk XVI was terechtgesteld als een gewoon mens; het was gedaan met de monarchie bij de gratie Gods. De Conventie had haar schepen achter zich verbrand. Europa begon een verwoede oorlog tegen de koningsmoordenaars. Het conflict tussen het Frankrijk van de Revolutie en het Europa van de oude orde, tussen de Girondijnen die alles gedaan hadden om de koning te redden en de Montagnards bereikte zijn hoogtepunt.

De terechtstelling van Lodewijk XVI maakte de politiek van uitvluchten, zoals de Girondijnen die tot dan toe gevoerd hadden, volstrekt onmogelijk. Tijdens het proces hadden zij voortdurend gezwaaid met argumenten van buitenlands beleid. “Wij houden in onze debatten onvoldoende rekening met Europa,” had Brissot verklaard. Op 28 december 1792 antwoordde Robespierre hem: “De overwinning zal tonen of u rebellen of weldoeners van de mensheid bent.” De Girondijnen wilden door hun hardnekkige bescherming van de koning het conflict met Europa beperkt houden. Zo

neigden ze, bewust of niet, tot een compromis met de aristocratie; het was een inconsequente houding voor mensen die in november nog de oorlog als propaganda middel gepredikt hadden. Door de dood van de koning lieten de Montagnards de natie geen andere uitweg meer dan de overwinning.

“Het is gebeurd,” schreef Lebas, gedeputeerde van het departement Pas-de-Calais op 20 januari 1793, “er is geen weg terug, wij moeten voorwaarts, of wij willen of niet; nu kan men met recht zeggen: vrij leven, of sterven.”

II. De oorlog en de eerste coalitie (september 1792 tot maart 1793)

Enkele weken na Valmy voerde de overwinning de legers van de Republiek tot de Alpen en de Rijn. Toen ontstond het probleem van de bezette gebieden: waren deze bevrijd of veroverd gebied? De logica van de oorlog en de eisen van de politiek maakten de bevrijding al gauw tot verovering.

Van propaganda tot inlijving (september 1792 tot januari 1793)

De verovering van de linker Rijnsoever, Savoye en Nice stelde de Conventie voor problemen die zij pas na enig aarzelen oploste.

Op 29 september 1792 was het leger van het departement Var onder commando van Anselme Nice binnengetrokken. Montesquiou had tegelijkertijd Savoye bevrijd, en was geestdriftig door het volk ontvangen. “De bevolking van het platteland en de steden snelde ons tegemoet: overal draagt men de driekleurige kokarde,” schreef hij op 25 september aan de Conventie.

Bij de Rijn overmeesterde Custine op 25 september Speyer, op 5 oktober Worms, op de 21ste Mainz en twee dagen later Frankfort.

Tegelijkertijd werd België veroverd. Na Valmy hadden de Oostenrijkers op 5 oktober ook het beleg van Rijsel op moeten geven. Op de 27ste trok Dumouriez België binnen vanuit Valenciennes richting Bergen, met 40.000 man, het beste Franse leger, dat voornamelijk uit linietroepen bestond. Op 6 november 1792 naderde hij Bergen en veroverde Jemappes stormenderhand, De verslagen Oostenrijkers trokken zich terug. Op 14 november verlieten Brussel, op de 30ste Antwerpen; in een maand tijds waren zij vanuit België verjaagd tot achter de Ruhr. Jemappes maakte diepe indruk in Europa; Valmy was slechts een simpel treffen geweest terwijl Jemappes de eerste grote slag was die geleverd en gewonnen werd door de legers van de Republiek.

In november werd de propagandaoorlog uitgeroepen, een uitdaging voor het monarchistische Europa. De bevolkingen van Nice, Savoye en het Rijnland vroegen bij Frankrijk ingelijfd te worden. De Conventie aarzelde. Op 28 september 1792 had zij kennis genomen van een brief van Montesquiou: de inwoners van Savoye wilden een 84ste departement vormen. “Laten wij oppassen niet op de koningen te lijken door Savoye bij de Republiek in te lijven riep Camille Desmoulins uit. Delacroix viel

hem in de rede: "Wie betaalt de kosten van de oorlog?" Zelfs de Girondijnen waren verdeeld. Toen Anselme het graafschap Nice officieel tot gemeente had gemaakt laakte Lasource hem in zijn rapport van 24 oktober: "Wetgeven is veroveren" Een machtige stroming bestaande uit talrijke uitgeweken buitenlanders, die bijzonder actief waren in de club van de Cordeliers - Rijnlanders, Luikse Belgen, Hollanders, Zwitsers en inwoners van Genève die lid waren van de Club helvétique, inwoners uit Savoye die deel uitmaakten van de club en het legioen van de Allobroges - drong echter op actie aan. Het was een groep met uiteenlopende figuren zoals Anacharsis Cloots, een Pruis, gedeputeerde in de Conventie voor het departement Oise, "redenaar van het mensdom", de Geneefse bankier Clavière, de Hollandse bankier De Kock, de Belgische bankier Proli, van wie men vermoedde dat hij een natuurlijke zoon van de Oostenrijkse kanselier Kaunitz was.

Op 19 november aanvaardde de Conventie geestdriftig dit beroemde besluit: "De Nationale Conventie verklaart in naam van de Franse natie, broederschap en hulp te zullen bieden aan alle volkeren die hun vrijheid willen heroveren en belast de uitvoerende macht met het geven van de noodzakelijke orders aan de generaals om deze volkeren te hulp te snellen en burgers, die omwille van de vrijheid vervolgd worden, of zouden kunnen worden, te beschermen."

De Assemblée gaf de voorkeur aan de vorming van onafhankelijke zusterrepublieken. Brissot, die toen voorzitter was van het diplomatiek comité, wenste op 21 november een gordel van republieken. Op de 26ste schreef hij een brief aan minister Servan: "Onze vrijheid is niet veilig zolang er nog een Bourbon regeert. Geen vrede met de Bourbons." En verderop: "Wij kunnen pas gerust zijn als Europa, ja heel Europa in vuur en vlam staat." Grégoire voorspelde een Europa zonder vestingen en zonder grenzen. De bevrijde natie wierp zich op als beschermer van de onderdrukte volkeren.

De propagandaoorlog ging als vanzelf over in de veroveringsoorlog. De Conventie zette de volkeren aan tot opstand en verplichtte zich tegelijkertijd ze te beschermen. En wat was een betere bescherming dan inlijving? Vele overwegingen speelden hierbij een rol. Ten eerste de grote politiek: de oorlog en de propaganda wekten de nationale eerezucht. Franse legers stonden in de Alpen en bij de Rijn: het scheen of zij tot taak hadden Frankrijks natuurlijke grenzen te veroveren. "De Franse Republiek kan slechts de Rijn als grens aanvaarden," zei Brissot. Hij kwam daar de 26ste november op terug: "Als onze grenzen samenvallen met de Rijn, als de Pyreneeën nog slechts vrije volkeren scheiden, is onze vrijheid goed gefundeerd." Propaganda en inlijving waren onafscheidelijk verbonden. Financiële overwegingen gingen een rol spelen. De oorlog was duur. Waar moesten de troepen in bezet gebied van leven? Anselme in Nice, Montesquiou in Savoye en Dumouriez in België trachtten de plaatselijke bevolking zo min mogelijk te belasten; Custine in het Rijnland onderhield zijn troepen echter op kosten van het veroverde land. Tot november 1792 nam de Conventie hierover geen beslissing. Op 10 december bracht Cambon, gedeputeerde

van het departement Hérault, de kwestie in krasse termen te berde: “Naarmate wij verder doordringen op vijandelijk grondgebied wordt de oorlog kostbaarder, vooral dank zij onze wijsgerige en edelmoedige beginselen. (...) Men zegt steeds maar dat wij onze buurlanden vrijheid brengen. Wij brengen er ook ons geld en onze levensmiddelen - van onze assignaten moeten ze niets hebben!”

De problemen van de propagandapolitiek en de eisen die de oorlog stelde versnelden de ontwikkeling. Savoye hief zijn ancien regime op en vroeg ingelijfd te worden, maar in het Rijnland en België toonde de meerderheid van de bevolking zich minder geestdriftig. Tenslotte wonnen de financiële overwegingen het.

Per besluit van 15 december 1792 werd op voorstel van Cambon overgegaan tot invoering van een revolutionair bestuur in de veroverde gebieden.

De bezittingen van de geestelijkheid en de vijanden van het nieuwe regime werden er gevorderd om als onderpand te dienen voor de assignaat; de tienden en de feodale rechten werden afgeschaft, de oude belastingen vervangen door revolutionaire belastingen, te betalen door de rijken; de nieuwe bestuurslichamen zouden uitsluitend gekozen worden door hen die trouw gezworen hadden aan de vrijheid. “Oorlog aan de kastelen! Vrede voor de hutten.” Cambon stelde in zijn rapport: “Alles wat privilege is, alle tirannie moeten wij als vijand zien in het land waar wij binnentrekken.”

De bezette gebieden moesten dus de Franse revolutionaire dictatuur aanvaarden; de toepassing van het besluit van 15 december sloot het gebruik van geweld in. Deze politiek leidde in de veroverde gebieden tot een toenemend gebrek aan enthousiasme, behalve bij een overtuigde revolutionaire minderheid. Door zonder pardon de kerkelijke bezittingen te confisqueren joeg de Conventie bijvoorbeeld in België een deel van de bevolking tegen zich in het harnas.

Inlijving werd de enige manier om contrarevolutie in de bezette gebieden te voorkomen. Al op 27 november 1792 had de Conventie op voorstel van Grégoire de inlijving van Savoye met op één na algemene stemmen aanaard: Grégoire beriep zich op de volkssoevereiniteit (op 22 oktober had de “Assemblée Nationale des Allobroges” in een vergadering te Chambéry, na het Ancien Régime te hebben opgeheven, de wens uitgesproken met Frankrijk verenigd te worden), de ligging en de gemeenschappelijke belangen van Frankrijk en Savoye. Nice werd ingelijfd per besluit van 31 januari 1793. Op diezelfde dag eiste Danton de inlijving van België en formuleerde hij duidelijk het beginsel van de natuurlijke grenzen: “Ik ben van mening dat men ten onrechte vreest de Republiek al te zeer uit te breiden. Haar grenzen worden door de natuur aangegeven. In alle vier windrichtingen moeten wij deze bereiken: aan de kant van de Rijn, van de Oceaan en van de Alpen. Daar moeten de grenzen van onze Republiek liggen.”

In België stemde in de loop van de maand maart stad na stad en provincie na provincie in met de samenvoeging met Frankrijk. In het Rijnland keurde een

algemene vergadering, bijeengekomen in Mainz, op 17 maart de inlijving bij Frankrijk goed. De Conventie ratificeerde dit besluit onmiddellijk. Tenslotte werd op 23 maart ook het voormalige bisdom Bazel, omgedoopt tot het departement Mont-Terrible, geannexeerd.

Op die dag kwam de coalitie tot stand; de oorlog breidde zich uit en de eerste tegenslagen kondigden zich aan. Onder de druk van de omstandigheden werd het lot van de Girondijnen en hun politiek onlosmakelijk verbonden met het wel en wee van de Republikeinse legers.

De vorming van de eerste coalitie (februari-maart 1793)

De revolutionaire propaganda en de Franse veroveringen bedreigden de belangen van de monarchistische staten. Deze antwoordden met de vorming van een grote coalitie gericht tegen de revolutionaire natie.

Eerst kwam de breuk met Engeland. Na de verovering van België verliet de Engelse regering onder leiding van Pitt geleidelijk haar neutraliteitspolitiek. Op 16 november 1792 proclameerde de Uitvoerende Raad dat de Scheldemonden vrij waren voor de scheepvaart; dit was in strijd met het Verdrag van Munster dat ze gesloten had: het was een nieuw argument voor de voorstanders van oorlog in Engeland. Met het besluit tot hulp en bijstand aan opstandige volkeren was de maat vol. Pitt nam een reeks vijandige maatregelen.

Toen het nieuws van de terechtstelling van Lodewijk XVI bekend werd, nam het hof in Londen de rouw aan; de ambassadeur van Frankrijk, Chauvelin, kreeg opdracht het land op 24 januari 1793 te verlaten. Op 1 februari verklaarde de Conventie de oorlog, zowel aan Engeland als aan Holland. Het conflict vloeide in belangrijke mate voort uit de botsing van economische belangen. De Londense City, waarvan Pitt de spreekbuis was, kon niet aanvaarden dat Antwerpen in Franse handen was. In de oorlog tegen Holland zag de Conventie vooral de mogelijkheid tot een rijke buit door de hand te leggen op de bank van Amsterdam. De concurrentiestrijd tussen Frankrijk en Engeland op het gebied van de zeehandel en de koloniale handel was tegen het eind van het Ancien Régime steeds feller geworden. Heel wat economische en politieke leiders vreesden de Engelse concurrentie. Voor het vervoer van handelswaren overzee was Frankrijk van de Engelse koopvaardij afhankelijk; dit bleek uit een rapport van de handelscommissie van de Conventie dat op 2 juli 1793 gepubliceerd werd. De strijd die op gang kwam tussen Frankrijk en Engeland was niet meer een oorlog tussen koningen maar in veel opzichten een tussen naties, om de politieke en economische suprematie.

De algemene oorlog liet niet lang op zich wachten. Voor Engeland was de terechtstelling van de koning slechts een voorwendsel geweest, maar dat gold niet voor Spanje waar de monarchistische gevoelens nog levendig waren. Na 21 januari weigerde de eerste minister Godoy de Franse zaakgelastigde Bourgoing te ontvangen; deze verliet Madrid op 22 februari. Op 7 maart werd de oorlogsverklaring

aan Spanje door de Conventie bij acclamatie aanvaard. “Een vijand erbij voor Frankrijk is een overwinning erbij voor de vrijheid!” verklaarde Barère. Daarna volgde de breuk met de Italiaanse vorsten: eerst met de paus nadat de Franse diplomaat Bassville op 13 januari vermoord was tijdens een door de geestelijkheid aangestookt oproer; daarna volgden Napels, Toscane en tenslotte Venetië. Frankrijk was in oorlog met geheel Europa, uitgezonderd Zwitserland en de Scandinavische landen. “Het zijn nu alle tirannen van Europa die u moet bestrijden, te land en ter zee,” verklaarde Brissot.

Hoewel de meeste Europese staten met Frankrijk in oorlog waren, bestond er nog geen verbond; het was Engeland dat de coalitie vormde, door van maart tot september 1793 een reeks verdragen te sluiten met alle oorlogvoerende landen. Zo kwam geleidelijk de eerste coalitie tot stand waarvan Engeland de ziel was.

De Revolutie kon slechts op zichzelf vertrouwen. De Girondijnen hadden de oorlog echter niet voorbereid. Het succes van de coalitiegenoten bezegelde hun lot.

III. De crisis van de Revolutie (maart 1793)

Het revolutionaire Frankrijk had het monarchistische Europa nog maar nauwelijks de oorlog verklaard, of het bevond zich al in levensgevaar: de coalitie van de Europese landen, de militaire nederlagen, de aristocratische contrarevolutie en de burgeroorlog, de economische crisis en de agitatie onder het volk, dat alles werkte samen om de crisis ten top te voeren. Dientengevolge werd de strijd tussen Girondijnen en Montagnards onverbiddelijk.

Duurte en agitatie

De economische en sociale crisis was het eerste aspect van de algemene crisis van de Revolutie die in de lente van 1793 haast de ondergang van de Republiek betekende. Zij woedde sinds het begin van de Conventie en was verergerd door de zuiver negatieve politiek van de Girondijnen, die slechts gericht was op de verdediging van de belangen van de bezittende klassen. Ter oplossing van de economische crisis hadden de Girondijnen gerekend op de exploitatie van de veroverde gebieden. Dit bleek een misrekening.

De financiële crisis werd steeds ernstiger door de voortdurende uitgifte van nieuwe assignaten, die leidde tot een snelle stijging van de kosten van levensonderhoud. Saint-Just had in een rede op 29 november 1792 aangeraden op te houden met uitgifte daarvan en de financiën te saneren als enige remedie tegen de prijsstijgingen: “Aangezien het teveel aan papiergeld de grootste kwaal is van onze economie, moeten wij ervoor zorgen dat er niet meer aan toegevoegd wordt om de waardevermindering niet te vergroten. Wij moeten zo min mogelijk geld in omloop brengen, maar daartoe moeten de lasten van de schatkist verminderd worden, hetzij door grond aan onze schuldeisers te geven, hetzij door een vaststelling van afbetalingstermijnen zonder daarbij nieuw papiergeld in omloop te brengen.” Men

sloeg zijn raad in de wind. Cambon, die de leiding had van het Comité van financiën, ging door met zijn inflatoire politiek. Begin oktober 1792 bedroeg de totale omloop van assignaten bijna 2 miljard; Cambon besloot op 17 oktober tot een nieuwe emissie die het totaal op 2,4 miljard bracht. De assignaat bleef versneld in waarde dalen door de terechtstelling van de koning en de oorlog op alle fronten: begin januari bedroeg de reële waarde nog slechts 60 à 65% van de nominale waarde; in februari nog slechts 50%.

Het levensmiddelenprobleem werd er des te groter door. Loontrekkers verdienden gemiddeld twintig sous per dag op het platteland, en veertig in Parijs. In sommige streken kostte het brood acht sous per pond; alle andere levensmiddelen, vooral koloniale waren, vertoonden vergelijkbare prijsstijgingen. Brood was niet alleen duur maar ook schaars. De oogst van 1792 was goed geweest, maar het koren kwam niet op de markt. Saint-Just had in zijn rede van 29 november het mechanisme van de kunstmatige schaarste uiteengezet: “De boer, die geen papier in zijn geldkist wil, verkoopt zijn graan met tegenzin. In iedere andere soort van handel moet men verkopen om van de winst te leven. De boer daarentegen koopt niets; voor zijn behoeften hoeft hij geen beroep te doen op de handel. Deze klasse was gewend jaarlijks wat geld over te houden van wat de aarde geproduceerd had; nu bewaren zij liever hun koren dan dat zij papier verzamelen.” De grote steden hadden een tekort aan brood omdat de grondbezittende boeren en de pachters absoluut geen haast toonden om hun graan op de markt te brengen in ruil voor gedevalueerd papiergeld.

De reglementering die in de loop van de zomer onder druk van het eerste Schrikbewind ingevoerd was, zou ongetwijfeld door controle van de voorraden en inbeslagneming het probleem hebben kunnen oplossen, ondanks het verzet van de producenten. Maar Roland, minister van binnenlandse zaken en als zodanig verantwoordelijk voor de economie, was voorstander van een strikt orthodox liberalisme. Hij had de toepassing van deze gelegenheidsmaatregel niet afgedwongen, integendeel. Op 8 december hief de Conventie de reglementering, waartoe in september besloten was, weer op en kondigde opnieuw de meest volledige vrijheid van de graan- en meelhandel af; uitvoer bleef echter verboden. Op verzet tegen de vrije circulatie van levensmiddelen en op het aanstoken van levensmiddelenoproeren werd de doodstraf gesteld. In feite verschilden de prijzen van streek tot streek doordat de granen niet circuleerden: in oktober 1792 kostte een “setier” (156 liter) 25 livre in het departement Aube, 34 in het departement HauteMarne en 47 in het departement Loir-et-Cher. Het brood kostte in Parijs maar drie sous per pond: de Commune handhaafde deze prijs, op kosten van de belastingbetaler. Roland hield niet op deze verspilling aan de kaak te stellen. De Girondijnen die de vrije concurrentie als panacee aanbevolen bleven ongevoelig voor het lijden van het volk.

De maatschappelijke crisis werd steeds ernstiger. Al in het najaar van 1792 braken hevige oproeren uit op het platteland en in de steden. In Lyon waren de wevers werkloos als gevolg van de slechte zijdeverkopen; de commissarissen van de

Conventie versterkten de politiemacht en gingen tot arrestaties over. In Orléans werden huizen geplunderd; ook in Versailles, Rambouillet en Etampes braken in oktober onlusten uit. In de streek Beauce en de aangrenzende departementen werden de tarwe-opstanden steeds talrijker. Op 28 november waren er 3000 gewapende opstandelingen in Vendôme, op de 29ste 6000 op de grote markt van Courville in het departement Eure-et-Loir. Zij droegen een eiketakje op de hoed en verzamelden zich onder het parool: “Leve de Natie! De graanprijs gaat omlaag!” De Girondijnen bleven vasthouden aan hun klassepolitiek; de orde werd in Beauce krachtdadig hersteld.

In Parijs hadden de Commune en de secties op 29 november 1792 vergeefs om een prijsmaatregel gevraagd. De eis was gesteld door de volksleiders en de militanten van de secties. Abbé Jacques Roux van de sectie Les Gravilliers hield op 1 december een felle redevoering over “de veroordeling van ‘Lodewijk de laatste’, over de vervolging van speculanten, hamsteraars en verraders”. In de sectie Droits de l'Homme had de welgestelde postambtenaar Varlet al op 6 augustus 1792 een vaste koers van de assignaat en maatregelen tegen hamsteraars geëist. Hij hield zijn toespraken op pleinen vanaf een podium dat gemonteerd was op een kar. In Lyon waren het Chalier en Leclerc, in Orléans Taboureaux die dezelfde maatregelen eisten: prijsbeheersing bij levensmiddelen, vordering van granen, reglementering van de broodverkoop en hulp aan behoeftigen en gezinnen van vrijwilligers. De propaganda van deze militanten, de “enragés”, had grote invloed in de Parijse secties; de steeds ernstiger economische crisis werkte in hun voordeel. Op 12 februari 1793 verscheen een deputatie van de 48 Parijse secties in de Conventie: “Men kan er niet mee volstaan te verklaren dat wij Franse Republikeinen zijn, het volk moet ook gelukkig zijn, er moet brood komen; want als er geen brood meer is, is er geen wet, geen vrijheid en geen Republiek meer.”

De deputatie laakte de “absolute vrijheid van de graanhandel” en eiste prijsbeheersing. Zelfs Marat brandmerkte dit verzoekschrift als een lage intrige ... Op 25 februari braken onlusten uit in de wijk van de Lombards, het centrum van de handel in koloniale waren; deze breidden zich uit en bleven ook de volgende dagen voortduren; de opstandelingen, vooral vrouwen, later ook mannen, dwongen de kruideniers suiker, zeep en kaarsen te leveren tegen een door hen vastgestelde prijs.

“Het volk nam slechts terug van de kruideniers wat deze gestolen hadden door hen allang veel te hoge prijzen te laten betalen” zou Jacques Roux gezegd hebben.

Maar zowel Robespierre als Marat spraken de beschuldiging uit van “een samenzwering gericht tegen de patriotten”: het volk had wat beters te doen dan in opstand te komen om wat armzalige kruidenierswaren, “het volk moet in opstand komen, niet om suiker los te krijgen maar om de schurken te verpletteren.” De “enragés” waren niet geslaagd in hun opzet om prijsbeheersing af te dwingen, maar het probleem was gesteld. De Montagnards hadden net zo gereageerd als de Girondijnen. Toen het politieke conflict scherper werd moesten de Montagnards, om

de Girondijnen te bestrijden en het land te redden, echter wel tegemoetkomen aan de verlangens van het volk. Op 26 maart 1793 schreef Jeanbon Saint-André aan Barère: “Het is absoluut noodzakelijk de arme in leven te houden als u wilt dat hij u helpt om de Revolutie tot een goed eind te brengen. In buitengewone gevallen moet men slechts de grote wet van het algemeen welzijn in het oog houden.” De prijsstijgingen verhaastten de ondergang van de Girondijnen.

De nederlaag en het verraad van Dumouriez

De politieke crisis verdiepte zich en de strijd tussen de Girondijnen en de Montagnards laaide feller op, toen in maart 1793 het gevaar aan de grenzen toenam.

De Republikeinse legers hadden begin 1793 hun numerieke overmacht verloren. Zij waren slecht gekleed en gevoed ten gevolge van de oneerlijkheid van de leveranciers, die beschermd werden door Dumouriez. Veel vrijwilligers maakten gebruik van hun wettelijke recht om na één veldtocht naar huis terug te gaan. In februari 1793 telden de Franse legers nog slechts 228.000 man, tegen 400.000 in december 1792. Het leger werd vooral verzwakt door het naast elkaar voortbestaan van regimenten linietroepen en vrijwilligersbataljons, die elk hun eigen organisatie en hun eigen statuut hadden. De in het blauw gestoken vrijwilligers, de “korenbloemen”, kozen hun officieren en kregen een hoger soldij; zij waren onderworpen aan een minder strenge discipline, hun verplichtingen golden slechts voor één veldtocht. De linietroepen, de “witstaarten”, gingen in het wit gekleed; zij hadden zich voor lange tijd verbonden. Zij waren onderworpen aan een strenge discipline en hun officieren werden benoemd. Er vonden talrijke vechtpartijen plaats; de linietroepen minachtten en benijdden de vrijwilligers.

De wet van het “amalgame” (vermenging) van 21 februari 1793 maakte een eind aan deze tweeslachtigheid en organiseerde het leger volgens één nationaal patroon.

Het voorstel hiertoe was ingediend door Dubois-Crancé in een rapport aan de Conventie van 7 februari: telkens twee vrijwilligers bataljons werden met één bataljon linietroepen samengevoegd tot een halve brigade. De vrijwilligers zouden een gunstige invloed hebben op de linietroepen door hun geestdrift en hun vaderlandsliefde; deze laatsten zouden de anderen weer doen profiteren van hun ervaring, hun bekwaamheid en hun discipline. De soldaten zouden hun officieren kiezen; slechts een derde van de hogere rangen werd op grond van anciënniteit benoemd. Op 12 februari steunde Saint-Just krachtig het plan van Dubois-Crancé: “De overwinning moet niet alleen verwacht worden van het aantal en de discipline van de soldaten; een overwinning kan slechts behaald worden voorzover het leger bezielde wordt door de Republikeinse geest.” En: “De eenheid van de Republiek vraagt om eenheid in het leger; het vaderland heeft slechts één hart.” De wet werd aanvaard ondanks de oppositie van de Girondijnen. Om militaire redenen werd de toepassing ervan opgeschort tot de winter van 1793; al in de zomer van 1793 werden

echter de kleding, de soldij en de reglementen gelijkgetrokken: de linietroepen kregen hetzelfde statuut als de vrijwilligers.

De lichter van 300.000 man, waartoe op 24 februari 1793 besloten was, maakte een eind aan het probleem van de numerieke sterkte. Tevergeefs had de Conventie getracht de vrijwilligers in dienst te houden door een beroep te doen op hun patriotisme: "Burgers, soldaten, de wet biedt u de mogelijkheid de dienst te verlaten, het vaderland in nood verbiedt het u." In naam van het Algemene defensiecomité bood Dubois-Crancé op 25 januari 1793 een uitvoerig rapport aan dat bestudeerd werd en tot een principebesluit leidde, op 21 februari gecompleteerd en geformuleerd in het besluit van 24 februari: de Conventie gebood een lichter van 300.000 man, te verdelen over de departementen. Het principe van vrijwilligheid werd gehandhaafd, maar waar de opkomst onvoldoende was "is het aan de burgers deze zonder dralen aan te vullen. Daartoe kiezen zij met meerderheid van stemmen de meest geschikte methode" (artikel 11).

Terwijl de lichten van 1791 en 1792 in een sfeer van geestdrift opgeroepen waren, verliep dat in 1793 zeer moeizaam. Dit was grotendeels te wijten aan de weigering van de Conventie om te bepalen hoe het ontbrekende aantal aangewezen moest worden: doordat zij de zaak in handen van het plaatselijk bestuur gaf werden de maatregelen de speelbal van persoonlijke rivaliteit. Om de nadelen van aanwijzing door het lot of door meerderheidsbesluiten te vermijden besloot het departement Hérault op 19 april 1793 over te gaan tot rechtstreekse en persoonlijke reclutering: een comité benoemd door de commissarissen van de Conventie op voordracht van het plaatselijke bestuur zou de burgers aanwijzen die "door hun patriotisme, hun moed, hun karakter en hun lichaamskracht het meest geschikt waren om de Republiek te dienen". Een lening van 5 miljoen werd aan de rijken opgelegd om de soldij te betalen, de kosten van de uitrusting te dekken en de "arme klasse" ondersteuning te geven.

Deze wijze van recluteren had het grote voordeel dat de leiding van de lichter in handen kwam van de revolutionaire autoriteiten; in het algemeen werd dit voorbeeld dan ook nagevolgd. De lichter waartoe op 24 februari 1793 besloten was, leverde echter maar ruim de helft van het beoogde aantal op; alleen massale reclutering en algemene vordering zouden leiden tot een definitieve oplossing van het probleem van de getalsterkte. Eerst volgden echter nieuwe tegenslagen.

Het begin van de veldtocht van 1793 werd gemarkeerd door de mislukking van het offensief in Holland. Hoewel vaststond dat het Franse leger niet tegen zijn taak opgewassen was, werd het aanvalsplan van Dumouriez aanvaard. Nadat hij op 16 februari 1793 uit Antwerpen afgemarcheerd was trok hij met 20.000 man Holland binnen en overmeesterde Breda op 25 februari. Maar op 1 maart viel de hoogste Oostenrijkse generaal, Coburg, het leger in België aan dat versnipperd was over zijn steunpunten langs de Roer. De gevolgen waren rampzalig. Op 2 maart moest Aken, daarna Luik, in paniek prijsgegeven worden. In Parijs leidden deze nederlagen tot

koortsachtige manifestaties van vaderlandsliefde en tot de eerste maatregelen van openbaar welzijn. Op 9 maart werden de drukkerijen van de Girondijnse kranten *La Chronique de Paris* en *Le Patriote français* vernield. De volgende dag mislukte een opstand bij gebrek aan steun van de Commune en de Jacobijnen. Op 10 maart werd echter een Revolutionaire Rechtbank ingesteld om de handlangers van de vijand te vonnissen. "Ik ken slechts de vijand, die moeten wij verslaan!" had Danton verklaard.

Weldra was heel België weer in Oostenrijkse handen. Dumouriez moest zich, zij het met grote tegenzin, in zuidelijke richting terugtrekken: hij meende dat de beste manier om België te verdedigen zou zijn om de opmars voort te zetten naar Rotterdam. Hij voegde de troepen van zijn verslagen ondercommandanten Miranda en Valenee bij de zijne en slaagde er op 16 maart bij Tienen in om het tij even te doen keren. Op 18 maart 1793 werd hij echter bij Neerwinden verslagen, op de 21ste opnieuw bij Leuven. Toen begon Dumouriez onderhandelingen met Coburg, die hem verslagen had. Zijn plan was de Conventie te ontbinden, de grondwet van 1791 en de monarchie in de persoon van Lodewijk XVII te herstellen. Dumouriez zou België ontruimen. Toen de Conventie vier commissarissen en de minister van oorlog, Beurnonville, naar hem toestuurde om hem te ontslaan, liet Dumouriez deze arresteren en op 1 april aan de Oostenrijkers overleveren. Tenslotte trachtte Dumouriez met zijn leger naar Parijs op te trekken. Zijn soldaten weigerden hem te volgen. Op 5 april vluchtte Dumouriez, vergezeld van enkele vrienden, onder wie de hertog van Chartres (de zoon van Philippe-Egalité en de latere Louis-Philippe), in galop naar de Oostenrijkse linies, onder het vuur van de vrijwilligers van het 3de bataljon van het departement Yonne, geleid door Davout.

Het verlies van de linker Rijnsoever was een gevolg van het verlies van België. Toen hij het nieuws van Neerwinden vernam, stak Brunswijk op 25 maart 1793 de Rijn over en dwong het leger van Custine zich naar het zuiden terug te trekken. Worms en Speyer gingen verloren. Custine trok tot Landau terug, terwijl de Pruisen Mainz belegerden.

De coalitie bracht de oorlog opnieuw op Frans grondgebied, juist toen de lichterding van 300.000 soldaten de Vendée-opstand deed losbarsten.

Tijdens een bijeenkomst te Antwerpen begin april staken de coalitiegenoten hun doel niet onder stoelen of banken: zij wilden bereiken dat de contrarevolutie slaagde en als schadevergoeding territoriale winst boeken. De nederlagen zweepten de politieke conflicten op. De Girondijnen beschuldigden Danton van medeplichtigheid met Dumouriez. Hij was begin maart naar Dumouriez gezonden en was getuige geweest van de eerste tegenslagen, maar steunde Dumouriez lange tijd en trachtte nog op 10 maart de Conventie gerust te stellen over zijn betrouwbaarheid. Nog op 26 maart, aan de vooravond van zijn verraad, had Dumouriez in Doornik een gesprek met drie zeer verdachte Jacobijnen, Dubuisson, Pereira en Prolé, die contacten onderhielden met Danton. Met veel durf beschuldigde Danton op zijn beurt op 1 april 1793, onder

toejuichingen van de Montagnards, de Girondijnen. Het verraad van Dumouriez verhaastte hun val.

De Vendée-oorlog

De lichterding van 300.000 man leidde in diezelfde periode tot veel onlusten. Op 9 maart 1793 zag de Conventie zich genoodzaakt 82 afgevaardigden naar de departementen te sturen om de operatie te begeleiden. De grootste oproeren vonden plaats in de westelijke departementen. In Ille-et-Villaine klonk bij vele oproeren de kreet "Leve koning Lodewijk XVII, de edelen en de priesters!" In Morbihan vielen twee districtshoofdplaatsen, La Roche-Bernard en Rochefort, in handen van opstandelingen, Vannes werd omsingeld. Op 23 maart schreven vanuit Rennes de afgevaardigden, onder wie Billaud-Varenne, aan de Conventie: "Het land van de vrijheid wordt nog steeds onteerd door witte vlaggen, ook de witte kokarde wordt gedragen. (...) De belangrijkste aanstichters van de samenzwering zijn de priesters en de emigranten." Deze Bretonse opstand werd in de kiem gesmoord.

In de provincie Vendée, in het departement Maine-et-Loire, tussen de provincies Anjou en Poitou, in de Mauges, waar geestelijkheid en adel al zo lang geageerd hadden, was de lichterding van de 300.000 man zo niet de oorzaak dan toch de aanleiding tot de opstand. Op 2 maart 1793, marktdag, demonstreerden de boeren in Cholet tegen de recruitering; deze werd uitgesteld tot de volgende dag. Op 3 maart begonnen jongelui een vechtpartij. De tonelen die zich in Cholet afgespeeld hadden, herhaalden zich her en der. Op zondag 10 maart, de dag van de loting in Saint-Florent-le-Vieil, luidde de alarmklok. De boeren gewapend met hooivorken, zeisen en dorsvlegels joegen de Nationale Garde uiteen. De Vendée-opstand was begonnen.

Deze opstand was de gevaarlijkste manifestatie van het verzet dat de Revolutie ontmoette en van de ontevredenheid van het boerenvolk. Door de armoede, de ellende dikwijls, waarin de boeren verkeerden, waren zij een gemakkelijke prooi voor de reactie en kwamen zij licht in opstand tegen de stedelijke bourgeoisie, die in deze streken waar veel grond verpacht werd dikwijls groot pachters waren, graanhandelaars of kopers van nationale goederen. Ook de religieuze crisis bracht deze westelijke departementen in opschudding, want het geloof was hier zeer levendig. Een congregatie van missionarissen, de mulotins, die gevestigd waren in Saint-Laurent-sur-Sèvre, midden in de Bocage, was er sinds het eind van de 17de eeuw actief met het geven van godsdienstonderwijs. De zeer talrijke eedweigeraars maakten gebruik van de godsdienstige gevoelens van de boeren door ze tegen de Republiek op te zetten. De royalistische partij stak de kop weer op sinds de oorlog algemeen geworden was. De boeren van de Vendée hadden echter niet de opstand van de adel van augustus 1791 gesteund; ook hadden ze in 1792 geen vinger uitgestoken om hun goede priesters te redden van deportatie.

De lichte van de 300.000 man moest wel verzet wekken bij de boeren, die er al te zeer door herinnerd werden aan de militie en de verplichting om door loting aanvullende troepen te leveren voor het geregelde leger: op het platteland was dit de meest gehate instelling van het Ancien Régime. De wet gaf aanleiding tot willekeur: door de keuze van hen die moesten vertrekken te delegeren aan de plaatselijke autoriteiten, leidde de recruteringswet tot het opblazen van lokale conflicten. Onder de leuze "Vrede, vrede! Geen recrutering!" kwamen de boeren op 10 maart 1793 en de daarop volgende dagen in opstand, van de kust tot aan Bressuire en Cholet: het feit dat de opstand overal tegelijk begon, rechtvaardigt het vermoeden dat deze georganiseerd was, ofschoon de door de eedweigerders opgestookte hoeren noch royalistisch noch aanhangers van het Ancien Régime waren. Zij weigerden echter ver van hun dorpen te gaan vechten. De aanvankelijk verraste adel maakte al gauw gebruik van de opstand om de eigen doeleinden na te streven.

Direct vielen verscheidene districtshoofdplaatsen, waaronder Cholet, in handen van de opstandelingen. In Machecoul, de oude hoofdstad van het land van Retz, werden Republikeinse bourgeois gefolterd en vermoord. De Vendée-oorlog kreeg dadelijk een onverzoenlijk karakter en breidde zich geducht uit. De opstand werd bevorderd door het terrein - een landschap vol bosjes en holle wegen tussen hagen die het uitzicht belemmeren en zich lenen voor hinderlagen; verspreide boerderijen, weinig wegen en dorpskommen - en de afwezigheid van troepen. De Conventie had aanvankelijk slechts Nationale Gardisten gestuurd. In het begin waren de leiders uit het volk afkomstig: de voerman Cathelineau, de jachttopziener Stofflet in de Mauges, in de Bretonse Marais de oud-belastinginspecteur Souchu, de pruikenmaker Gaston. Adellijke leiders waren er pas begin april: Charette in de Marais, Bonchamp en d'Elbée in de Mauges, Sapinaud in de Bocage en La Rochejaquelein in Poitou, allemaal voormalige officieren. De eedweigerder abbé Bernier had zitting in de bestuursraad van het "Koninklijke Katholieke leger". De boeren waren echter niet bereid hun parochies en hun boerderijen, waar het werk wachtte, te verlaten. Daarom konden de leiders geen grote operaties organiseren en bleef het bij schermutselingen. De boeren namen de wapens op wanneer de "blauwen" gesignaleerd waren en verspreiden zich dadelijk weer na de strijd.

Toch behaalden de opstandelingen van de Vendée belangrijke overwinningen. Zij waren al heer en meester in Bressuire, Cholet en Parthenay, veroverden Thouars op 5 mei 1793 en Saumur op 9 juni; een aanval op Nantes op 9 juni mislukte. De kust bleef hun uit handen dank zij het verzet van de bourgeoisie in de havens. Sablesd'Olonne sloeg op 23 en 29 maart twee aanvallen af. De Vendée slaagde er niet in met Engeland in verbinding te treden. Met algemene stemmen had de Conventie op 19 maart de doodstraf en confiscatie van bezit afgekondigd tegen gewapend gevangenen genomen rebellen. Pas in mei besloot de Uitvoerende Raad om geregelde troepen uit de grensstreken naar de Vendée te sturen; twee legers werden gevormd, dat van Côtes-de-Brest onder Canclaux en dat van Côtes-de-la-Rochelle onder Biron. Toch werden de Republikeinse generaals verslagen: Westermann op 5

juli, Santerre op de 13de. De Vendée bleef ongeslagen tot in oktober 1793. Dit had onherstelbare gevolgen. De burgeroorlog dreef de geërgerde Republikeinen in de armen van de Montagnards, die als enige aanhangers van een politiek van openbaar welzijn voor hen de partij van de verdediging van de Revolutie vormden. Maar zowel om de contrarevolutie te overwinnen als om de coalitie te verslaan hadden de Montagnards de steun van het volk nodig. Zij moesten concessies doen: op 10 maart was een Revolutionaire Rechtbank ingesteld, op 20 maart werden comités van waakzaamheid gevormd, een officiële vaste koers voor de assignaat volgde op 11 april, een maximumprijs voor granen op 4 mei. Het waren allemaal bijzondere maatregelen die de Girondijnen afgedwongen moesten worden. Zo droeg de opstand in de Vendée, door de crisis van de Republiek te verscherpen, ook bij tot de val van de Girondijnen.

In zijn brief van 26 maart 1793 aan Barère schreef Jeanbon Saint-André gedeputeerde van het departement Lot: “De vaderlandse zaak verkeert in het grootste gevaar, wij zijn er zo goed als zeker van dat alleen zeer snelle en ingrijpende maatregelen de situatie nog kunnen redden. (...) De ervaring leert dat de Revolutie nog geen voldongen feit is; dat moet duidelijk aan de Conventie worden meegedeeld: u bent een revolutionaire vergadering. (...) Ons lot is innig verbonden met dat van de Revolutie. (...) Wij moeten het schip van staat in veilige haven leiden, of ermee in de diepte verdwijnen.”

IV Het einde van de Girondijnen (maart-juni 1793)

Onder druk van het binnenlandse en buitenlandse gevaar dwong de volksbeweging de eerste maatregelen van openbaar welzijn af. Terwijl de Girondijnen niet in staat bleken om het gevaar te bezweren, aanvaardden de Montagnards, die vastbesloten waren de Republiek te redden, geleidelijk de door de militanten van de volksbeweging naar voren gebrachte eisen. Zo begon al in de lente van 1793, ondanks het streven van de Girondijnen, de revolutionaire regering vorm aan te nemen en deed het despotisme van de vrijheid zich gelden.

De eerste maatregelen van openbaar welzijn

De dieptepunten van de crisis stuwden telkens de massa voort en leidden tot nieuwe revolutionaire maatregelen.

Op 10 maart was een Revolutionaire Rechtbank ingesteld. De nederlagen in België hadden in Parijs dezelfde vaderlandse geestdrift, dezelfde krachtige beweging onder het volk teweeggebracht als de Pruisische opmars in augustus van het jaar daarvoor. Verscheidene secties verlangden een speciale rechtbank om de handlangers van de vijand te vervolgen. Danton diende opnieuw zijn voorstel van 9 maart in, achtervolgd als hij werd door de herinnering aan september van het voorafgaande jaar: “Laten we lering trekken uit de fouten van onze voorgangers; laten we doen wat de Assemblée Législative heeft nagelaten: wij moeten verschrikkelijk zijn, opdat het volk hel niet hoeft te zijn.”

De Conventie stelde, tegen de wil van de Girondijnen die beschuldigingen van dictatuur uitten, een bijzondere rechtbank in zonder mogelijkheden van beroep of cassatie, “die recht zou spreken over iedere contrarevolutionaire beweging, iedere aanslag op de vrijheid, de gelijkheid, de eenheid, de ondeelbaarheid van de Republiek, de binnen- en buitenlandse veiligheid van de staat en tegen ieder complot gericht op het herstel van de monarchie.” De Conventie behield zich het benoemen van de rechters en de juryleden en bovenal het in staat van beschuldiging stellen voor.

Op 21 maart 1793, na de nederlaag bij Neerwinden, werden revolutionaire comités van waakzaamheid ingesteld, Hierdoor maakte de Conventie een instelling van het volk, die al bij vele Parijse secties bestond, algemeen. In iedere gemeente en in iedere sectie in de grote steden werden deze comités belast met het toezicht op de buitenlanders. Al gauw werd hun competentie ruimer; zij gaven persoonsbewijzen uit, controleerden de papieren van militairen en arresteerden personen die de driekleurige kokarde niet droegen. Weldra werden ze belast met het opstellen van lijsten van verdachten en het uitschrijven van arrestatiebevelen tegen de daarop voorkomende personen. Deze comités, die waren samengesteld uit betrouwbare en toegewijde patriotten, in het algemeen sans-culottes, vormden een strijdmacht tegen de Girondijnen, de gematigden en de aristocraten; zij waren een van de pijlers van het regime van openbaar welzijn.

De emigrantenwetten werden op 28 maart 1793 gecodificeerd en verscherpt. Als emigranten werden beschouwd de Fransen die het Franse grondgebied na 1 juli 1789 verlaten hadden en niet teruggekeerd waren op 9 mei 1792, en allen die niet konden aantonen sinds laatstgenoemde datum zonder onderbreking in Frankrijk te hebben gewoond. De emigranten werden voor altijd van Frans grondgebied verbannen, zij waren “burgerrechtelijk dood”, hun bezittingen vervielen aan de Republiek; inbreuk op de verbanning betekende de doodstraf.

Het Comité van openbaar welzijn werd ingesteld op 5 en 6 april 1793 ter vervanging van het Comité van algemene verdediging, dat op 1 januari gevormd was en weinig doeltreffend was gebleken. Het bestond uit negen leden van de Conventie die iedere maand vervangen werden. Het vergaderde in het geheim, moest het beleid dat was toevertrouwd aan de voorlopige Uitvoerende Raad controleren en toezien op snelle uitvoering van de besluiten ervan. Het was in urgente gevallen gemachtigd tot het nemen van maatregelen van algemene verdediging; de besluiten ervan moesten zonder uitstel door de Uitvoerende Raad worden uitgevoerd. De Girondijnen spraken opnieuw verontwaardigd van dictatuur. Marat antwoordde: “Het is met geweld dat de vrijheid gevestigd moet worden en het moment is gekomen om tijdelijk het despotisme van de vrijheid in te stellen, om het despotisme van de koningen te vernietigen.”

In het nieuwgevormde comité had Danton zitting, naast Montagnards als Barère en Cambon.

De aanwezigheid van gemachtigden van het volk bij de legers werd op 9 april 1793 ingevoerd. Al op 9 maart had de Conventie 82 gedeputeerden naar de departementen gestuurd om de lichte van 300.000 man te regelen. Bij besluit van 9 april werden drie gemachtigden van het volk naar elk van de elf legers van de Republiek gezonden. Zij hadden onbeperkte volmachten en oefenden "zo scherp mogelijk controle uit op de activiteiten van de gemachtigden van de Uitvoerende Raad, op alle leveranciers en ondernemers van het leger en op het gedrag van generaals, officieren en soldaten." Ontevreden over deze organisatie herriep de Conventie haar op 30 april en aanvaardde een nieuwe tekst die de macht van de gevolmachtigden bij de legers nog vergrootte, maar hen dwong tot overleg over de te nemen maatregelen. Zij kregen het recht generaals te arresteren. Zij moesten iedere dag verslag uitbrengen aan het Comité van algemeen welzijn en iedere week een rapport indienen bij de Conventie: zo behield de volksvertegenwoordiging de leiding van en de controle over alle legers.

In april en mei laaide de strijd tussen Girondijnen en Montagnards hoog op. Na de politieke maatregelen volgden economische en sociale maatregelen ten gunste van het gewone volk. Op 11 april 1793 werd een officiële koers voor de assignaat ingevoerd: het gebruik van twee prijzen en de geldhandel werden verboden, de weigering assignaten ter betaling aan te nemen werd strafbaar. Nog steeds werd koppig prijsbeheersing verlangd: op 18 april door verschillende bestuurders van het departement Parijs, op de 30ste door de secties van de faubourg Saint-Antoine. Op 4 mei 1793 bezweek de Conventie voor de druk en stelde een departementale maximum prijs vast voor graan en meel; de districten moesten de voorraden vaststellen tot vordering overgaan om de markten te bevoorraden, buiten welke ti . graanhandel verboden was. Op 20 mei 1793 besloot tenslotte de Conventie tot een gedwongen lening bij de vermogenden. Om het volk achter zich te krijgen aanvaardde de Conventie een serie maatregelen van klassepolitieke aard. Op 8 mei 1793 had Robespierre in de club der Jacobijnen een beroep gedaan op de "reusachtige massa van de sans-culottes" om op te treden tegen de "culottes dorées" (gouden broeken): "Het is aan u de vrijheid te redden, proclameer de rechten van de vrijheid en ontplooi al uw energie. U beschikt over een reusachtige massa sansculottes, zij zijn trouw en sterk maar kunnen hun werk niet in de steek laten, laat de rijken voor hen betalen!"

De dagen van 31 mei tot 2 juni 1793

Het duel tussen de Girondijnen en de Montagnards kwam nu in zijn slotfase: de Montagnards hadden de steun van het volk nodig. In het parlement stonden de Girondijnen nog steeds sterk maar zij zaten niet meer in de regering. Roland was op 22 januari 1793 afgetreden en op binnenlandse, zaken vervangen door de voorzichtige Garat; ook Gohier op justitie waakte ervoor zich te compromitteren. Maar op het ministerie van oorlog was Beurnonville op 4 april vervangen door kolonel

Bouchotte, een echte sansculotte. Op 10 april was Monge op marine vervangen door Dalbarade, een vriend van Danton. Lebrun op buitenlandse zaken en Clavière op belastingen waren de enig overgebleven Girondijnse ministers. In de Conventie had de centrumpartij alle maatregelen van openbaar welzijn die door de Montagnards voorgesteld waren gesteund, maar zij wantrouwden de Commune van Parijs en weigerden de Montagnards te volgen in hun strijd tegen de Girondijnen; zij hadden de pretentie boven de partijen te staan.

Op 3 april 1793 zette Robespierre de aanval in: "Ik verklaar dat de eerste maatregel van openbaar welzijn die genomen moet worden is: allen aan te klagen die verdacht worden van medeplichtigheid met Dumouriez met name Brissot.",

Op 10 april viel hij opnieuw de contrarevolutionaire politiek van de leider, van de Gironde en hun misdadige medeplichtigheid met Dumouriez aan. In zijn antwoord aarzelde Vergniaud niet zijn partij als gematigd te betitelen: "Ja wij zijn gematigden. (...) Sinds de afschaffing van de monarchie heb ik veel over revolutie horen praten. Ik dacht bij mijzelf: er zijn nog slecht t:vee revoluties mogelijk: die van de eigendom oftewel de agrarische wet en die welke ons terug zou voeren tot het despotisme. Ik ben vastbesloten beide te bestrijden. (...) Men heeft getracht de Revolutie door terreur te voltooien, ik zou haar in liefde willen voltooien. (...) Onze gematigdheid heeft de Republiek behoed voor de verschrikkelijke ramp van een burgeroorlog."

Op 5 april 1793 richtten de Jacobijnen onder voorzitterschap van Marat aan alle aangesloten clubs een rondschrijven dat vroeg om opheffing van het mandaat en afzetting van de "appellants", de leden van de Conventie die gestemd hadden voor het beroep op het volk om de koning te redden. Op 13 april stelde de Conventie op voorstel van Guadet en na een fel debat (met 226 stemmen voor, 93 tegen en 47 onthoudingen) Marat in staat van beschuldiging, omdat hij als voorzitter van de club het rondschrijven van de 5de getekend had. Marat werd voor de Revolutionaire Rechtbank gedaagd: en hij verscheen daar als "apostel en martelaar van de vrijheid": op 24 april zegevierde hij en werd vrijgesproken. Al op 15 april hadden 35 van de 48 Parijse secties bij de Conventie een dreigende petitie ingediend, gericht tegen de 22 meest vooraanstaande Girondijnse gedeputeerden.

De Girondijnen deden hun best om weer vat te krijgen op de publieke opinie en probeerden het debat naar het maatschappelijke vlak te verplaatsen. Einde april 1793 lanceerde Pétion zijn *Lettre aux Parisiens* waarin hij alle bezitters opriep tot de strijd: "Uw bezit wordt bedreigd en u sluit de ogen voor het gevaar. Men zet aan tot een oorlog tussen hen die eigendommen hebben en hen die niets bezitten en u doet niets om dit te verhinderen. (...) Parijzenaars, ontwaakt eindelijk uit uw verdoving, jaag die monsters terug naar hun hollen!"

Terzelfdertijd, op 24 april 1793, las Robespierre de Conventie het ontwerp van een nieuwe Verklaring van de Rechten van de Mens voor krachtens welke het bezit ondergeschikt gemaakt werd aan het maatschappelijk nut: "U heeft artikel na artikel

vervaardigd om de grootst mogelijke vrijheid te verzekeren aan hen die het eigendomsrecht uitoefenen, maar u heeft met geen woord gerept over de rechtvaardiging van dat recht, zodat uw verklaring niet voor de mens bestemd lijkt maar voor de rijken, de hamsteraars, de speculanten en de tirannen.” Daarom stelde Robespierre voor om “eigendom” te definiëren als “het recht van iedere burger te genieten van en te beschikken over die bezittingen die hem door de wet gewaarborgd worden.” Van een natuurrecht, volgens de verklaring van 1789, werd de eigendom een maatschappelijke instelling. Het tactische aspect van Robespierres voorstel is evident: om een overwinning op de Girondijnen mogelijk te maken moesten de sans-culottes erbij gebaat zijn, moest hoop bestaan op een sociale democratie.

Intussen speelden in de departementen de Girondijnen de aristocratie en de contrarevolutie in de kaart door een “Beweging van secties” te steunen waarin royalisten dikwijls een leidende rol speelden. Dat de secties van Bordeaux onder leiding van de handels bourgeoisie niet verder gingen dan een dreigende verklaring tegen de *anarchistische* Montagnards, kwam omdat de Vendée dichtbij was. Evenzo in Nantes. Maar in Marseille, waar de Girondijnen samen met de aristocraten de leiding hadden in de secties, werden de Conventie-gemachtigden op 29 april de stad uit gezet; er werd een algemeen comité van de secties gevormd, dat een aanvang maakte met de vervolging van sans-culottes en Jacobijnen. In Lyon deed de contrarevolutie, zich openlijk gelden. Nadat zij op 29 mei de meerderheid gekregen hadden in de secties, zetten gematigden en royalisten het gemeentebestuur, bestaande uit Montagnards, af. Burgemeester Chalier werd gevangengezet en op 17 juli 1793 terechtgesteld; hij was de derde martelaar van de vrijheid. Overall belemmerde het verzet van de Girondijnen de activiteiten van de naar de departementen gezonden gemachtigden. Plaatselijke belangen kwamen in conflict met het centrale bestuur, de federalistische tendensen werden sterker. Dikwijls met medeplichtigheid van de Girondijnen kregen de klassebelangen de overhand ten koste van de defensie-inspanning; de monarchistisch gebleven bourgeoisie en de aanhangers van het Ancien Régime verlamden de verdediging van de Revolutie,

Ten einde de definitieve zege te bevechten bonden de Girondijnen de strijd aan met het grote bolwerk van de Montagnards, de Commune van Parijs. In antwoord op *l'Histoire des Brissotins, ou Fragment de l'Histoire secrète de la Révolution* (Geschiedenis van de Brissotijnen of Fragment van de geheime geschiedenis van de Revolutie) van Camille Desmoulins, voorgelegd aan de Jacobijnen op 17 mei, laakte Guadet in de Conventie de autoriteiten van Parijs als “anarchistische bestuurders, dorstend naar geld en macht”. Hij stelde voor ze onmiddellijk af te zetten. Een commissie van onderzoek van twaalf leden, allemaal Girondijnen, werd meteen benoemd. Deze gaf op 24 mei opdracht tot arrestatie van Hébert wegens het 239ste nummer van de *Père Duchesne*: “De grote beschuldiging van *Père Duchesne* medegedeeld aan alle sans-culottes van de departementen over de complotten gesmeed door Brissotijnen, Girondijnen, Rolandijnen. Buzotijnen en Pétionisten

(aanhangers van Roland, Buzot en Pétion), het hele verdomde zootje van de aanhangers van Capet en Dumouriez om de dappere Montagnards, de Jacobijnen en de Commune van Parijs af te slachten, de genadeslag te geven aan de vrijheid en het koningschap opnieuw te vestigen.” Ook andere militanten van de volksbeweging werden gearresteerd: Varlet en Dobsen, voorzitter van de sectie Cité. Deze maatregelen tot handhaving van de orde leidden de beslissende fase in.

Op 25 mei eiste de Commune de vrijlating van Hébert, die plaatsvervangend voorzitter was. Isnard, de voorzitter van de Conventie, trok van leer tegen Parijs op een toon die op ergerlijke wijze deed denken aan het manifest van Brunswijk. “Als door steeds terugkerende onlusten de macht van de Volksvertegenwoordiging aangetast wordt, verklaar ik u in naam van heel Frankrijk, dat niets meer van Parijs zal overblijven; weldra zal men dan op beide oevers van de Seine moeten zoeken of Parijs ooit bestaan heeft.”

De volgende dag riep Robespierre in de club der Jacobijnen het volk op tot verzet: “Als het volk onderdrukt wordt, als het alleen nog maar op zichzelf kan rekenen, is men een lafaard als men het niet toeschreeuwt in opstand te komen. Als alle wetten verkracht worden, als het despotisme zegeviert, als goede trouwen fatsoen met voeten getreden worden, moet het volk in opstand komen. Dat moment is nu gekomen.”

De Jacobijnen gaven het parool tot de opstand.

Op 28 mei roept de sectie Cité de andere secties bijeen voor de volgende dag in de Evêche om de opstand te organiseren. Op 29 mei benoemden de gedelegeerden van 33 secties een Comité van opstand van negen leden onder wie. Varlet, die er waarschijnlijk de leider van was en Dobsen, beiden de vorige dag op last van de Conventie in vrijheid gesteld, tijdens een zitting waar alleen Montagnards en gematigden aanwezig waren. Op 30 mei sloot het hele departement zich bij de beweging aan.

Op 31 mei 1793 kwam de opstand onder leiding van het Comité op gang, volgens de methode die op 10 augustus ontwikkeld was. De alarmklokken luidden, er klonken alarmschoten. De indieners van de verzoekschriften van de secties en de Commune verschenen tegen vijf uur 's middags voor de Conventie terwijl een menigte demonstranten zich rondom ophield. De delegatie ontvouwde een programma ter verdediging van de Revolutie en een serie sociale maatregelen: ontslag van de Girondijnse leiders, opheffing van de Commissie van twaalf, arrestatie van verdachten, zuivering van bestuursorganen, instelling van een revolutionair leger, stemrecht uitsluitend voor sans-culottes, een vaste broodprijs van drie sous per pond (mogelijk gemaakt door belasting van de rijken), steun van staatswege voor ouden van dagen, invaliden en gezinsleden van hen die het vaderland verdedigden.

Ondanks een felle uitval van Robespierre tegen Vergniaud (“ Ja, ik ben aan mijn conclusie toe, en die is tegen u gericht! “), aanvaardde de Conventie slechts de opheffing van de Commissie van twaalf. De opstand was mislukt. “Het vaderland is niet gered,” verklaarde Billaud-Varenne ‘s avonds in de club der Jacobijnen. “Er hadden vergaande maatregelen genomen moeten worden voor het openbaar welzijn; vandaag had de reactie de genadeslag moeten krijgen.”

Op 2 juni, een zondag, kwam de actie weer op gang. Het Comité van de opstand liet de Conventie omsingelen door 80.000 man van de Nationale Garde onder commando van Hanriot, “zodat de leiders van de reactie gearresteerd konden worden als de Conventie weigerde aan de verlangens van de Parijse burgers tegemoet te komen.” Een deputatie eiste de onmiddellijke arrestatie van de leiders van de Girondijnen. Na een verward debat begaf de hele Conventie zich, eensgezind achter haar voorzitter Hérault de Séchelles, naar buiten om te trachten door de omsingeling heen te breken. Hanriot gaf bevel tot paraatheid: “Kanonniers bij uw stukken!” Machteloos keerde de Conventie naar de vergaderzaal terug en gaf toe. Zij stemde in met de arrestatie van 29 Girondijnse gedeputeerden en de ministers Clavière en Lebrun. De strijd tussen Girondijnen en Montagnards, die sinds de Assemblée législative had geduurd, was beëindigd.

Zo kwamen de Girondijnen ten val. Zij hadden de oorlog verklaard maar waren niet in staat geweest deze te voeren. Zij hadden de koning beschuldigd maar deinsden er voor terug hem te veroordelen. Zij hadden in de strijd tegen de monarchie de hulp van het volk ingeroepen maar geweigerd er samen mee te regeren. Zij hadden bijgedragen tot de verscherping van de economische crisis maar weigerden de verlangens van het volk in te willigen. Met de Montagnards voor wie het algemeen welzijn boven alles ging, kwamen de sans-culottes aan de macht. In die zin waren de dagen van 31 mei tot 2 juni niet alleen van politieke betekenis: zij waren niet slechts een nationale maar ook een revolutionaire reflex, een reactie van zelfverdediging en van wraak tegen een nieuwe uiting van het aristocratische complot. De ontwikkeling van de “beweging van secties” in de departementen gaf aan deze dagen bij voorbaat hun betekenis: vermomd als Girondijnse oppositie stak de aristocratische contrarevolutie opnieuw de kop op.

Jaurès heeft in zijn *Histoire socialiste* ontkend dat er in de dagen van 31 mei tot 2 juni een aspect van klassenstrijd school. Zeker, politiek en parlementair gezien is dat juist, aangezien zowel de Girondijnen als de Montagnards deel uitmaakten van de bourgeoisie (al zijn er wel degelijk verschillen). Maar de uitschakeling van de grote bourgeoisie en de opkomst van de sans-culottes geven aan deze dagen een grote maatschappelijke betekenis:

Georges Lefebvre sprak dan ook van de revolutie van 31 mei en 2 juni 1793.

---

¹ De laatst aan de kroon toegevoegde provincies, die nog een eigen standenvergadering hadden (états)